

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DE GÉOGRAPHIE „JOVAN CVIJIC“

MONOGRAPHIES
N° 26

MIROSLAV D. MILOJEVIĆ

LA SERBIE DE L'OUEST

— RECHERCHES DE GÉOGRAPHIE AGRAIRE —

Rédacteur
Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ

Conseil de rédaction
Dr. MIHAJLO KOSTIĆ
Dr. MILISAV LUTOVAC
Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ
Dr. RADOVAN RŠUMOVIĆ
Dr. MILOŠ ZEREMSKI

BELGRADE
1975.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 26

МИРОСЛАВ Д. МИЛОЈЕВИЋ

ЗАПАДНА СРБИЈА

— АГРАРНО-ГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА —

Уредник
Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Уређивачки одбор
Др. МИХАЈЛО КОСТИЋ
Др. МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ
Др. ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ
Др. РАДОВАН РШУМОВИЋ
Др. МИЛОШ ЗЕРЕМСКИ

Примљено на X седници Уређивачког одбора Института
16. септембра 1975. године

БЕОГРАД
1975.

Обрада картографских и графичних прилога
ДИМИТРИЈЕ КУЗМАНОВИЋ

Технична реданција
Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
ПРЕДГОВОР	7
ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ	9
ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА	9
АГРАРНА СТРУКТУРА	18
<i>Имовинска поларизација становништва после доношења Хатиферифа . . . . .</i>	<i>21</i>
<i>Домаћинства по имовном стању на почетку XX века и између два светска рата . . . . .</i>	<i>28</i>
<i>Имовински односи становника у првим послератним годинама . . . . .</i>	<i>30</i>
<i>Земљишни фонд по секторима власништва . . . . .</i>	<i>34</i>
<i>Комуне према величини земљишног поседа домаћинства . . . . .</i>	<i>39</i>
ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПОВРШИНЕ ПО КАТЕГОРИЈАМА КОРИШЋЕЊА	43
РАЗВОЈ, СТРУКТУРА И РАЗМЕШТАЈ РАТАРСТВА	45
<i>Начин обраде земље у XIX и на почетку XX века . . . . .</i>	<i>45</i>
<i>Оранична површина према начину коришћења у XIX и на почетку XX века . . . . .</i>	<i>47</i>
<i>Ратарска производња између два светска рата . . . . .</i>	<i>55</i>
<i>Ратарство у периоду административног управљања привредом . . . . .</i>	<i>59</i>
Искоришћавање сетвених површина у првим послератним годинама	59
Сетвени планови	61
Мере за побољшавање физичког састава ораничних површина	62
Откуп и расподела семенске робе	63
Производна средства	65
Промене у структури производње	69
<i>Структура сетвених површина по групама усева и начин обраде земље у условима комуналног система . . . . .</i>	<i>71</i>
Структура сетвених површина по групама усева	71
Незасејане сетвене површине	72
Начин обраде земље и кооперација друштвеног са индивидуалним сектором	72
Плодоред	76
Потрошња вештачког ђубрива	77
<i>Производња важнијих ратарских култура . . . . .</i>	<i>77</i>
Жита	77
Повртарско биље	85
Индустријско биље	92
Крмно биље	98
ВОЂАРСТВО И ВИНОГРАДАРСТВО	99

<i>а) Воћарство</i>	99
Развој воћарства до краја XIX века	99
Воћарство на почетку XX века и између два светска рата	104
Послератне карактеристике воћарства	107
Производња шљиве понегаче	111
Гајење јагодичастог воћа	114
<i>Размештај воћњака по комунама и воћарски реони</i>	116
Процент пољопривредног земљишта под воћњацима	116
Плантажни воћњаци	117
Воћарски реони	117
<i>Структура родних воћних стабала по комунама</i>	118
<i>Воћарска производња</i>	119
<i>Производња и прерада воћа на друштвеном сектору на примеру седам привредних организација</i>	126
1) ИПК „Србијанка“ — Ваљево	126
2) ПИК „Будимна“ — Пожега	128
3) Ракијски комбинат „Чачанка“ — Чачан	129
4) ЗЗ „Морава“ — Горобиље, ПЗ Чачан, ООУР Добриња и Љутица	130
<i>б) Виноградарство</i>	131
Развој виноградарства до појаве филоксере крајем XIX века	131
Мере за обнову филоксером уништених винограда	134
Производња и прерада грозња између два светска рата	135
Виноградарска производња у првим послератним годинама	136
<i>Размештај винограда по комунама и виноградарска производња</i>	137
СТАЛНО ЗЕЛЕНЕ ПОВРШИНЕ	140
Бројно стање сувата у XIX веку	140
Преобраћање стално зелених површина у друге категорије земљишта после доношења Хатишерифа	140
Вредност стално зелених површина и производња сена крајем XIX и почетком XX века	141
Стално зелене површине пред први и између два светска рата	142
Искористићавање стално зелених површина после другог светског рата	142
НАТАСТАРСКИ ПРИХОД ПО ЈЕДНОМ ХЕКТАРУ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА	146
<i>а) Комуна према приходу од њива и вртова</i>	146
<i>б) Комуна према приходу од воћњака</i>	147
<i>в) Комуна према приходу од винограда</i>	147
<i>г) Комуна према приходу од ливада</i>	148
<i>д) Комуна према приходу од пашњака</i>	148
КЛАСИФИКАЦИЈА КОМУНА ПРЕМА СТРУКТУРИ БИЉНЕ ПРОИЗВОДЊЕ И УКУПНОМ ДОХОТКУ СА ПОЈЕДИНИХ КАТЕГОРИЈА ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА	149
НЕПОСРЕДНИ ПУТ РАЗВОЈА ЗЕМЉОРАДЊЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	150
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	151
РЕЗУМЕ	165

ПРЕДГОВОР

Још јула 1954. год., као члан Одељења за привредну географију у Географског института Српске академије наука, почео сам да привредно-географски проучавам западну Србију. До 1957. год. проучио сам области северно од Цера и резултате публиковао у институтској едицији Посебна издања, књ. 17. Касније, до 1961. год. консултовао сам архивску грађу у Архиву Србије. Између 1961. и 1972. год., с обзиром да сам био ангажован на реализацији научних пројеката „Удолина Велике и јужне Мораве“, „Источна Србија“ и „Трансформација аграрног простора и карта искористићавања земљишта код нас“, само сам једног лета за време годишњег одмора на терену прикупљао податке о аграрној структури катастарских општина у Азбуковици. Тек од 1973. год., по налогу Географског института „Јован Цвијић“, наставио сам са раније започетим аграрно-географским проучавањима западне Србије. У међувремену, до краја 1974. год. посебну пажњу сам обратио на развој, особине, структуру и размештај земљорадње.

Проучавања у 1973. и 1974. год. вршена су у оквиру пројекта „Западна Србија — комплексна географска студија“ који је финансирала Републичка заједница за научни рад СР Србије.

Захваљујем се рецензентима — др Мирославу Поповићу, редовном професору Економског факултета у Београду, и др Михајлу Костићу, научном саветнику Географског института „Јован Цвијић“ Српске академије наука и уметности у Београду — који су оценили да овај рад представља значајан научни прилог аграрној географији Србије и као такав заслужује да Републичка заједница науке Србије учествује у трошковима штампања.

Посебну захвалност дугујем и др Атанасију Урошевићу, дописном члану Српске академије наука и уметности, који је рад препоручио да се објави у издањима Географског института „Јован Цвијић“.

П и с а ц

ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

Западна Србија, обухваћена овим проучавањима, заузима простор ограничен са запада Дрином, са југа комунама Прибој, Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар и Рашка, са севера Савом и са истока комунама Врњачка Бања, Кнић, Горњи Милановац, Лиг и Лазаревац. На томе простору живи 1,024.341 становник у 268.919 домаћинстава, или 80,62 становника на 1 км².

У западној Србији, чија укупна површина износи 12.705 км², има 877 насеља и она, с обзиром на административно-територијалну поделу, припадају комунама Косјерић (27), Крупањ (23), Лозница (53), Љубовија (27), Мионица (36), Обреновац (29), Ариље (23), Бајина Башта (37), Богатић (14), Чачак (58), Чајетина (27), Ивањица (48), Коцељево (17), Краљево (93), Лајковац (19), Лучани (35), Мали Зворник (12), Осечина (20), Пожега (41), Шабац (52), Титово Ужице (41), Уб (38), Ваљево (78) и Владимирци (29).

ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА

Западна Србија нагнута је од југа ка северу. У свом јужном делу заузима изданке динарских планина, а северном део Сремско-мачванске низине и неогено побрђе у Поцерини и Посавотамнави. Обреновачка Посавина представља алувијалну раван на десној обали Саве; она лежи између Посавског одсека на југу, Посавско-тамнавске косе на западу и Мислођинске косе на истоку. У Колубари се ваљевске планине дижу углавном са површи од 600 м; ограничене су низом стрмијих страна и отсека, нарочито израженим северно од Маљена, Суворора и бачевачке планине. Испод површи од 260 м у ваљевској котлини изражене су терасе ових релативних висина: 5, 12, 45, 60—70 и 90—100 м. Ту се јављају и три заравни: једна нижа, од 260 м, и две више, од 300 и 340—360 м. (1).

Крајњи северни део западне Србије представљају Посавско-поцерска и Добравско-думачка површ; оне су међусобно одвојене Посавско-поцерским прегибом (2, 9). Обе површи су дисециране долинама посавско-поцерских река Добраве, Думаче и Беле реке; при гом је Добравско-думачка површ, као нижа и млађа, знатно очувана и представљена широким заравнима.

Цео плато Златибора и јужне падине Таре припадају сливу Рзава; он је асиметричан, доста оголео и у њему се налазе многе бујице, нарочито у сливу Белог Рзава. На јужној страни Тара се на-

слања на масив Златибора; она представља површ динарског правца и са и. и си. ограничена је одсеком и подгорином која се спушта у бајино-баштанско проширење и долину Дрине. Њено ниже земљиште чине мање површи Шљивовица, Калуђерске баре, Ослуша и Соколина. Последње две састоје се од кречњака; остале су састављене од пешчара и рожнаца. Највиши део тарске површи је средишни и на њему је развође између слива Западне Мораве и Дрине; он је представљен гредама и косама (3).

Горњи део тока Западне Мораве, од изворишта до Пожешке котлине, заузима Моравица; она изворишним крацима и притоком Ношницом задире према ј. у планинску масу Голије и Јавора. Забојштица, Дрежничка градина и Благаја одвајају је од Пожешке котлине. Источно од Моравице коса Муњско брдо, висока преко 400 м, састоји се од језерских седимената; од истих наслага је и коса у к. о. Милићево Село и Горобиља. У северном делу Пожешке котлине земљиште је шљунковито, песковито и глиновито. Североисточно од ње усечена је Овчарско-кабларска клисура у палеозојске шкриљце. Низводно од ушћа Бјелице она се пружа према северу и њене су стране од кречњака. Источно од клисуре почиње Чачанска котлина; она се завршава краљевачком сутеском. Њен југозападни оквир чини гребен Јелице. У подножју Јелице налази се побрђе, састављено од глине, шљунка (4) и других седимената.

Јужно од Цера (687 м) налази се Борања (940 м), Иверак (426 м), Гучево (779 м), Јагодња (940 м) и Соколска пл. (971 м). Највећу висину међу ваљевским планинама има Повлен (1346 м); он је на истоку преко Сувобора (864 м) повезан са Рудником (5, 16). У јужном делу западне Србије својом висином истичу се Тара (1200 м), Златибор (1178 м) и Јелица (929 м).

Још у првим годинама после увођења комуналног система педолошки стручњаци у западној Србији издвојили су четири висинска појаса значајна за земљорадњу и искоришћавање стално зелених површина: до 400 м, 400—600 м, 600—800 м и преко 800 м. Првом појасу припада Јадар, Поцерина, Посавина, Мачва, долина Западне Мораве, Пожешка и друге котлине, алувијалне равни Моравице, Бјелице и осталих река; другом — подножја Повлена, Маљена, Гучева, Јагодње, Таре и Цера; трећем — виша подручја планина, која по висинама одговарају од брезовачке до мачкатске површи; четвртм — ободни делови Повлена, Маљена, Чиготе, нижи масиви Златибора, Таре и планински терени изнад 1000 м надморске висине.

Средња годишња температура ваздуха креће се од 6,5° (Дивчибаре) до 12,0° (Шабац). Амплитуда износи од 19,5° (Дивчибаре) до 23,8° (Шабац). Највеће средње (нормалне) месечне температуре углавном су у јулу и августу — до 23,1° (Шабац); у јуну оне се крећу између 12,8° (Митровац) до 20,2° (Шабац). Најниже просечне месечне температуре су у децембру, јануару и фебруару (—3,3° Златибор, —6,4° Митровац, —5,6° Дивчибаре, —2,1° Ивањица, —1,9° Титово Ужице, —0,8° Краљево, —0,1° Ваљево, 0,0° Ковиљача, —0,7° Шабац). Просечне температуре у марту—априлу варирају од 0,7° (Митровац)

до 8,8° (Ковиљача), мају—јуну од 10,9° (Митровац) до 18,3° (Шабац), јулу—августу од 13,5° (Митровац) до 21,9° (Шабац) и септембру—октобру од 7,9° (Митровац) до 15,1° (Шабац).

Кретање средњих месечних температура у току године приказано је у следећој табели (5, 28):

Станице	М е с е ц и											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ваљево	—0,1	0,8	5,8	11,2	16,2	19,7	22,2	21,1	17,1	12,1	7,4	1,2
Дивчибаре	—2,2	—5,6	—0,2	4,4	10,5	14,7	16,5	16,8	14,0	8,5	1,2	0,4
Ковиљача	0,0	1,2	6,1	11,6	15,9	19,3	21,4	20,0	16,5	11,8	7,6	1,1
Шабац	—0,7	0,7	5,9	11,6	16,5	20,2	23,1	20,7	17,7	12,6	8,4	1,0
Краљево	—0,8	0,4	5,8	11,6	16,1	19,8	21,9	20,7	16,8	11,9	7,5	0,7
Златибор	—2,5	—3,3	0,7	6,1	10,9	15,2	16,3	17,7	14,5	7,9	2,1	—0,2
Титово Ужице	—1,9	—0,7	4,4	9,5	14,6	18,0	20,2	18,8	15,0	10,3	6,2	—0,6
Ивањица	—0,6	—2,1	4,9	10,3	13,7	19,9	15,1	15,7	11,9	7,5	4,0	2,6
Митровац (Тара)	—4,6	—6,4	—1,1	2,6	9,0	12,8	13,5	13,5	10,6	5,3	—0,2	—1,5

У Шапцу први дан (средњи датум) са температуром изнад 5° је 10. III, а у Титовом Ужицу 18. III. Просечна температура за време вегетационог периода износи од 8,5° (Митровац) до 16,0° (Шабац) и углавном повољна је за успевање свих култура које се иначе гаје у појединим комунама западне Србије. Међутим, значајно је истаћи да се у појединим комунама у марту јавља врло велики број дана са средњом дневном температуром изнад 10° и 15°; такав је случај био у економској 1973/74. год. када је први пролетњи месец био доста топао и произвођачи услед суше ни 10. априла нису били почели да сеју кукуруз. Први дан (средњи датум) са средњом дневном температуром од 10,0° у Шапцу је 10. IV, Ваљево 8. IV, Титовом Ужицу 16. IV и Краљево 7. IV; последњи дан је између 18. X и 3. XI (6, 92).

Одмах после другог светског рата месне власти покренуле су биле акцију да произвођачи у годинама са високим температурама на почетку вегетационог периода предузимају низ агротехничких мера ради заштите усева, нарочито ако је пре тога био дуг сушни период. У условима комуналног система све је већи број газдинстава која у сушним пролећима сеју културе нешто дубље него обично и користе агрегате за заливање поља. Температурне суме за све културе које се гаје у појединим к. о. су довољне и за период када је средња дневна температура > 5° износе од 3498—4107 (Ковиљача, Шабац, Ваљево, Титово Ужице, Краљево). Највеће температурне суме су у насељима северно од Цера и у околини Ваљева. У Шабацкој Поцерини и Посавини за период када је средња дневна температура < 10° оне износе 3661, у Ваљево 3576, Титовом Ужицу 3043 и Краљево 3530 (6, 92).

И апсолутна влага ваздуха од особитог значаја је за земљорадњу; она је скоро у свим комунама, изузев у горњем току Колубаре, највећа у јулу. Највећа апсолутна влага, у комуни Титово Ужице.

у јулу износи 13,6 мм и стоји у обрнутом односу са релативном влагом. У Ваљево апсолутна влага је највећа у августу — 13,0 мм; најмања у фебруару — 4,2 мм (7, 36—39).

Највећу месечну облачност, али и најмањи број дана са ветром јачине $\Phi \geq 6$ — у просеку 0,1—0,5, имају новембар (6,3—7,1), децембар (7,7—8,0) и јануар (6,4—7,7). Између 1925. и 1940. год. забележен је средњи број дана са средњом дневном облачношћу $N_m > 2,5$ у Краљево и његовој околини 76,5 годишње, а у Титовом Ужицу 89,5. Највише дана са средњом дневном облачношћу $N_m > 7,5$ има децембар — у просеку 17,1—21,1 дан (8, 84—85, 91).

По честини ветрова између равничарског и благо заталасаног дела на северу, с једне стране, и брдско-планинског и планинског дела на југу, с друге стране, постоје разлике; на исте углавном утичу физичко-географски фактори (рељеф и др.). У Титовом Ужицу током године преовлађују западни, северозападни и јужни ветрови, Ваљево северозападни и западни, док у Краљево југоисточни, источни и северозападни. И у равничарском и брдско-планинском делу преовлађујући ветрови дају појединим к.о. климатску — термичку и плувиографску компоненту и значајни су за ратарску, воћарску и виноградарску производњу. У Лозничком пољу, просек за године 1925—1940., средња годишња расподела ветрова у ‰ износи (8, 84—85): северни 28, североисточни 88, источни 113, југоисточни 88, јужни 87, југозападни 122, западни 50 и северозападни 33.

Западна Србија прима годишње просечно 636—1380 мм падавина (5, 31). Од ове суме на вегетациони период отпада 67,14—80,43‰; оне су у апсолутним износима највеће у брдско-планинском и планинском делу, а све мање уколико се иде на север. Овакав регионални распоред падавина веома је значајан за западно-србијанску земљорадњу, јер се истим правцем повећава проценат обрадиве од укупне пољопривредне површине. У Ивањици, где је годишња сума падавина око 874 мм, па и више, и где је максимум падавина у мају (167 мм), док минимум у фебруару (42 мм), просечна висина падавина за време вегетационог периода износи 703 мм. С друге стране, у северном равничарском и благо заталасаном делу, као што је то случај у комуни Шабац, која годишње прима 651 мм и има максимум падавина у мају (83 мм), ова сума од марта до октобра је мања од 500 мм (485 мм). У Ваљево и његовој околини, у којој годишње падне просечно 835 мм, средња висина падавина у периоду март—април износи 129 мм, мај—јун 171 мм, јул—август 172 мм и септембар—октобар 141 мм.

Просечне висине падавина у летњим месецима варирају од 38 (Обреновац) до 141 мм (Митровац) (5, 31). Између два светска рата су забележене највеће висине падавина у Шапцу од 202,5 мм (јул), Ваљево 259,5 мм (јул), Титовом Ужицу 238,4 мм (јул) и Краљево 292,8 мм (јун). Најмање месечне висине падавина у летњим месецима регистроване су у јулу и износе од 1,2—23,5 мм за период 1925—1940. год. (9, 184—185). Године са изузетно малим падавинама у

летњим месецима нису ретке; оне се јављају сваких 5—10 год. „и без нарочитог реда, али обично доносе тешке, па и катастрофалне последице“ (10).

Број кишних дана са падавинама од 0,1 мм и више релативно је велики и годишње се креће од 91,5 (Шабац) до 126,4 (Титово Ужице), што је од необичне важности за биљну производњу. Исто тако, значајно је да просечно трајање кише у часовима на један кишни дан износи 5,8 (Шабац) до 6,8 (Краљево), а густина кише у мм на један кишни дан од 5,8 (Краљево) до 7,3 (Ваљево). Индекс сушности од равничарског дела на северу ка брдско-планинском на југу креће се од 30—41. Најсушнији месеци су јул и септембар; највлажнији је децембар (9, 199—201, 213—215). У појединим годинама летњи месеци су изразито суви и топли; такав је случај био у 1952. год. када су се средње месечне температуре у периоду јун—август кретале од 21° на преко 27°, а у јуну је био апсолутни максимум изнад 30°. У јуну и јулу просечна влажност била је изузетно ниска. У току јула и августа тако рећи није ни било падавина и кукуруз је остао без потребне влаге баш у критичном периоду (11, 85).

У седмом и деветом месецу индекс сушности извесних година је знатно испод 20 и тада усеви страдају од суше. У Поцерини, на пример, 1946. год. није забележен ниједан кишни дан у септембру. Поменуте године скоро у читавој западној Србији просечни приноси усева били су врло мали по 1 ха.

Петодневне сушне периоде у комуни Ваљево су најчешће у трећој декади јула; Титово Ужице — у првој декади јуна, првој јула и новембра; Краљево — у другој декади маја, трећој јула, другој августа и трећој децембра. У првој комуни средњи годишњи период суше у данима износи 9,2, другој — 9,1 и трећој — 8,9. Апсолутне максималне дужине сушних периода износе од 12—33 дана. У периоду између 1925—1940. год. највећа дужина сушне периоде забележена је у Краљево и његовој ужој околини (12, 64—79). Први дан ове сушне периоде био је 15. VI 1927. год.; последњи дан 17. VII 1927. год.

Значајно је истаћи да су распоред висине падавина и сушних периода за време вегетационог периода у западној Србији такви да не обезбеђују уравнотежене просечне приносе усева сваке године, нарочито у њеном северном равничарском и благо заталасаном делу. Стога се ради одржавања оптималне влажности земљишта и смањења утицаја претерано високих температура у другој половини јуна, јулу и августу стално поставља као актуелан проблем у виду наводњавања, одводњавања, калцификације, хумификације и примене других агротехничких мера у обради земље. У насељима северно од Цера висина воденог талога у периоду април—јун је одлучујућа за принос пшенице по 1 ха. Још у периоду између два светска рата утврђено је да су у годинама са већим падавинама у периоду април—јун остваривани већи просечни приноси стрних жита по 1 ха; такав је случај био 1927., 1928. и 1929. год. У крајњем северозападном делу западне Србије у најсушнијим годинама потребно је додати

воде по 1 ха (10): под пшеницом 500 м³, луцерком 3200—3500 м³, кукурузом 1500 м³, поврћем 8000 м³, сточном и шећерном репом 2000 м³.

За усеве и воће, а нарочито стрна жита, поред сушних периода, од необичне важности је број дана са температуром < 0°. Он у Титовом Ужицу износи 112 дана годишње. У Ваљево најдужи мразни период забележен је 212 дана за период 1925—1940. год. и то од 3. X 1930. до 2. V 1931. год. Средњи датум последњег (пролећног) мраза у Ваљево је 15. IV, Титовом Ужицу 20. IV, док Краљевоу 9. IV. У брдско-планинском и планинском делу западне Србије у јесен први мразеви обично се јављају од средине октобра; у равничарском делу нешто касније — крајем октобра и почетком новембра. Међутим, нису ретке године да се јесењи мразеви јаве раније, а пролећни касније. Екстремни датум првог (јесењег) мраза у Титовом Ужицу је 27. IX; последњег (пролећног) 13. V. У Краљевоу екстремни датум последњег мраза забележен је 4. V за период 1925—1940. год., а у Ваљевоу 13. V (6, 104).

И број дана са снежним покривачем од значаја је за земљорадњу, нарочито у годинама са дуготрајним мразним периодом; он се повећава од севера ка југу и у Титовом Ужицу просечно износи 37,7 дана годишње. У Ваљево најдуже трајање снежног покривача износи 49 дана за период 1925—1940. год. Први дан (средњи датум) са снегом је 11. XII; последњи дан је 19. III. У Титовом Ужицу најдуже трајање снежног покривача било је од 1. I до 14. III 1940. год.; укупно 74 дана (7,45). У планинским к. о. овај број дана је нарочито велики, јер су у њима зиме снеговитије и дуже трају. Јужно од Ужичке Пожеге, на Мучњу, понекад „зима траје 7—8 месеци“. На њему се за време зиме стварају велики снежни намети и дебљина падавина достиже 1 м. Сем тога, због „велике висине Мучањ често зарони својим вишим деловима у ниже, стратусне облаке. Због тога је осунчавање тих делова омањено, особито у летњој половини године, што негативно утиче на развитак травне и културне вегетације“ (13, 32). У послератном периоду нису ретке године са последњим даном снежних падавина у априлу; такав је случај био 1974. год. када је снег падао средином априла. 17. IV све ваљевске планине налазиле су се под снежним покривачем. У околини Ваљева, на Дивчибарама, дебљина снежног покривача износила је до 15 см.

У Ваљево средњи месечни број дана са градом за време вегетационе периоде износи 0,0—0,4 (14, 336—337). Екстремне године са већим градобитинама нису честе; оне се јављају без нарочитог реда, али су катастрофалне за земљорадњу. 1945. год. у Азбуковици и Рађевини град је уништио „апсолутно све“. Због тога је Окружни комитет КПС за Подриње био принуђен да тражи од Министарства трговине и снабдевања НР Србије да му одобри набавку 190 вагона пшенице како би могао снабдети хлебом народ у азбуковачком и рађевском срезу (15). У послератном периоду такав је случај био и у 1955. год. када је током јула град „падао скоро сваког дана, уз зрна која су достигала величину гушчијег јајета“. У Драгачеву зрна

су била тешка „и до пола килограма, што се сматрало немогућним“ (16, 71). Последњих неколико година веће градобитине забележене су 1970. и 1974. год. У 1970. год. само на подручју СО Ваљево град је оштетио усеве на преко 9000 ха (17). 12. V 1974. год. земљиште у Титовом Ужицу белило се од града као да је прекривено снегом. Град је потпуно био уништио воћке које су се налазиле у цвату. У околини Титовог Ужица он је са стабала био уништио више од половине лишћа, а ратарским културама нанео непроцењиве штете (18, 6).

На подручју многих комуна у западној Србији постоје противградне станице. Међутим, и поред тога град сваке године наноси знатне штете у брањеним подручјима. Прво, због забране употребе дејстава противградних станица ради безбедности прелетања авиона. И друго, због доласка градоносних облака са небрањених подручја. У плану је да се прошири мрежа противградних станица и ускладе „контроле лета авиона и противградне одбране“ (19).

У погледу текућих вода, западна Србија је релативно богата. Сава, која представља најважнији хидрографски објект, у њеним границама тече својим доњим током. Између Раче и ушћа Колубаре она с десне стране прима 7 значајнијих притока. То су: Вукодраж, Мушник, Битва, Думача, Засавица, Добрава и Јерез. Низводно од к.о. Ушће већи протицај има само Колубара; она постаје од Обнице и Јабланице више Ваљева, а утиче у Саву код Обреновца. Од Лисапоља до Мислобина, у границама западне Србије, њена најважнија притока је Тамнава са Убом. Последњи има изворишну челенку испод В. белега (452 м). Изузев Буковице и Грачанице, које имају веће токове, остале Убове притоке су кратке. Међу њима својом дужином се истичу Оглађен, Медвеђак, Јошева, Бабница, Сиграћа и др.

Дрина такође тече својим доњим током. Утиче у Саву код Босанске Раче. Ушће јој лежи на 81 м. Низводно од Ковиљаче с десне стране прима Јадар и Љешницу. Прва постаје од Црне реке и Драгијевачке речице код Бјелиног брда. Од Осечине до ушћа у Дрину, код Страже, Јадар прима десетак водотока. Ликодра и Коренита су му најважније притоке, нарочито последња. Ликодра је бујичног карактера; постаје од Бриштице, Голубовца, Чађевице, Кржаве и Богупштице код Крушња. И остале притоке Јадра имају исти карактер (Пецка и др.).

Главни минимум водостаја на Сави код Срем. Митровице је у августу (144 см), а споредни у фебруару (158 см). Главни максимум се јавља у априлу (451 см), а секундарни у новембру (424 см). Око 20,85% протицаја Саве даје Дрина (20, 124, 131—132). Апсолутно највиши водостај Саве забележен је 26. X 1974. год. код Сремске Митровице и износио је 802 см. Узводно од Шапца — по тврђењу Милана Дабића — апсолутни минимум износи 18 см и регистрован је 29. XI 1932. год. Последњих 10 година највиши водостај Саве код Шапца износио је 589 см; он је регистрован 27. X 1974. год.

Протицај Саве код Сремске Митровице, при апсолутно највишем водостају, износи око $5900 \text{ м}^3/\text{сек}$. Овакви протицаји су, према подацима хидролога, врло ретки. Они се јављају једном у сто година (21, 11).

И протицај Западне Мораве, која постаје од Моравице и Бетиње, такође је знатан. Он код Крајева износи $42,3 \text{ м}^3/\text{сек}$ за период 1956—1965. год. (22, 29). Најнижи просечан протицај Западна Морава има у септембру, а највиши у марту. Супротно њој, најниже воде Ибра су у августу; највише у априлу (23, 42).

Између 1957. и 1963. год. штете од поплава само у северном делу западне Србије износиле су од 2—5 милиона старих динара годишње (24). Изградњом насипа к. о. у крајњем северозападном делу нису обезбеђене од поплава, пошто поплаве не настају само од Саве и подземних вода већ и од разливања локалних вода; таква је случај био октобра 1974. год. од Камичка када се по тврђењу општинског штаба за одбрану од поплава у СО Шабац налазило под водом око хиљаду хектара најплодније земље. Према подацима Основне привредне коморе у Ваљеву до изградње зворничке хидроцентрале Дрина је плавила околна насеља само у време високих пролетних и јесењих водостаја. Међутим, отада она свакодневно плави околне к.о. због испуштања извесних количина вода на брани. У току дана њен водостај изводно од Зворника осцилира 1 м. Највеће штете наноси у к.о. Бадовинци. Последњих 5—6 год. Дрина је подлокавањем и одношењем плодног земљишта дошла скоро на 600 м од центра овог насеља. У месецима са катастрофалним падацима од дринских бујица непроцењиве су штете у к.о. изводно од Лешнице. 3. новембра 1974. године под дринским водама у северозападном делу западне Србије налазило се око седам хиљада хектара земљишта. У к.о. Бадовинци, чија укупна површина износи 3371 ха, преко 2000 (2200) ха налазило се под водом (25).

И остале многе реке на подручју западне Србије у време високих водостаја наносе знатне штете (Тамнава, Колубара и др.). Само у Обреновачкој Посавини изложено је поплавама око 20 хиљада хектара. У СО Обреновац штете од поплава крећу се до око 10 милиона динара годишње. 1965. год. за заштиту земљишта од поплава и утицаја подземних вода у околини Обреновца постојало је 163,8 км каналске мреже, црпне станице капацитета $7,5 \text{ м}^3/\text{сек}$ и 51,4 км одбрамбених насипа. Из инвестиционих података Водне заједнице види се да је у комуни Обреновац досадашњим хидромелиорационим капацитетима потпуно заштићено 14.770 ха и делимично 500 ха. Сем тога, да је остало незаштићено још 4550 ха. Између 1966—1971. год. углавном су вршени инвестициони радови на одржавању постојећег хидромелиорационог система. Према тврђењу месних власти у периоду од 1971—1975. год. инвестираће се у водопривреду 21,4 милиона динара. Највећи део ових средстава утрошиће се за хидромелиорациони систем „Младост“, изградњу насипа код Мислобина и заштитног система код „Забрана“ — 17,4 милиона динара; остатак средстава искористиће се за реконструкцију одбрам-

бене линије на Сави од Колубаре према Ушћу и осталих водопривредних објеката.

Педолошки покривач у појединим комунама доста је хетероген; на то утичу разноврсни педогенетски чиниоци (рељеф, геолошки састав и др.). У котлинама и долинама Западне Мораве, Саве, Дрине, Колубаре и других река углавном се налазе плодна и дубока земљишта; у осталим деловима заступљена су плитка или средња дубока земљишта и слабо развијене педолошке творевине. Најбоље производно земљиште је чернозем у северозападном делу западне Србије; он спада у дубока и врло дубока земљишта. Друго место по производној вредности заузимају смоница, гајњача и наноси дуж Јадра, Западне Мораве, Тамнаве, Колубаре и Саве. Смоница је знатно распрострањена у западној Србији, нарочито на заталасаном и брежуљкастом земљишту, и доста је подложна метафорфози; она заузима око 6,28% свих земљишта. У северном делу западне Србије гајњача се јавља „у виду развученог острва“; у осталим деловима „њена појава је спорадична“ (5, 49—342).

Око 20% свих земљишта у западној Србији отпада на пароподзол и пароподзоласта земљишта; она су нарочито распрострањена у Сремско-мачванској низини, Колубари, Јадру, Тамнави, Посавини, на благим падинама у долини Скрапежа и поред Западне Мораве (5, 135). Последња земљишта у северном делу западне Србије заузимају 2/3 обрадивих површина; она су сивкасте, отвореносмеђе или плавобеличасте боје и имају ситногрудвичасто-рогљасту структуру. У односу на друге педолошке типове доста су сиромашна хумусним материјалом и неповољна за постизање већих приноса од ратарских (26, 30—33) и других култура.

У брдско-планинском делу западне Србије својим пространством се истичу смеђе-руда земљишта на кречњаку, смеђе кисела земљишта на шкриљцима, смеђа на андезити, црница на серпентину, скелетоидна и скелетна. Смеђе кисела земљишта на пешчару се срећу на косама, заравнима и главицама између 500 и 1000 м. Нарочито их има доста у комуни Лозница. Њихов хумусни хоризонт износи 15—30 см. У њиховом саставу песак учествује са 35—70%, и то (26, 35—37): крупан са 10—25% и ситан са 25—45%.

Још од пре другог светског рата, с обзиром на киселост знатног дела педолошких творевина и разбуктале процесе ерозије, у западној Србији се поставља као акутан проблем заштите земљишта и мелиорације. Стога, а особито због проређености вегетационог покривача и обрађености знатног дела непољопривредног земљишта у појединим к.о., месне власти у послератним годинама стално су предузимале низ мера да се смањи проценат земљишта захваћен ерозијом. Међутим, и поред свега тога још увек постоје разбуктали процеси ерозије, нарочито у околини Љубовије и Лознице. Исти је случај и у висијским деловима Борање, Гучева, Соколице, Повлена, Маљена, Суворора (26, 47—48) и других планина. Због свега тога у брдско-планинском делу педолошки покривач на знатном пространству нема довољно развијен активно-хумусни хоризонт.

АГРАРНА СТРУКТУРА

Део СР Србије, у коме се налази западна Србија, у свом друштвено-економском развоју доживљавао је многе промене, па је његова аграрна структура била увек условљена како географским, тако и сложеним друштвено-историјским условима. Раније, крајем XVIII века у овом делу Србије био је заведен турски аграрни систем. Из једног извештаја кнежине Рујно, од 20. јула 1823. год., види се да су у годинама пре Првог српског устанка у њој постојали читлауци (27, 70). И у осталим крајевима било је читлук-сајбија. Према казивању М. Ненадовића, чија се породица доселила из Бирча (Босна) у Бранковину у XVII веку, газдинства су плаћала док су саме спахије с царским бератима биле од сваког жита, изузев ситне проје, десету оку, на ожењену главу по један грош, башту 20 пара, кошницу оку меда, казан 2 гр, маторо свињче 6 п, „мешћемску главу“ 100 гр, харач 3 гр 2 п и по која кола дрва. Међутим, онда колико је год спахија узимао од сваког села толико или какад више и читлук — сајбија (28, 13). Последњи „су се насиљним путем проглашавали власницима земље“. 1803. год. Али-паша Видајић у Јадру је „хватао Клучане, везивао их и тукао, док му се нису продали“ (29, 153). Сељаци и спахије у околини Лознице од страха су се продавали „Видајићима, који су куповали куће и људе... за... 5 до 20 гроша“ (30, 132). Тршићани су им давали „на пореску главу по пет ока граха, по једну оку тежине и на кућу по југњу масла; осим тога беглучили су... у... пољу... сјекали и носили дрва“ (31, 854).

За време прве владе кнеза Милоша „квалитетнија земља око Ужица била је у турским рукама“. У ужичкој нахији Турци из Ужица имали су у 56 насеља 43 баште, 363 ливаде, 102 њиве, 126 воћњака и 29 воденица (32, 110). Само Ибраим Аметовић имао је у касоби Ужице 1 конак, 4 баште за усеве, 2 воћњака, 1 воденицу са два витла, 3 чаира и једну њиву у Турицама, 2 кафане са миљком, 1 миљак са зидинама хана и дућана, 2 чаира у српском делу вароши, миљкове у Коштици, терзијској мали, код амама, старе касанице и на још два места. По ужичком округу имао је од непокретне имовине: 1 башту, 7 воћњака, 1 воденицу и 10 чаира. У суседним окрузима на неколико места имао је још воћњаке и парцеле других категорија пољопривредног земљишта (33).

Године 1822. за Ђурђевско полугође порез и харач у ужичкој хасовини износили су 3408 гр 8 п. У састав ужичке хасовине улазила су села Татинац, Дубоко, Буар и Крчагово. Ужице је имало 50 пореских и 238 харачких глава; у осталим насељима број глава је износио 26—27 (34, 142). Харач и порез нису увек били исти. 1828. год. они су на сваку пореску главу у ужичкој нахији износили 18 гр 20 п. Четири године касније, 1832., Турци су у овој нахији купили харач и порез по 12 гр 8 п и „велики порез разрезивали нови“. Из ноте капетаније Рујно у ужичкој нахији, од 20. јула 1833. год., види се да је у њој порез износио 43.072 гр 20 п и харач

20.038 гр 18 п. У 1831. год. харач на 8941 главу у ваљевској нахији износио је 152.838 гр и нахијски трошкови 13.967 гр 29 п (35).

Пред доношење извршног Царског Фермана Ваљево је било мукада. У састав ваљевске хасовине улазило је шест села (Градац, Врана, Бело Поље, Раћево Село, Дрочине, Кличевац). Највећи број газдинстава имало је Ваљево — 116; остала су имала од 13—21 газдинство (36). Уочи доношења Хатишерифа сељаци из хасовине нису плаћали порез због „услуга двору“. Међутим, како је 1831. год. хасовини „двору услуге чинити прекраћено“ (35), од сељака је на сваку кошницу наплаћено по 1 гр, воденицу 2 гр, свадбину 5 гр и пореску главу 2 гр (36). Порез није наплаћиван на целокупан земљишни фонд, већ је узиман десетак од производа. То се донекле може видети из тефтера прихода добивених од мукаде Ваљево и „ваљевске асовине“ за 1833. год. По тим подацима десетак од јечма износио је 933 оке, кукуруза 874 вреће, зоби и крупника 770 ока (37). Највећи приход потицао је од кукурузног десетка. 1832. год. он је износио 11.880 ока. Од тога је продато 10.254 оке по 10—12 п; остатак од 1626 ока дат је чобанима за исхрану стоке на Дивчибарима. Један део новца од продатог кукуруза утрошен је за набавку 1150 1/2 оке мекна, „калаисање котлова“, „ковину коња“ и исплату плате чобанину Алекси; остатак од 2755 гр 29 п предат је био кнезу Милошу (38).

Године 1802. „Азбуковица је била Малићана Хаџи-бега из Сребрнице“ (28, 18). Највеће спахилуке у Јадру и Раћевини, у 1813. год., имали су Видајићи. У то време они су по неколико пута годишње купили од народа „ишгиру“ у храни и новцу. Свака кућа је давала спахији до 200 радника годишње и газдинства су била доведена до сиротиње (39, 121, 129—130).

Између 1815. и 1833. год. у београдском пашалуку највећи број мукада имала је западна Србија (40, 36—39). 1829. год. шабачка и рујанска мукада биле су издате под закуп Јеврему Обреновићу, Јовану Мићићу и Павлу Штулу за 20.400 гроша. Међу овим мукадским добрима највећи приход је давала мукада Мачва (34, 156, 209—211), која је обухватала Петковицу, Баново поље, Салаш Ноћајски, Чокешину, Бадовинце, Ноћај, Салаш Црнобарски, Метковић, Богатић, Клење, Глушце, Совљак, Богатић, Засавицу, Црну Бару, Дубље, Дреновац, Раденковић, Узвеће, Причиновић, Табановић, Штитар, Глоговац, Шеварице, Прњавор, Рибаре, Змињак, Петловачу, Липолист, Дуваниште, Бела Реку, Слеччевић, Богосавац, Скрабане, Равње, Добрић и Скелу Димитрову (41, 118—119). У годинама пред доношење извршног Царског Фермана сељачка газдинства са еминлука у Раћевини давала су десетак у храни. Међутим, у појединим годинама београдски везир је одбијао да прими десетак у храни кад му је нуђен, јер је чекао добру цену и онда тражио да му се плати у новцу (42).

Из протокола писама и наредаба Милоша Обреновића, од 1824—1825. год., види се да су Турци за своје усеве на шабачком грuntu — малићанској земљи плаћали десетак. 1824. год., под бр.

1912., кнез Милош из Крагујевца пише г. Јеврему у Шапцу да ако би „од ч. везира што сврху тога представљено било, одговорите... да... ни мање ни више од Турака десетка не узимате него... спахије од нас...“. Иначе, колико је износио десетак који се наплаћивао 1824. год., није познато. Али зна се да је узиман „од свачега десетак“ (43, 70).

И приход од чачанске мукате био је знатан. 1833. год. он је износио 3131 гр 2 п. Поменуће године преко магистрата на сваку пореску главу је наплаћено по 2 гр, казан 2 гр, свадбину 2 гр, оку меда 1 гр 10 п, оку јечма 10 п, оку проје 6 п и кукуруза 8 п. Највећи приход потицао је од кукуруза — 2194 гр 32 п. На другом месту се налазио приход од сена (500 гр). Најмањи приход био је од казана — 2 гр (44, 899).

Селаца на спахијским земљама плаћали су порез у новцу и земаљским производима. Последњи је 30-их година XIX века за ондашње прилике западне Србије био знатан. 1832. год. „заира“ у читавој ваљевској нахији износила је 178.275 ока пшеничног брашна, 10.395 ока јечма и 24.088 ока пшенице у зрну. Од тога је долазило на колубарску капетанију 52.836 1/2 ока пшеничног брашна, 3514 оке јечма и 1776 ока пшенице у зрну. Само из села Белошевица „заира“ је износила 1828 ока пшеничног брашна, Дегурића 255 ока, Белића 260 ока, Драчића 240 ока пшеничног брашна и 30 ока јечма. По налогу ваљевског суда, под бр. 343, десетак од стрмнина ужичке кириције су носиле Турцима у Вишетрад. Десечарски кукуруз у неродним годинама су откупљивали селаци; у родним годинама су га куповали трговци за товљење свиња. У 1831. год. Петар Буковић је по дозволи кнеза Милоша купио преко 56 хиљада ока кукуруза из 18 села за „рану свиња“ (45).

До почетка XIX века селаци који су се насељавали у западној Србији заузимали су земље које су им биле погодне за личну заштиту и најплодније за обраду без обзира што их тренутно нису све користили за земљорадњу. По речима В. Ст. Караџића „се човек под владом Турском могао преселити из једнога села у друго кад му је драго било, нити му се требало јавити ономе спахији из чијега је села полазио, ни ономе у чије је долазио; кућу своју могао је продати или раскопати, а вотњак и винограде могао је долазити те брати сваке године, а спахији давати десето; а у оном селу где је долазио, могао је начинити кућу на пустој земљи гдје му је драго било, и себи крчити њиве и ливаде, и садити вотњак и винограде колико му је драго било“ (31, 697). То су она могла чинити у западној Србији, јер је она тада била ретко насељена, а земље за обрађивање је „имало на претек“ (46, 161). На Златибору прве „досељене породице заузимале су најлепша, најсклонитија и најроднија места у селу, док су се остале, доцније досељене, ребале око њих на знатном одстојању тражећи веће пространство и испусте за стоку“ (47, 406—407). Касније су саме власти делиле незаузету земљу и то најпре старинцима, колико је њима била потребна, а затим новим досељеницима (48, 51). Међутим, при том треба ис-

таћи да се већ у првој четвртини XIX века интервенцијом власти запажа и извесна тенденција сужавања заузетог земљишта. 1. децембра 1820. год. кнез Милош пише како му је дошло до знања да се „по неким селима новосеоци зло или никако примани бивају, из села у село прогоњени, да им се земља за усеве и ливаде не даје, на последак ни у шуми њиховој окрчити им не дозвољавају, а при том порез сав и прочи данак и кулук, раван са старинцима, од њих изискују“. У вези с тим наређује кметовима и кнезовима „да добро на ото смотреније имају, и који би раден човек, био новосеоц или старинац, повише земље потребовао, да отузму од онога који сувише има и није у настајању урадити и да предаду неимашчемо земљерадину“. Али и поред свега тога, пред доношење Хатишерифа и после њега, у извесном броју места појединци су држали много земље и исту нису стизали да обрађују, а другоме нису желели да уступе на коришћење. У Мајуру неколико кућа држало је „земље толико, што би за 200 кућа доста било“ (49, 349, 497—498). Стога је и разумљиво што су многа газдинства захтевала да им се дозволи коришћење „беглучке земље“. Једно од таквих било је и Вукомана Станишића из Трнавe, које је имало 45 душа, од којих 8 ожењених глава (48, 359).

Имовинска поларизација становништва после доношења Хатишерифа

Још одмах после доношења Хатишерифа кнез Милош издао је наредбу кнежинским и нахијским старешинама „да више никако по селима не пуштају спахије и њихове собиратеље десетка и главнице“ (44, 1014—1015). Сем тога, у скоро исто време Турци су почели да се исељавају и продају своја добра. Изузетак су чинили крупњаци, лешнички, липнички и лознички Турци, који нису хтели „лепим начином да се одма селе“ (50). Око града Сокола тада се налазило 7 турских села (Козле, Петри, Пећ, Вучје, Постење, Доња Алуга, Горња Алуга). На подручју Азбуковице Турци су становали у 7 села и неколико засеока. Кнез Милош је био наредио Турцима из свих ових села да се до лета 1834. год. иселе у Босну. Међутим, како они нису хтели да изврше ово наређење, кнез Милош је наредио Томи Вучићу да их с војском примора на исељење; он је то и учинио са 70 коњаника и 7000 људи из ужичког, ваљевског и подринског округа (51, 69).

У првој половини 1833. год. поједини Турци су сами нудили селацима да купују њихова имања. Желећи да се што пре обави откуп турских имања у подринском, шабачком и ваљевском округу, особито у Лешници и Азбуковици, кнез Милош је био одредио Живана Петровића, мајора, да посредује и „људи турске земље, пошто се ко с коим сајбијом погоде, одкупе“. Да не би који Турчин туђу земљу као своју продао, њему је био придодат Мула Мехмед да прегледа тапије. Селаци из околине Ваљева су се „кријући“ од Ваљевчана погађали с Турцима и уз високу цену откупљивали њихов

грунт. Стога су Ваљевчани већ у првој години после укидања турског аграрног система били оскудни у земљи. 1834. год. они су се жалили чак кнезу Милошу како су их околани сељаци довели у такву нужду да немају „ни коња, ни краву, ни теле, ни пак какву најмању живину куда испустити“. Међутим, никакве интервенције нису помогле, јер су околани сељаци већ све „вакупе ваљевске који су под исламом турским били... позаграђивали... и преузели“ (52). У Лешници пак поједини сељаци били су бесправно „заузели многе турске земље, једни под изветом да су Турци од њих некада исте отели, други пак нашавши готову празну земљу“ (49, 272).

И у Карановцу Турци су сами нудили Србе да откупе њихове земље. 1836. год. Турчин Берим Челиковић тражио је за „једну ралицу дана орања 700 гроша“ (53, 67). Поменуће године у Карановцу продато је 125 плацева, који су махом дотада били у својини муслиманског становништва (23, 267). У периферним селима ужичког краја сељаци су муслиманска имања узимали „уз минималан откуп“ (54, 377). По дозволи кнеза Милоша сељаци су могли куповати сва турска добра. Изузетак од овога чинили су сувати, који су откупљивани за рачун Правитељства. Само од Асан-бег Јаића они су у ваљевском окружју откупили земље у вредности од 3000 гроша, подринском 920 талира, а ужичком 1700 талира (55, 503—504).

Сем сувата, у XIX веку, у поседу државе налазиле су се и многе друге категорије земљишта. О томе сведоче и записници комисија за пописивање правитељствених добара у чачанском и другим окрузима. По тим подацима само у карановачком срезу у поседу државе се налазило 6 воћњака (Курилово), једна њива (Курилово) и крајска алија (Троглав). Последња алија је „пређе госп. Караборђевог завладенија била емијнска“ (53, 137—150); колубарском срезу — једна њива (Пепељевац) и једна ливада (Славковица); посавском срезу — 3 њиве (Палеж), 2 ливаде (Палеж) (55, 677—683) и др.

Године 1837. Вуле Глигоријевић је прегледао све „беглукче земље“ у Палежу и Белом Пољу и проценио. Међутим, ни једну парцелу земље по њеној вредности није могао продати, јер они који су их држали и обдељавали нису хтели откупити. По дозволи кнеза Милоша такве земље могао је куповати ко „за жели“, био он откуда му драго, и то за готове новце“ (52). На тај начин у многим крајевима западне Србије за кратко време појединци су дошли са незнатним сумама новаца до великих поседа. Најчешће су то били знаменитији и истакнутији људи тога доба, који су у исто време имали и доста готових новаца. У ваљевском округу, на пример, такав је случај био са Павлом Даниловићем, старешином посавског среза. Још одмах после доношења Хатишерифа, када је кнез Милош издао заповест да се турски миљкови откупљују, он је са 800 цесарских дуката покуповао „већу част грунтова, ливада и њива Ђбских, а тако исто и Трњанских и Мургашкиј земаља“ (56, 93). У ужичкој нахији Јован Мићић, рујански старешина, од 1838. год. куповао је „у Ужицу и околини зграде, имања, баште и воћњаке, како од Срба тако и од Турака. Од Турчина Хаџи-Јусуфа купио је

за 650 талира веће имање у Орловцу, поред Ужица“. У појединим деловима западне Србије нахијске старешине користиле су свој положај да добу до већих поседа. То су оне постизале „насилним методама, ванекономском принудом, а редовно и каштигом“. Још 1813. год. ужичке војводе Рака Левајац и Никола Карамарковић, у време агоније Србије, искористили су своје положаје да се обогате (32, 70—72). У Ужицу током купо-продаје муслиманских имања и мућнији грађани такође су користили „своје положаје у власти, да узму за себе најбоље плацеве за дућане и куће“. Вредност појединих муслиманских имања износила је 10—16.000 гроша. Највећу вредност је имало „вакупско имање“ — 27.440 гроша (54, 379—386). Крајем XIX века ова купопродаја „утицала је, са своје стране, на брже издавање једног слоја имућнијих Ужичана, који акумулирају трговачки капитал и постају носиоци пословног и трговачког живота“ (57, 27).

70-их година XIX века поред Дрине од Лешнице до Раче, где су по адама босански муслимани пре доношења извршног Царског Фермана имали своје спахилуке, 8 газда је имало преко 500 плугова земље (58). Срета, председник Српског пољопривредног друштва, имао је преко 150 ха земље на Ђбу (59, 474). У Карановцу још 1863. год. вредност непокретне имовине четири трговца била је већа од 1000 цесарских дуката; укупна вредност непокретне имовине у овој к.о. износила је 47.744 цесарска дуката. Најимућнији је био Сима Чопица, трговац. Он је имао 2 куће, 2 механе, 5 ливада и 4 њиве у вредности од 1380 цесарских дуката. На другом месту по богатству непокретне имовине се налазио Алекса Димитријевић, трговац, са 1324 цесарска дуката, а трећем Јован Павловић са 1023 (53, 231—275).

Још 1863. год. од целокупне вредности непокретне имовине у Србији на ваљевски округ је долазило 6%, шабачки 4%, чачански 3%, ужички 3% и подрински 2%. Непокретна имовина, дакле, по укупној вредности била је највећа у ваљевском округу (13.439.862 дин.). Од укупне вредности непокретне имовине долазило је на једног становника у појединим окрузима у дин. (60, 181—183); ваљевском 187, шабачком 139, чачанском 117, подринском 59 и ужичком 63.

У 1867. год. на 100.000 становника долазило је дана орања у појединим окрузима (61, 6—7): шабачком 33.869, ваљевском 33.691, подринском 10.218, ужичком 7298 и чачанском 3984.

У другој половини XIX века у западној Србији био је веома уочљив процес имовинске поларизације и осиромашења сеоског становништва. Сељачка газдинства су већ увелико била економски зависна од трговачког капитала. Под утицајем капиталистичких односа сеоског становништво је све више осиромашавало и произвођачи су се задуживали уз високе камате. Распадањем породичних задруга и преласком од натуралне на робно-новчану привреду, заправо, село у западној и читавој Србији улазило је „у нове односе када неопходна новчана средства почиње да прибавља продајом

свих производа. Међутим, са заосталом пољопривредом и ниским ценама земаљским производима до новаци се на селу тешко долазило. Ако је и био спреман да своје потребе сведе на најнужније, сељаку је остајао тежак терет пореских обавеза које није могао да избегне. Тако је био принуђен да се задужује“ (62, 13). 1856. год. Илији Алићу из Осечине због дуга била је стављена интабулација чак на сва непокретна добра (56, 186). Исти је случај био и са многим другим газдинствима. Јер, недовољно развијен систем државних кредита гурао је сељаке „у руке приватних зајмодаваца, препуштајући га грубој пљачки широког зеленашког слоја—сеоских газда, државних чиновника, официра, па и самих министара“ (62, 13). У 1871. год. сељаци у западној и читавој Србији плаћали су зеленашима 4—6 гроша на дукат месечно (63, 145). Још Ж. Јовановић, један од петорице потписника светоаранђелског прогласа 1880. године, најбоље је оцртао тешко стање у коме се налазио сељак у северозападном делу западне Србије: „Ја знам у нашем крају који је, може се рећи, међу најбољим, како народ тешко плаћа порез. Код нас је до сада продато већ 3/4 пшеница, а још нису ни осушене; а тако исто и жита, — за то да се плати порез... Јесте, сељак је... капитал, али ми смо тај капитал тако преоптеретили, да ћемо га мало помало упропастити...“ (64, 31). И сељаци у околини Пожеге одмах по сређивању летине продавали су све што се могло продати, јер су требали да се одуже зеленашима и плате порез како им повериоци не би продали „бакрачић са верига“ (65, 276). Порез у чачанском округу је просечно износио 27,46 динара с главе на главу (1888. год.). Највећу порезу плаћала су газдинства у шабачком округу — 44,47 дин.; у осталим окрузима овај порез с главе на главу кретао се од 20,58—39,70 дин. (66, 114).

И у околини Краљева народ је био прилично задужен од зеленаша, који нису ништа друго радили, већ само смицали „голог сељака“. Зеленаши у Раћевини су још на зелен куповали по багателним ценама производе по селима. У неродним годинама они су дужницима продужавали повраћај дуга, али су увећавали интерес. Исти је случај био и у ужичком округу. Наиме, сељаци из Дуба и других к.о. задуживали су се код зеленаша да би купили жито и на 12 позајмљених динара плаћали интерес од 0,5—0,8 дин. У уговорено време кад нису могли да врате новац и плате интерес зеленаши су дужницима преправљали облигације и урачунавали им неплаћени интерес у главну суму тако све док се од 12 дин. не направи 30 и више динара, па су онда тражили наплату од повериоца или од дужника узимали земљу под „урем“ (67).

У другој половини XIX и на почетку XX века ни у једном крају западне Србије није била поремећена социјална равнотежа у толикој мери као што је био случај у Мачви. А. Алексић 1882. год. пише: „Кад изречемо име Мачва, свагда смо ради, да искажемо узгред, да је то најбогатији, најорехнији део Србије са својом обилатом производњом ране и других производа... Али није све онако сјајно и красно како се обично представља. Када човек пропутује

Мачвом преко и унакрст... видимо с једне стране имућне људе. Има таквих, који по 500 и више плугова земље притјажавају, но њихов број је мален. Огроман је напротив број оних бескућника и убога — сиротих“ (68, 348). У то време слична ситуација била је у Шабачкој Посавини и Поцерини. Највећи поседници били су Петар и Павле Куртовићи, чија је вредност непокретне имовине износила још 1866. год. 27.932 дуката. Ова два велепоседника имала су 9 кућа, 8 плацева, 3 кафане, 2 обора за свиње, пивару са зградама и алатима, 2 циглане, обрадиву земљу у Табановићима (вредност 90 дуката), Миокусу (30), Мајуру (70), Придворици (300), Сувом Селу (100) и Раденковићу (450); а од стоке: 74 свиње, 34 говеда, 11 коза и 24 овце (69). И Стеван Магазиновић, председник Шабачког суда, био је један од великих поседника XIX века. Он је југозападно од Штитара у Мачви имао комплекс земљишта велики 400 дана орања, а у непосредној околини Шалца три ливаде, један забран, 80 ланаца земље и 2 куће (70, 483). Поред ових приватних власника, велике комплексе земље имале су цркве и манастири, нарочито манастири Радовашница и Петковица, чија је непокретна имовина износила близу 1000 ха.

Још пре укидања турског аграрног система има помена о деобама задруга у западној Србији, али углавном због „многочудности“. У Колубари и Подгорини „спахија и задруга гледали су, да сваки оделити задругар добије довољан део имања на уживање. Ако би коме од задругара недостајало земље, давало му се од оне опште, која није била ничија“ (71, 403). Међутим, и поред тога до доношења извршног Царског Фермана деобе задруга у појединим деловима западне Србије су биле врло ретке, јер је „владало сујеверје, да онај одма мора умрети, који нагне да се дели из задруге“. Стога су се задруге у условима турског аграрног система одржавале „па макар у њима било неком и теже и неправилне од остали“ (72, 146) и „ретка је кућа била са мање од 20—30-торо чељади у њој“ (73, 236). Сем тога, у годинама пред и непосредно после доношења Хатишерифа војни команданти су сами, или по наредби кнеза Милоша, спречавали распадање задруга. 2. V 1836. год. Лазар Теодоровић из Лешнице пише: „Колико е више могуће, бранимо да се деле браћа или синови од оца, кое се... на место догађа“. У вези с овим тражи објашњење од кнеза Милоша „оће ли бити допуштено оној кући поделити се, гди се фамилија умножи, и ради на две части раздвојити се без сваке свађе и узрока само због множине“ (74). Поред ових, и каснијих забрана, ту и тамо изван број задруга ипак се делио, нарочито после доношења Хатишерифа. То се донекле може видети и из извештаја начелника ваљевског округа. 18. јуна 1845. год., под бр. 2735, А. Ј. Ненадовић пише: „Покрај постојећег указа од 18. јулија 1839. године... и више пута последовани заповести од високославног Попечитељства внутрени дела да се никако неби фамилије, без уређеног изследованија и високог решенија и одобренија делиле, опет су се у прошлим временима усубивале сакривеним начином делити“ (55, 602). Због тога, и због зеленашког капитала, већ од средине XIX века по селима је било

земљорадничког пролетаријата. Многа газдинства имала су тако мало земље да се приносима са ње нису могла ни прехранити (75, 212). Међутим, то не треба да значи да ту и тамо још увек није било великих и економски јаким појединих задруга. Једна од таквих била је Аврамовића из села Корените, у Јадру; она је имала око 70 чланова (76, 8). У XIX веку задруге у ваљевском округу су најдуже задржавале „свој стари, свој дивни импозантни тип“ (70, 412).

Седамдесетих година XIX века законом је било обезбеђено да се сељацима не може продати 5 дана орања и кућа са окућницом за приватне дугове. Међутим, у пракси овај закон је на најразличитије начине изиграван. У северном делу западне Србије зеленаши су разним уговорима доводили скоро до пропасти земљораднике. Крајем XIX века поједина газдинства су се „лакомислено“ задуживала и, пошто им се за дуг није могло продати 5 дана орања и кућа са окућницом, уступали су своје поседе зеленашима на уживање. У то време економско стање произвођача у западној Србији налазило се у сталном опадању. Са дељењем задруга не само да је било наступило растурање радне снаге него и распарчавање земљишног фонда. Последње је било једна од главнијих сметњи развоја пољске привреде. 1895. год. пољска имовина у већини насеља била је раздробљена у ситне комаде, распарчана у деонице и разбацана у неколико атара; измешана међу многим власницима и ограничена туђом — суседном имовином проузроковала је „губитке у времену и радној снази — људској и сточној — при обради и жетви“ (77). У другој половини XIX века „заокруглавању имања .. ни само законодавство није ишло на руку, шта више, често му је сметало“ (78, 661).

Последње три деценије у XIX веку задуженост сељака, која је постојала и у ранијем периоду, „добила ... све теже и масовније размере“ (79, 131). Пред крај XIX века број власника земље у појединим к.о. нагло је опадао. Од средњег процента домаћина у Србији, који су у 1889. год. имали своје земље, на подручју западне Србије било је у два округа мањи а у остала три већи проценат. Таквих власника у ужичком округу било је 17.618. Према укупном броју домаћина, којих је било 21.918, проценат власника износио је 80,38. У чачанском округу овај проценат је износио 76,52, подринском 74,41, шабачком 73,48 и ваљевском 73,05. Према томе, најмањи проценат домаћина, који су били власници земље, имао је ваљевски округ (80).

Од 1894. до 1900. год. укупан број промена власника у непокретним добрима код првостепених судова у Ваљеву, Лозници, Ужицама, Чачку и Шапцу достигао је цифру близу 20.000 (19.937); укупна вредност свих промена износила је 10.704.527,94 дин. Просечна вредност једне промене код првостепеног суда у Шапцу износила је 758,99 дин., Ваљеву 768,15 дин., Лозници 461,92 дин., Чачку 434,17 дин. и Ужицу 365,02 дин. Код судова у Ваљеву и Шапцу просечна вредност промена била је чак већа од средње у Србији. Од 2942 промене власништва код ваљевског суда преко 600 (609) извршено је „по

пресудама“; остале промене су биле извршене „из слободне руке“. Средња вредност једне имовинске промене „извршене по пресуди“ код суда у Ваљеву била је 834,27 дин., Лозници 324,99 дин., Ужицама 366,64 дин., Чачку 516,85 дин. и Шапцу 490,17 дин. Највећа просечна вредност једне добровољне промене у власништву добра била је код шабачког суда 893,39 дин.; најмања код ужичког суда и износила 364,48 дин. (81).

Стецишних дужника земљорадника највише је било регистровано код првостепеног суда у Ваљеву — 136 за период 1894—1900. год.; најмање код суда у Чачку — 11. Процент дужника земљорадника од укупног броја износио је од 4,72 (Чачак) до 21,83 (Ваљево). Од 209 стецишна дужника код лозничког суда на земљораднике је долазило 11,01%. Код суда у Ужицама овај проценат је износио 8,00 (81).

На крају 1897. год. проценат домаћина који нису имали земљу у ваљевском округу прелазио је цифру од 20; он је износио 23,63%. У подринском округу овај проценат је износио 25,24, а ужичком 23,63. Од 100 домаћина по селима у ваљевском округу око 11,17% није имало земљу; по варошима 83,75%. Највећи проценат домаћина по селима који нису имали земље имао је подрински округ; најмањи ужички. Први округ у опште имао је највећи проценат домаћина без земље; најмањи ужички. Процент домаћина по срезовима, који су били власници земље, био је највећи у ариљском (96,36), а најмањи у поцерском — 49,04 (82). Према томе, у ариљском срезу било је скоро два пута више власника него у поцерском.

Крајем XIX века у насељима која су административно гравитирала Ваљеву са поседом до 5,0 ха било је 41,1% газдинстава, са поседом од 5,01—10,00 ха 26,3%, са 10,01—15,00 ха 13,5%, са 15,01—20,00 ха 7,3% и са више од 20,01 ха 11,8%. Међу последњим 10,20% је имало посед од 20,01—50,00 ха, од 50,01—100,00 ха 1,37% и од 100,01—200,00 ха 0,19%. Од 100 домаћина око 8,24% имало је само кућу, 11,30% нису имали уопште никакве непокретне имовине, 1,02% само непокретности и 79,44% поред куће и неке друге непокретности. Око 95,18% домаћина који су имали непокретно имање били су земљорадници; остали су углавном били по занимању занатлије и трговци. Просечна вредност обрађене земље износила је 27,5—588,9 дин. по 1 ха. Најскупља је била земља под воћњацима — 588,9 дин. по 1 ха; најјефтинија под суватима — 27,5 дин. У 1897. год. просечна вредност 1 ха ораће земље износила је 322,1 дин. (83, 38—39, 180—185).

Још 70-их година у Златиборском Старом Влаху регистрован је био „брз процес распадања старих патријархалних задруга на мала породична домаћинства састављена од младих супружника, њихове деце и мужевљевих остарелих родитеља“ (84, 108). Од 100 домаћина, који су крајем XIX века у читавом ужичком округу имали непокретно имање било је по занимању (83, 38—39): свештеника 0,20%, јавних службеника 0,80%, трговаца и механџија 1,12%, занатлија 1,34%, слуга и надничара 0,34%, земљорадника 95,31% и

других занимања 0,80%. Највећи проценат домаћина је имао поред куће и друге непокретности (87,49%); остали уопште нису имали непокретне имовине (7,33%), само кућу (4,34%) или само непокретности (0,84%).

Домаћинства по имовном стању на почетку XX века и између два светска рата

Још 1890. год. званично је констатовано да задруге, које су биле значајна установа у друштвено-политичком животу, сасвим пропадају; да газдицтва, у економском погледу, осетно опадају; да је народ из дана у дан све сиромашнији; да све политичке странке нису апсолутно ништа коренито и озбиљно предузеле да се овај процес заустави; да све политичке партије у својим програмима истичу економске реформе, али да ниједна од њих није обележила основе тим реформама (85, 238—243).

На почетку XX века власти су ишле на руку да се убрза процес распадања породичних задруга. У то време у многим насељима није постојала ниједна породична задруга. 1901. год. такав је случај био са Д. Лајковцем, чији су становници дуговали више пореза но једна од највећих општина у Србији. И у околини Ужица народ је такође био „много задужен“. Сељаци су плаћали зеленашима интерес „100, 200, 300 па и више на сто“. На територији читавог ваљевског округа, у 1900. год., налазило се само 12 задруга са преко 30 чланова (83, 40). У таквим условима, на почетку XX века, сељачка газдинства су била презадужена, број пољопривредних домаћинстава се повећавао деобом, док број чланова на поседима нагло смањивао. У годинама пред први светски рат процес уситњавања поседа довео је био до тога да се знатан број газдинстава није могао издржавати приходом са поседа.

И у осталим крајевима на почетку XX века сељачка газдинства су увелико била економски зависна од трговачког капитала. У њима под утицајем капиталистичких односа било је све веће осиромашење сеоског становништва, задуживање земљорадника уз високе камате, окрупњавање поседа непољопривредника и распадање преосталих породичних задруга. 1905. год. у подринском округу проценат домаћина који нису имали непокретне имовине прелазио је 10; остали су имали само кућу (2,45%), поред куће и неке друге непокретности (85,58%) или само непокретности (0,98%). Од 100 домаћина, који су имали непокретног имања, било је трговаца, механика и занатлија 4,51%. На једну задругу просечно је долазило 7 чланова. У 1905. год. на територији ужичког округа задруга са преко 30 чланова било је свега 5. Међу осталим преовлађивале су задруге са 6—10 чланова. На почетку XX века у ужичком округу било је 4144 варошких и 17.987 сеоских задруга; укупно 22.131 задруга са просечно 6,3 члана. У чачанском округу их је било 22.306 и то са једним чланом 790, са 2—3 члана — 4477, са 4—5 чланова — 6278, са 6—10 чланова — 9125, са 11—15 чланова — 1312, са 16—20

чланова — 247, са 21—25 чланова — 61, са 26—30 чланова 11 и са преко 30 чланова — 5. На једну задругу у околини Чачка просечно је долазило 5,9 чланова. Од 100 домаћина, који су у чачанском округу имали непокретног имања, било је по занимању: земљорадника — 94,68%, свештеника 0,17%, јавних службеника 0,57%, трговаца и механика 1,51%, занатлија 1,96 и осталих занимања 1,11%. Вредност обрађене земље у 1905. год. износила је по окрузима (у дин.): у подринском — 72,751.698, ужичком 24,879.203 и чачанском 27,245.779. Највећа просечна вредност 1 ха баштенске и ораће земље била је у чачанском округу (825 дин.); у осталим окрузима је износила од 460—683 дин. (87, 41—43).

Између два светска рата власти су својом дугорочном политиком цена индустријским и пољопривредним производима подстицале задуживање сељака, раскомадавање земљишних поседа економски слабијих газдинстава и увећање велепоседа. Године 1920. две породице у Лешници „су држале 2800 хектара“ (88, 11). Сељаци су били принуђени да продају своје производе по изузетно ниским ценама, јер су се налазили у маказама цена индустријске и пољопривредне робе на њихову штету. Поред осталог, последица тога било је задуживање сељака ради измиривања обавеза према држави и разним повериоцима. У годинама пред други светски рат многа сељачка газдинства нису могла да остваре ни просту репродукцију. При том оваква аграрна политика имала је две основне последице. Прво, да су се многа сељачка газдинства задуживала за подмиривање неробних и робних расхода, да се њихов материјални положај стално погоршавао и посед смањивао путем принудних продаја за исплату неблаговремено измирених дугова. И друго, да су се увећавали земљишни поседи имућнијих људи и зеленаша, нарочито у околини већих градских насеља (89). Само у чачанском округу преко 2000 газдинстава није имало довољан посед ни за просту репродукцију. У шабачком округу овај број је прелазио цифру од 5000. У последњем округу тада није била реткост да један поседник има 100 и више хектара (Живан Тошић из Бељина и др.), али исто тако да једна к.о. нема бар неколико беземљаша. Такав је случај био у к.о. Свилеува где се налазило 450 кућа и 4000 ха земље. Од тога је 6 домаћинстава имало у поседу око 1500 ха; остатак су користила сва остала газдинства (90).

И у околини Краљева између 1931—1941. год., село је бележило константно „осиромашавање и смањивање производње, уз стално повећање становништва и уситњавање поседа, сем газда код којих долази до укрупњавања“ (23, 325—326). У већини к.о. на подручју западне Србије, иначе, преко 50% газдинстава најчешће је имало посед до 3,00 ха. Само у њеном северозападном делу, у 1941. год., од укупног броја газдинстава 61% имало је посед до 3 ха; остала газдинства имала су посед од 3—5 ха (13%), од 5—10 ха (14%) или изнад 10 ха (12%). На територији Мачванске водне заједнице, која је заузимала к.о. Салаш Ноћајски, Ноћај, Раденковић, Узвеће, Глушци, Шеварице, Принчиновић, Дреновац, П. Митровица, Засавица, Равње, Салаш Црнобарски, Црна Бара, Баново Поље, Сов-

љак, Клење, Глоговац, Метковић, Белотић, Штитар, Табановић, Дубље, Шабац и Богатић, 17 газдинстава имало је посед од 50—100 ха (10). У к.о. Мајур на поседу до 5,0 ха живело је чак 326 породица; остала су имала поседе веће од 5,1 ха (66). Међу првим било је са поседом до 0,50 ха 80 породица. Уочи другог светског рата на подручју читавог Подриња најбоља земља је била у рукама непољопривредника или кулака; они су куповали земљу и давали је на трећину или у наполицу сиромашним сељацима. Последњи су се у тешким ситуацијама задуживали код сеоских газда или трговаца. У нередним годинама када нису могли да измире своје дужничке обавезе и оно мало земље што су имали продавано им је за дуг (51, 347—348).

Имовински односи становника у првим послератним годинама

После другог светског рата предузет је низ конкретних мера ради ублажавања социјално имовинских неједнакости, на ликвидирању крупних поседова, управо на формирању средњих поседова, с тим да се — у складу са новим друштвено-економским системом — развија државни и задружни сектор својине. Још одмах после ослобођења 1945. год. ликвидирањем је крупан посед изнад 25 ха. Законом о аграрној реформи, наиме, формиран је аграрни земљишни фонд, који је подељен безземљашима или дат као „надопунa“ сељацима. У ваљевском округу овај фонд земљишта износио је преко 7000 (7203,54) ха. Од тога је 2075 аграрних интересената са поседом од 3913,97 ха добило у „виду надопуне“ 2543,31 ха; остатак земљишта је подељен безземљашима (354,49 ха) или искоришћен за јавне сврхе и др. У шабачком округу 351 безземљаш добио је 570,93 ха и још 4931 аграрни интересент са 8497,13 ха око 6222,11 ха; остатак аграрног земљишног фонда од 3127,88 ха додељен је државном сектору и искоришћен у јавне сврхе. И у ужичком округу највећи део аграрног земљишног фонда подељен је земљорадницима у виду „надопуне“ — 290,90 ха. Један број безземљаша из овог и осталих округа колонизиран је у Војводину. 16. IV 1947. год. са територије НОС Ваљево колонизирано је 7 породица са 28 чланова (92).

У СНО Краљево спровођењем закона о аграрној реформи, у 1946. год., формиран је аграрни земљишни фонд од 1430 ха. Као и у осталим СНО-а, тако и у овом спровођење поменутог закона „значило је крупан корак у правцу ослобођења сељака од стране сеоских газда“ (23, 503—504).

За социјално имовинске односе у првим послератним годинама је исто тако важна и конфискација имовине осуђених лица. У сарадњи са Командом подручја, СНОО су водили у западној Србији читав посао у остваривању ове мере. У СНОО у којима је вршена конфискација имовине осуђених лица, такође, биле су формиране и посебне управе народних добара. У Ужичкој Пожеги на овај начин је формиран аграрни земљишни фонд од преко 400 ха (93). Кон-

фискацијом на подручју ОНОО Ваљево били су обухваћени поседи 198 власника. Од 185 осуђених лица конфискована је имовина 100%; код осталих од 10—50% (94). У ОНОО Шабац, од 22. I до 21. XI 1945. год., Управа народних добара ставила је под државну управу у смислу одлуке АВНОЈ-а од 21. XI 1944. год. око 2546 ха, од чега конфискованих близу 1249 ха; остали земљишни фонд био је „под привременом управом“ или „под секвестром“. Највећи број власника конфискованих имања имао је посед до 5 ха (46) и од 5—20 ха (22). Међу осталим преовлађивала су газдинства са поседом од 20—50 ха (11). Са поседом од 50—500 ха било је свега 5 власника. Под привременом управом налазила су се имања 198 газдинстава, од чега су 5 имала посед од 20—50 ха. Највеће имање „под секвестром“ имало је 500 ха (95).

Још 1946. год. власти су изузеле један део земљишта из фонда аграрне реформе и оформиле извршан број државних пољопривредних имања или прошириле поседе постојећих пољопривредних установа. Разлог: да би се преко ових установа и имања мере на обнови и унапређењу пољопривреде што пре спровеле у дело и даље жељене резултате. Такав је случај био у подринском округу где је на земљишту Пастувског станишта у Шапцу основано Пољопривредно добро „Мачва“. У састав овог добра ушло је имање зв. „Магазиновача“ (227,19 ха), експроприсано имање зв. „Крсмановача“ (169,24 ха), „Докторовача“ (163,68 ха), Кнежевић Љубише (47,22 ха), Андре Јовановића (75,07 ха), Паје Куртовића (18 ха), Извозне банке у Бељину (120 ха), део имања Пољопривредне школе у Шапцу (53,97 ха) и земљиште Пастувског станишта (11 ха). Последње је и даље остало на добру „Мачва“, али је било на буџету Државне ергеле „Подриње“ (96).

На подручју западне Србије, у 1946. год., постојала су пет пољопривредна предузећа републичког и два окружног значаја. Прва су се налазила у Краљеву („Ибар“), Бељину („Сава“), Шапцу („Мачва“), Лозници („Подриње“) и Чајетини („Златибор“). ОНО Ваљево и Титово Ужице имали су по једно предузеће окружног значаја (ПД „Стублине“ — Стублине, Фарма „Чигота“ — Чајетина). Од 18 средњих пољопривредних станица по једна се налазила у Лозници, Крупњу, Љубовији, Ужичкој Пожеги, Ариљу, Чајетини, Косјерићу, Бајиној Башти, Владимирцима, Ваљевској Каменици, Мионици, Убу, Обреновцу, Титовом Ужицу, Краљеву, Гучи, Чачку и Ивањици (97). Сем њих, постојало је још 10 задруга — чланица Савеза произвођачких задруга. У ОНО Краљево овакве задруге су постојале у к.о. Атеница, Гуча и Чачак — по 1. Највећи број задруга — чланица СПЗ налазио се на подручју ОНО Ваљево — 4; најмањи у ОНО Шабац — 1 (98). На подручју последњег ОНО-а, у јануару 1946. год., налазиле су 262 задруге разних типова, од чега 170 земљорадничко-набављачких (99). Годину дана раније, 25. I 1945., он је имао 184 задруге и то: набављачких 97, кредитних 56, сточарских 23, житарских 6 и воћарских 2. У набављачким задругама било је учлањено 12.689 задругара са 99.093 потрошача (100).

Газдинства по социјално-имовинским категоријама на подручју СНО Косјерић у економској 1946/47. год. (101)

Социјално-имовинска категорија	Укупан број газдинстава	Укупан број чланова газдинстава	Укупна површина у ха
до 3,0 ха	912	3.894	2.150,27
3,1—5,0 ха	843	4.387	3.149,85
5,1—8,0 ха	808	4.406	4.694,11
8,1—10,0 ха	287	1.834	2.422,37
10,1—15,0 ха	298	2.007	3.310,06
15,1—20,0 ха	57	1.228	2.401,85
преко 20,1 ха	96	825	2.175,97
Свега	3.301	18.581	20.304,48

У 1946. год. Земаљска сточарска фарма „Партизанске воде“ имала је у поседу преко 1000 ха — 970 ха ливада и 300 ха пашњака. На почетку 1947. год. предратне стално зелене површине на Златибору налазиле су се под управом трговачког предузећа „Чигота“ из Титовог Ужица (102). Крајем поменуте године у западној Србији се налазило око 20 државних добара и установа. Највећи посед имао је добро „Рибница“ — Краљево (300 ха); најмањи Среска сточарска станица у Гучи — 3,01 ха. Њихов земљишни фонд био је доста уситњен и међусобно удаљен. 8. IV 1948. год. Среска пољопривредна станица у Ивањици располагала је имањем које је било удаљено од станице (103): „Сабевац“ — 2 км (6 ха), „Шљивићи“ — 5 км (21 ха), „Јавор“ — 30 км (80 ха) и „Вионица“ — 18 км (20 ха).

Године 1947. у свим СНО биле су формиране СРЗ. Највећи број СРЗ имао је СНО Богатић — 4 („Борђе Бркић“ — Глушци, „Народ Цока“ — Салаш Ноћајски, „Бошко Маринковић“ — Липолист, „Будућност“ — Дубље). У СНО Краљево прве СРЗ формиране су 21. IX 1947. год. („Ново покољење“ — Рибница, „Социјализам“ — Ковачи). Крајем 1947. год. у СНО Пожега постојале су две СРЗ. Једна се налазила у к.о. Глувач („Херој Бонцулић“); друга у к.о. Висибаба („Петар Лековић“). Поменуте године у СНО Шабац већ су биле формиране две СРЗ — „Будућност“ (Добрић) и „Лука Туфегџић“ (Штигар). И у СНО Уб су постојале две СРЗ — „Душан Гавриловић“ и „Драгиша Сарић“ (104).

У 1948. год. извршена реорганизација земљорадничких задруга у правцу стварања задруга општег типа послужила је као подстрек за масовно формирање СРЗ. 31. VIII 1948. год. само у тамнавском срезу постојало је 8 СРЗ. Од тога је било пет задруга другог типа и три трећег. 1947. год. основане су биле две СРЗ (Каленић, Тулари); остале су основане у 1948. год. (Шарбане, Јабучје, Чучуге, Бањани, Кожуар, Баталаге). У прве две СРЗ на крају 1947. год. било је учлањено 40 домаћинстава и то са поседом до 2 ха — 9, од 2—5 ха — 18, од 5—10 ха — 9 и од 10—15 ха — 4. Број домаћинстава, која су ступила у СРЗ у току 1948. год., износио је 127. На крају 1948. год. у свим СРЗ налазило се 167 домаћинстава и то са посе-

дом до 2 ха — 40, од 2—5 ха — 66, од 5—10 ха — 50, од 10—15 ха — 9 и од 15—20 ха — 2. Највећи број чланова имала је СРЗ „Драгиша Савић“ у Туларима; најмањи СРЗ „Душан Гавриловић“ у Каленићу (14). У свим СРЗ радне бригаде биле су мешовите. Од овога је изузетак чинила СРЗ „Душан Гавриловић“ у Каленићу, која је имала по једну ратарску и сточарску бригаду. И у једној и у другој бригади радило је 37 чланова (105).

Земљишни фонд по секторима власништва у Драгачеву на почетку 1949. год. (106)

	Сектор власништва	Број газдинстава	Број чланова домаћинстава	Укупна површина
	У н у п н о	5.967	34.497	40.830
	Државни сектор	43	—	580
	Задружни сектор	4	—	1
	Приватни сектор	5.920	34.497	40.249
Од тога	до 2 ха	826	3.385	1.169
	2—5 ха	1.991	10.667	7.002
	5—8 ха	1.228	7.252	7.681
	8—10 ха	529	3.515	4.694
	10—15 ха	628	4.368	7.401
	преко 15 ха	566	4.771	12.235
	домаћ. пољ. без. вл. зем.	3	23	—
домаћ. непољ.	151	506	67	

И у 1949. год. извршене су крупније промене у структури поседа у пољопривреди; оне су ишле у правцу јачања социјалистичког сектора. Поред јачања државног сектора, у овој години сељачка газдинства су нагло ступала у СРЗ, нарочито после одлука II Пленума ЦК КПЈ (105). На почетку ове године у ужичкој административној и привредној области забележена су 75.534 индивидуална газдинства, 93 задружна добра, 24 државна пољопривредна добра и 356 других државних установа. Од укупног броја индивидуалних газдинстава са поседом до 2 ха било је 10.479, од 2,1—5,0 ха — 22.687, од 5,1—8,0 ха — 14.432, од 8,1—10,0 ха — 5.945 и преко 10 ха — 15.531; остала су била газдинства чланова сељачких радних задруга, непољопривредна и домаћинства без властите земље. Приватни сектор је користио 96,0% од укупног земљишног фонда (509.183 ха); остатак од 21.209 ха био је својина државног и задружног сектора. У околини Ваљева на почетку 1949. год. било је 19 задружних газдинстава, Лознице 16, Мионице 24, Богатића 30, Владимираца 25, Обреноваца 28, Шапца 26, Крушња 3, Уба 26 и Ваљевске Каменице 16. Највећи број СРЗ налазио се у Мачви — 30. У овом делу западне Србије 31. I 1949. год. газдинства по секторима власништва учествовала су у укупном земљишном фонду: државна са 2%, задружна са 3% и индивидуална газдинства са 95% (100). У току поменуте године у свим деловима западне Србије осетно је био увећан број учлањених домаћинстава у СРЗ. Још јула 1949. год. у СНО Гуча број учлањених домаћинстава у СРЗ износио је 95 са 574 члана.

Површина коју су заједнички обрађивали ови задругари износила је 426,07 ха. Од тога су задругари приликом ступања у СРЗ унели 424,72 ха; остало земљиште било је додељено задругарима из опште-друштвеног земљишног фонда. У СНО Ивањица број учлањених домаћинстава износио је 218 са 1034 члана и 1049,24 ха; СНО Чајетина 20 домаћинстава са 126 чланова и 701,10 ха; СНО Титово Ужице 740 домаћинстава са 3.612 члана и 2.680,28 ха (107) итд.

Крајем 1949. год. у западној Србији постојао је релативно вели број СРЗ. Још средином године у 60 насеља ужичке административне и привредне области налазиле су се СРЗ и то: првог типа — 15, другог — 34, трећег — 9 и четвртог — 2. У њима је било учлањено близу 2000 домаћинстава. Од тога је било домаћинстава: „сиромашних“ — 1309, „средњих“ — 546 и „богатих“ — 62; укупно 1917 домаћинства са 9625 чланова и 11.182,80 ха (108). Приликом спровођења колективизације Министарство пољопривреде НР Србије „водило је курс омасовљавања постојећих СРЗ, уз истовремено стварање нових где за то има услова“. Међутим, током колективизације ту и тамо створене су СРЗ „по сваку цену, не улазећи у економске и политичке услове за оснивање“. Сем тога, поједини СНО-и „форсирани су само један тип задруге, не објашњавајући сељацима све типове па да се они сами одлуче у избору“. У мачванском срезу отуда су биле основане све задруге другог типа — 22. То је и био најглавнији разлог да су мачванске задруге биле кратког века. Из већине осталих задруга сељаци су иступили у 1951. год. из већ познатих разлога (105): организационих слабости у производњи, бирократизма у управљању, смањивања планова откупа од приватника ради стимулације сопствене производње и нерешеног питања социјалног обезбеђења задругара.

Две године пред укидање административног система управљања привредом, 1949. год., пољопривредна добра у западној Србији налазила су се под руководством Министарства пољопривреде НР Србије. Поред осталих, под његовим руководством су се налазила земаљска пољопривредна добра „Мачва“ (Шабац), „Ранковићево“ (Ранковићево) и „Младост“ (Скела). Последње добро формирано је уместо ранијег „Сава“ на општинским утринама и земљишту „добивеном прекопавањем посавских канала“. У његовом поседу налазио се и конфисковани земљишни фонд из околних насеља (105).

Земљишни фонд по секторима власништва

После укидања административног система управљања привредом у западној Србији је утврђен максимум поседа од 10 ха за индивидуална пољопривредна газдинства и осетно увећано учешће друштвеног сектора у укупном земљишном фонду. Само у Тамнави је Законом о пољопривредном земљишном фонду, у 1953. год., откупљено 4532 ха земљишта. У Подгорини је овај откуп био нешто мањи; он је износио 1300 ха, од чега је 900 ха већ до 20. XI било уступљено новоформираним пољопривредним организацијама (109).

Године 1946. учешће друштвеног сектора у укупном земљишном фонду износило је у појединим СНО-а (110): Ваљево — 19,3%, Краљево — 35,1% и Титово Ужице — 30,4%. Укључивање индивидуалних газдинстава у разне облике удруживања у овом периоду је видно и у 1967/68. год. на територији СО Осечина, на пример, проценат кооперираних површина у укупној површини приватног сектора износио је 27,9. Учешће друштвено организоване производње у укупној сетви у комуни Уб прелазило је 50% (56,1%). У комуни Владимирци кооперирана површина у укупној површини индивидуалних произвођача износила је чак 60,6% (111, 88—89). Међутим, и поред свих тих промена у имовинским односима, у условима управљања привредом непосредно од самих произвођача приватни сектор је доминирајући и домаћинства према величини земљишног фонда нису свуда иста. 1961. год. у појединим комунама која су административно припадала СНО Титово Ужице, Ваљево, Чачак и Краљево домаћинства са поседом од 0,06—1,00 ха било је 2,0—18,0%, са поседом од 1,01—3,00 ха 10,4—38,8%, са поседом од 3,01—5,00 ха 8,4—25,6% и са 5,01—10,00 ха 6,5—38,8%. Највећи проценат домаћинстава са поседом од 0,06—1,00 ха и од 1,01—3,00 ха имала су насеља у СНО Шабац, са 3,01—5,00 ха у СНО Ваљево и са 5,01—10,00 ха у СНО Титово Ужице; најмањи проценат домаћинстава са поседом од 5,01—10,00 ха имала су насеља у СНО Краљево (112).

Поседовна структура у припланинском делу СНО Ваљево*

Подручје општине	Укупан број домаћинстава	Број газдинстава по социјално имовинским категоријама			
		до 2 ха	2—5 ха	5—8 ха	преко 8 ха
Наменица	2.983	239	836	857	1.051
Нрупањ	3.734	444	1.236	983	1.071
Лозница	9.420	3.176	3.674	1.652	918
Љиг	4.060	708	1.494	1.024	834
Љубовија	3.768	432	1.148	984	1.204
Мали Зворник	1.553	356	485	320	392
Мионица	4.743	662	1.814	1.234	1.033
Осечина	3.747	370	1.124	994	1.259
Ваљево	7.521	1.334	2.479	1.837	1.861
Волујац	2.729	463	1.016	669	581
Свега:	44.258	8.184	15.316	10.554	10.204

Још од пре другог светског рата проблем арондације земљишног фонда у западној Србији поставља се у оштрој форми. У периоду од 1947—1951. год. задружна газдинства са распарчаним имањима на велики број патуљастих парцела нису могла ни да спроведу правилну организацију рада. Поједине СРЗ имале су 60 ха у преко 300 парцела. У таквој ситуацији оне нису биле у могућности да уведу плодоред у засејавању култура, док радна стока и људи губили су много времена прелазећи с једне на другу парцелу. (105).

* Према подацима СНО Ваљево за 1960. год.

И после укидања административног система управљања привредом проблем арондације је врло актуелан. 1964. год. од 14,586.538 земљишних парцела у Србији само у СНО Ваљево налазило се 1,160,964. Највећи просечан број парцела на 1 ха имала су домаћинства у СНО Краљево — 2,03; најмањи у СНО Титово Ужице — 1,46. У појединим комунама на територији СНО Титово Ужице просечан број парцела на 1 ха је износио (110): Ариље — 1,88, Бајина Башта — 1,78, Ивањица — 1,40, Косјерић — 1,89, Пожега — 2,18, Чајетина — 1,22 итд.

Од 1957—1963. год. општа карактеристика земљишног фонда без обзира на сектор власништва је уситњеност на безброј малих парцела; такав је случај био не само на приватном него и друштвеном сектору. У северном делу западне Србије до краја 1962. год. друштвени сектор је био откупио око 697 ха ради груписања и увећања свог земљишног фонда (24).

Распарчаност земљишног фонда у СНО Ваљево на почетку 1964. год (110)

К о м у н а	Укупна површина у ха	Просечан број парцела на 1 ха
Богатић	38.394	2,94
Ваљево	61.757	1,66
Владимирци	33.623	2,09
Волујац	18.382	2,06
Каменица	26.149	1,77
Коцељево	25.727	1,95
Крупань	34.202	2,19
Лазаревац	38.352	1,92
Лајновац	18.569	1,68
Лозница	56.707	1,72
Љиг	27.884	2,03
Љубовија	37.911	2,05
Мали Зворник	18.392	1,25
Мионица	35.566	1,53
Осечина	31.887	1,93
Прњавор	25.454	1,45
Уб	47.099	1,29
Шабац	40.339	2,30

Између 1963. и 1973. год. извршени су многи интеграциони аграрни захвати у западној Србији. Од 1966. до 1970. год. само ИПК „Србијанка“ (Ваљево) припојено је 16 задруга. Највеће физичко обједињавање на подручју поменутог комбината извршено је почетком 1968. год. када му је припојено преко 10 (13) пољопривредних задруга (Поћуте, Драчић, Рајковић, Стубо, Лесковице, Брежђе, Мионица, Причевић, Дивци, Миличица, Горња Буковица, Бранковина, Оглабеновац). Циљ ове интеграције био је да се обједине прерађивачки капацитети индустрије и сировинска база у пољопривреди и створе предуслови за стабилнији развој производње (113). Из истог разлога предузећу „Воћар“ су припојене ПЗ Чачак („Хидропродукт“), ПЗ Ариље, ПЗ Котража („Драгачево“), ПЗ Жежевица, ПЗ Ивањица („Пољопродукт“), ПЗ Краљево („Ибар“), ПЗ Лабевици, ПЗ Смаила, ПЗ Бела Црква, 33 Гола Глава, 33 Лопатањ, 33 Метлић, 33 Свилеува, 33 Доње Црнићево, ПК

Косјерић („Повлен“), 33 Осечина, 33 Пецка, ПЗ Гуча и многе друге организације. Почетком 1973. год. на принципима уставних амандмана формиране су ООУР. Један број ООУР-а формирао је пословне заједнице као хоризонтални облик удруживања. У Чачку пословну заједницу „Хидропродукт“, на пример, чини 5 ООУР-а. Међутим, и поред тога још увек није извршена таква интегрисаност пољопривредних организација која би обезбедила пословну комплементарност и рационално коришћење производно-техничких капацитета. У плану је да се у догледно време изврши удруживање радних организација „Воћар“ — Београд, „Србијапродукт“ — Београд и „Чачанка“ — Чачак у здружено предузеће. Формирањем ове групације њихов земљишни фонд износиће око 10.360 ха и досадашње њихове мале површине неће их више оријентисати на примарну производњу индивидуалних произвођача. Сем тога, њиховим удруживањем створиће се једна солидна организација која треба да преузме део заадтака у организовању друштвене репродукције у пољопривредној производњи и прехрамбеној индустрији не само у западној него и читавој Србији.

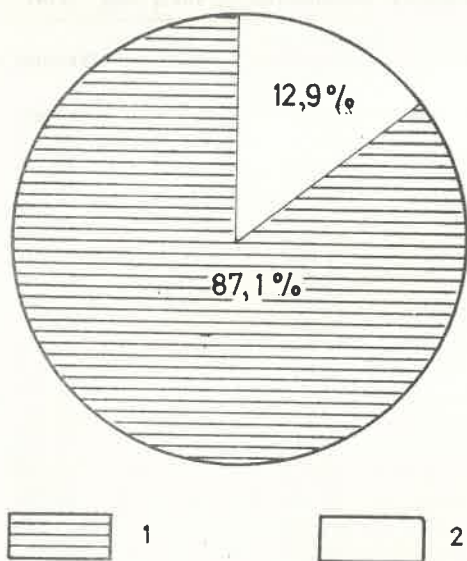
Пољопривредна површина по секторима власништва у 1971. год. (114)

К о м у н а	Друштвена газдинства	Газдинства индивидуалних произвођача	Укупно ха
Обреновац	4.846	28.519	33.365
Ариље	801	19.713	20.514
Бајина Башта	2.323	29.811	32.134
Богатић	2.459	29.672	32.131
Чачак	2.274	41.798	44.072
Чајетина	11.614	26.772	38.386
Ивањица	6.147	47.640	53.787
Коцељево	1.648	17.595	19.243
Косјерић	3.375	19.939	23.314
Краљево	11.096	61.833	72.929
Крупань	1.226	19.488	20.714
Лајновац	843	13.661	14.504
Лозница	3.543	34.058	37.601
Лучани	2.369	26.878	29.247
Љубовија	1.526	19.213	20.739
Мали Зворник	590	7.233	7.823
Мионица	1.341	20.927	22.268
Осечина	700	21.137	21.837
Пожега	1.848	25.266	27.114
Шабац	7.647	56.229	63.876
Титово Ужице	4.693	33.492	38.185
Уб	4.874	33.131	38.005
Ваљево	2.448	57.234	59.688
Владимирци	3.790	23.976	27.766
Укупно	84.021	715.215	799.236

Од 799.236 ха, колико износи пољопривредна површина у западној Србији, 84.021 ха налази се у поседу друштвених газдинстава; остатак од 715.215 ха својина је газдинстава индивидуалних произвођача. Абсоутно највећу пољопривредну површину друштвена

газдинства имају у СО Чајетина (11.614 ха) и Краљево (11.096 ха), а најмању у СО Мали Зворник (590 ха), Осечина (700 ха), Ариље (801 ха) и Лајковац (843 ха). Последњих десетак година — у периоду напуштања села од стране младих привредно активних лица, наглом порасту мешовитих газдинстава по извору прихода и укључивања произвођача у робну производњу, изражена је тенденција окрупњавања друштвених газдинстава и уситњавања имања индивидуалних газдинстава са мешовитим приходом и из пољопривредних делатности. Међутим, и поред тога друштвени земљишни фонд још увек се карактерише исцпканошћу. У северном делу западне Србије, према подацима Основне привредне коморе Ваљево, поједине друштвене пољопривредне организације обухватају једну к.о., док „Друге стотинак“ (1973. год.) На подручју ове привредне коморе приватни сектор поседује 94,6% укупних површина, а у формирању дохотка од пољопривреде учествује са 88—90%, а друштвени сектор са 5,4% површина остварује 10—12% дохотка. У њеном гравитационом подручју на једно пољопривредно домаћинство просечно долази 3,6 ха ораница или 4,8 ха пољопривредног земљишта. На поседу до 1 ха живи 7,8% пољопривредних становника (115).

Ск. 1. — Пољопривредни земљишни фонд по секторима власништва на подручју СО Обреновац у 1970. год.
1 — приватни сектор; 2 — друштвени сектор

У плану је да се у догледно време изврши још веће проширење и укрупњавање друштвеног земљишног фонда путем откупа индивидуалних земљишних парцела и пословним повезивањем пољопривредних организација. Само СОУР „Хидропродукт“ у Чачку планира да у периоду до 1975. год. прошири земљишни фонд за 550 ха у брдско-планинским к.о. Поред осталог, циљ улагања ове СОУР је да обезбеди базу за производњу кромпира и јагодичастог воћа у к.о. са вишковима сеоске радне снаге. Међутим, потребно је

ност и разбацаност парцела решавају продајом истих. Наиме, ради бржег и економичнијег коришћења сопственог земљишта оне врше продају ситних, удаљених и неприступачних парцела и купују друго земљиште које се може најеконичније искористити и на коме се може применити савремена механизација и технологија. 1969. год. такав је случај био са ИПК „Србијанка“; он је продао 200 парцела у величини од 171 ха, 87 а и 27 м² за 1,118.345,58 нових динара (116).

Крајем 1973. год. на подручју западне Србије налазила су се два пољопривредна комбината (ПК „Лозница“ — Лозница, ПК „Мачва“ — Шабац), једно пољопривредно добро (ПД „Јединство“ — Прњавор), пет пољопривредно-индустријских комбината (ПИК „Подриње“ — Шабац, ПИК „Златибор“ — Чајетина, ПИК „Будимка“ — Ужичка Пожега, ПИК „Св. Поповић“ — Уб, ПИК „Тамнавац“ — Уб) и близу 100 (98) пољопривредних задруга и осталих друштвених пољопривредних организација. Највећи број СОУР имао је ПИК „Подриње“ — 11 (СОУР „Мачванин“ — Богатић, СОУР „Оглед“ — Богатић, СОУР „Мали Зворник“ — Мали Зворник, СОУР „Шабац“ — Шабац, СОУР „Причиновић“ — Причиновић, СОУР „Партизан“ — Змињак, СОУР „Добрава“ — Рибаке, СОУР „Звезда“ — Скупљен, СОУР „Крнуле“ — Крнуле, СОУР „Јаловик“ — Јаловик, СОУР Пољопривредна станица Шабац).

Комуне према величини земљишног поседа домаћинстава

У условима комуналног система преко 45% (45,8%) од укупног броја домаћинстава има посед до 5,00 ха; изнад 5,01 ха — 26,9%; без и са поседом до 0,05 ха — 27,3%. Око 33% (33,3%) комуне има преко 50% домаћинстава са поседом до 5,00 ха. У 12,0% комуне преко 50% домаћинстава има посед изнад 5,01 ха. Највећи проценат домаћинстава без и са поседом до 0,05 ха имају комуне Чачак, Краљево, Мали Зворник, Шабац, Титово Ужице и Обреновац (31,2—44,35%); најмањи комуне Владимирци, Коцељево, Мионица и Осечина (8,5—9,2%).

1. Више од 50% домаћинстава са поседом до 5,00 ха, више од 25% са поседом изнад 5,01 ха и мање од 25% без поседа имају комуне Лучани, Владимирци, Пожега, Лајковац и Уб;

2. Више од 50% домаћинстава са поседом до 5,00 ха, мање од 25% са поседом изнад 5,01 ха и мање од 25% без поседа — Богатић;

3. Више од 50% домаћинстава са поседом до 5,00 ха, мање од 25% са поседом изнад 5,01 ха и више од 25% без поседа — Лозница и Обреновац;

4. Више од 50% домаћинстава са поседом изнад 5,01 ха, више од 25% са поседом до 5,00 ха и мање од 25% без поседа — Ивањица, Чајетина и Осечина;

5. Више од 25% домаћинстава са поседом до 5,00 ха, више од 25% без поседа и мање од 25% изнад 5,01 ха — Чачак, Краљево, Шабац и Титово Ужице;

6. Више од 25% домаћинстава са поседом до 5,00 ха, више од 25% са поседом изнад 5,01 ха и мање од 25% без поседа — Коцељево, Крупањ, Љубовија, Ариље, Бајина Башта, Косјерић и Мионица.

Комуне Мали Зворник и Ваљево имају више од 25% домаћинстава са поседом до 5,01 ха, изнад 5,01 ха и без поседа. У првој комуни домаћинстава са поседом до 5,00 ха има 39,9%, изнад 5,01 ха — 28,4% и без поседа — 31,2%; док у другој — са поседом до 5,00 ха — 31,07%, изнад 5,01 ха — 26,38% и без поседа 41,43% (112).

*

* *

У условима управљања привредом непосредно од самих произвођача број активних становника који се баве земљорадњом осетно се смањило. Прво — што се са извршеним променама у економско-социјалној структури ограничавањем индивидуалних поседа земљишним максимумом, интензификацијом, већом применом савременијих искустава у обради земље и развојем високопродуктивне робе друштвене производње на поседима индивидуалних газдинстава јавио вишак активно способних становника, па се један број истих запошљава у непољопривредне гране на територији комуне где живе, а и ван њених граница. И друго — што се земљорадња и читава пољопривреда у западној Србији већ дужи низ година налази у неравноправном положају у односу на друге привредне гране. Због тога, а и због тежње за већим инвестицијама на поседу, из овог дела Србије после увођења комуналног система знатан број пољопривредника сваке године налази запошљење у другим делатностима.

Још у периоду од 1955—1961. год. из приплатинских области у северном делу западне Србије одлазило је просечно 1898 лица годишње са поседа (117). Последњих неколико година знатан број њих одлази на привремени рад у иностранство. Само са подручја СО Лозница, на пример, ради у Француској и другим државама 2137 радника; укупно преко Бироа за запошљавање из читаве западне Србије је отишло око 17.093 радника у иностранство (1971. год.). Према тврђењу пољопривредника овај број је два пута већи — многи одлазе без ичијег посредовања. Из појединих к.о. последњих 4—5 година, колико је износио природни прираштај становништва, скоро исто толико је активно способних привредника одлазило на привремени рад у западну Европу. Јордан Стојиновић, шеф месне канцеларије, тврди да свака друга кућа у к.о. Чокешина „има неког у иностранству. Владан Недељковић, на пример, има осморо деце. Седморо их је у свету...“ (118). Од 1478 лица из СО Ваљево колико се њих налазило на привременом раду у иностранству 31. III 1973. год. било је запослено у СР Немачкој 675, Француској 294, Аустрији 150, Шведској 60 и Швајцарској 59. Крајем 1973. год. број лица у овој комуни која су тражила посао прелазило је цифру од три хиљаде. Од тога неквалификованих радника је било 1496, приучених 452, КВ и КВВ 608, са средњом стручном спремом 602, вишом 35 и високом 10;

укупно 3203 лица (119). Међутим, и поред тога по сеоским к.о. преко 50% газдинстава су према извору прихода још увек чисто пољопривредна (112). Домаћинстава са мешовитим приходом има близу 17% и из непољопривредних делатности око 30%.

Лица на привременом раду у иностранству 1971. год. (120)

К о м у н а	Број лица на привременом раду у иностранству
Обреновац	1406
Ариље	210
Бајина Башта	464
Богатић	747
Чачак	1258
Чајетина	240
Ивањица	337
Коцељево	466
Краљево	1498
Крупањ	197
Лајновац	317
Лозница	2137
Лучани	380
Љубовија	225
Мали Зворник	153
Мионица	283
Осечина	379
Пожега	329
Шабац	2221
Титово Ужице	545
Уб	938
Ваљево	1449
Владимирци	704
Косјерић	210
Укупно	17.093

Ваљево и Шабац су комуне са апсолутно највећим бројем активних становника запослених у пољопривреди. Међутим, и у њима се број непољопривредног активног становништва повећава, па у условима управљања привредом непосредно од самих произвођача износи између 30,8 и 32,0% од укупног активног. Ипак, у ваљевској и шабачкој комуни још увек је проценат активног становништва запослен у пољопривреди релативно велики. Године 1961. он је износио од 68,00—69,2%. Иначе, највећи проценат активног становништва запослен у пољопривреди имају комуне Мионица (98,81%), Владимирци (92,51%) и Коцељево (91,90%). После увођења комуналног система најмањи проценат активног пољопривредног становништва имале су комуне Обреновац (52,96%) и Титово Ужице (50,88%).

У шестој години после увођења комуналног система до 60% од укупног активног становништва запосленог у пољопривреди имале су комуне Обреновац, Чачак и Титово Ужице; од 60—80% — Лучани, Краљево, Лозница, Лајновац, Мали Зворник, Шабац, Пожега и Ваљево; преко 80% — Ивањица, Богатић, Коцељево, Крупањ, Љубовија, Владимирци, Ариље, Бајина Башта, Чајетина, Косјерић, Мионица, Осечина и Уб.

Укупан број становнина у појединим комунама у првој половини 1971. год. (121)

К о м у н а	Број становника
Обреновац	53.821
Ариље	19.578
Бајина Башта	31.349
Богатић	35.874
Ваљево	88.258
Владимирци	26.707
Ивањица	39.078
Њосјерић	16.845
Њоцељево	19.172
Њраљево	106.020
Њрупань	23.573
Лајновац	18.229
Лозница	78.597
Лучани	31.662
Љубовија	21.672
Мали Зворник	12.073
Мионица	20.551
Осечина	19.820
Пожега	33.829
Титово Унице	67.297
Уб	37.546
Чајетина	19.197
Чачан	97.470
Шабац	107.023
Укупно	1,024.341

Подаци из пописа становништва показују да укупан број становника у западној Србији износи 1,024.341, од чега 24,5% живи у административним средиштима комуна. Са 107.023 становника комуна Шабац се налази на првом месту. Задружне породице су ретке, а највише је оних са 2—5 чланова. Међу свим к.о. највећи број чланова домаћинстава имају оне у Рађевини и Азбуковици. У шестој години после увођења комуналног система у комунама Крупањ и Љубовија од 5,9—7,7% домаћинстава је имало 11 и више чланова. Домаћинстава са 1 чланом било је 5,8—6,8%, са 2—5 чланова — од 38,8—46,3% и са 6—10 чланова — од 42,0—46,7% (112). Међутим, гроба истаћи да се и у њима последње две деценије све више смањује просечан број чланова једног домаћинства. Прво, што приходом са посуда нису у могућности да подмире све робне и неробне расходе, па се млађи исељавају у равничарске к.о. и тамо заснивају породице. И друго, што се извештан број њих запошљава у непољопривредне делатности. Из Рађевине, на пример, одлазе и исељавају се између Видојевице и Дрине (88, 11). Најчешће, они у почетку купе посед од неколико десетина ари и на њему саграде кућу. Касније, посед постепено увећавају, уколико се запосле у неко индустријско предузеће.

Домаћинства према броју чланова у СО Ваљево*

Домаћинства према броју чланова	Г о д и н а		Индекс 1971/61.
	1961.	1971.	
од 1 до 2 члана	5.554	6.831	123,0
од 3 до 4 члана	7.785	11.423	146,7
од 5 до 6 чланова	4.657	4.669	100,3
више од 7 чланова	2.448	1.551	63,4
Укупан број домаћинстава	20.444	24.474	119,7

Још између два светска рата многи Јадрани и Рађевци имали су своје њиве у Лозничком Пољу. У годинама пред други светски рат неки су се и стално насељавали, пошто су претходно изградиле „бине“. Највећи број њих имао је само колибе и у њима становао за време обраде земље (122, 326). Последње две-три године месне власти у Јадру и другим крајевима западне Србије почеле су да предузимају извесне адекватне мере да се пољопривредно становништво задржи на својим поседима. У најчешће такве мере спадају изградња сеоске инфраструктуре и измена пореске политике.

ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПОВРШИНЕ ПО КАТЕГОРИЈАМА КОРИШЋЕЊА

Од укупног пољопривредног земљишног фонда у западној Србији у 1971. год. било је 55,6% ораница и башта, 9,5% воћњака, 0,3% винограда, а остатак отпада на стално зелене и друге површине. Највећи део стално зелених површина је под пашњацима (55,8%); оне су у периоду 1947—1971. год. осетно смањене и то углавном у корист ораница. У западној Србији ливаде заузимају око 15,2% пољопривредне површине.

Још непосредно после другог светског рата Министарство пољопривреде НР Србије било је предузело низ мера да се повећа фонд ораничних површина у западној Србији. Само СНО Осечина сетвеним планом за 1947/48. год. био је задужен са 216 ха „нових ораница“ које су се имале добити разоравањем ливада и пашњака. Године 1947. оранична површина на подручју СНО Лозница износила је 35.111 ха. Према наређењу Министарства пољопривреде НР Србије газдинства из последњег СНО-а по сетвеном плану за 1947/48. год. разорала су 173 ха стално зелених површина и преобратила у њиве (123).

1. Више од 50% пољопривредне површине под ораницама и баштама, више од 25% под стално зеленим површинама и мање од

* Према подацима СО Ваљево

25% под сталним културама имају комуне Ваљево, Осечина, Мионица, Мали Зворник и Љубовија;

2. Више од 50% пољопривредне површине под ораницама и баштама, мање од 25% под стално зеленим површинама и мање од 25% под сталним културама — Обреновац, Богатић, Чачак, Коцељево, Крупањ, Лајковац, Лозница, Шабац, Уб и Владимирци;

3. Више од 50% пољопривредне површине под стално зеленим површинама, више од 25% под ораницама и баштама и мање од 25% под сталним културама — Бајина Башта, Косјерић, Краљево, Ивањица и Титово Ужице;

4. Више од 50% пољопривредне површине под стално зеленим површинама, мање од 25% под сталним културама и мање од 25% под ораницама и баштама — Чајетина;

Комуне Ариље, Лучани и Пожега имају 15,39—17,22% од укупне пољопривредне површине под сталним културама, 43,75—48,86% под стално зеленим површинама и 35,04—39,00% под ораницама и баштама.

Пољопривредне површине по категоријама коришћења у 1971. години (114)
(у ха)

К о м у н а	Пољопривредна површина	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Рибањаци, трстици и баре
Обреновац	33.365	29.511	1.340	184	1.127	937	266
Ариље	20.514	7.190	3.300	—	4.005	6.019	—
Бајина Башта	32.134	11.640	3.103	2	9.640	7.749	—
Богатић	32.131	28.842	1.863	—	462	786	178
Чачак	44.072	26.599	6.845	646	5.205	4.777	—
Чајетина	38.386	3.885	1.091	—	8.982	24.428	—
Ивањица	53.787	15.283	3.530	—	19.134	15.840	—
Коцељево	19.243	15.376	2.204	267	688	704	4
Косјерић	23.314	6.800	2.765	—	5.908	7.841	—
Краљево	72.929	23.202	7.521	236	18.285	23.684	1
Крупањ	20.714	13.460	2.570	60	1.380	3.244	—
Лајковац	14.504	11.676	739	70	1.140	853	26
Лозница	37.601	30.625	2.568	151	835	3.373	49
Лучани	29.247	11.409	5.033	5	7.100	5.697	3
Љубовија	20.739	11.214	2.167	3	2.319	5.034	2
Мали Зворник	7.823	4.807	780	—	684	1.588	—
Мионица	22.268	13.311	2.393	25	3.528	3.011	—
Осечина	21.837	11.896	3.344	74	3.003	3.515	5
Пожега	27.114	10.188	4.175	—	5.464	7.287	—
Шабац	63.876	57.061	3.331	534	1.272	1.187	491
Титово Ужице	38.185	11.434	3.626	—	9.173	13.951	1
Уб	38.005	31.760	2.138	96	2.059	1.899	53
Ваљево	59.682	33.850	7.598	167	8.420	9.647	—
Владимирци	27.766	23.541	1.854	164	1.457	552	198
Укупно:	799.236	444.560	75.878	2.684	121.234	153.603	1.277

РАЗВОЈ, СТРУКТУРА И РАЗМЕШТАЈ РАТАРСТВА

Западна Србија на знатном пространству пружа повољне природне услове за успевање ратарских култура, особито у Мачви и посавском делу Подриња, где се још „у ери старчевачке културе јавља... први пут... земљорадња“. Значај ратарства, као земљорадничке активности, нарочито се осећа од периода винчанске културе — од њене млађе фазе (124, 39—43). Још у III и IV веку равничарске к.о. у северном делу западне Србије биле су значајан „земљораднички регион“ (125, 68). У XVI веку новчана вредност прихода од пшенице на подручју шабачке нахије за једну трећину превазилазила је вредност прихода од свих осталих жита. Једно домаћинство просечно је производило 1484 оке (126, 245). И у периоду аустријске окупације у северном делу западне Србије производила су се доста стрна жита. У шабачком дистрикту, у 1721. год., 905 газдинстава имала су 1367 3/4 јутра засејаних пшеницом, 641 јутро кукурузом, 44 1/2 јутра просом и 261 3/4 јутра зобом или јечмом (127, 309—310).

И у каснијем турском периоду ратарство је било развијено у западној Србији. Крајем XVIII века социјални положај тадашњих земљорадника није их подстицао на већу ратарску производњу, па је она најчешће задовољавала локалне потребе. При том нестимулативна аграрна политика и заостао начин обраде земље на почетку XIX века имали су две основне последице. Прво, да поједина сељачка газдинства нису могла да остваре ни просту репродукцију у ратарству. И друго, да су се претежно бавила држањем стоке (128, 268—269) и сточарство било основна привредна грана.

Још пре укидања турског аграрног система у западној Србији од свих култура на ораницама газдинства су највише сејала пшеницу и кукуруз. Највећи произвођачи интензивних и екстрактивних култура била су газдинства из ваљевске нахије. 1833. год. она су произвела и дала на име десечарских спахијских прихода 250.186 1/4 оке пшенице, 76.924 оке зоби и крупника, 2467 ока јечма и 501.212 оке кукуруза (44, 1021—1027). Последњи је коришћен за „љеб“. Од овога најчешће су изузетак чиниле к.о. у околини Богатића и Шапца. На почетку XIX века нигде се у Србији није јео „пшенични хлеб тако у себици, као у Мачви“ (31, 361) и зато је певано „Равна Мачва бјела погача“ (129, 66).

Начин обраде земље у XIX и на почетку XX века

У годинама пред доношење Хатишерифа газдинства у западној Србији за орање користила су „дрвену ралицу“. Сељаци у Чачку и његовој околини, у 1825. год., копали су „дрвеним мотикама“ (48, 21). Газдинства која нису имала довољно волова за „читаваог плуга“, спрезала су по два и више заједно, па су тако орали (31, 728). И

после укидања турског аграрног система за дуго времена мотика и ралица биле су скоро једине пољопривредне справе. Међутим, од средине XIX века ситуација се у овом погледу извесно почела мењати, нарочито код чланова „Друштва за пољску привреду“. Од 1869. год. ово друштво је почело снабдевати газдинства са плуговима и другим најбољим справама „по најјефтинијој цени“. Седамдесетих година прошлог века у шабачком округу за орање газдинства су још увек користила плуг у коме је било упрегнуто шест волова или два коња. У 1894. год. пожешка пољопривредна подружина је примером показивала „пољопривредницима, да је крајње време да кидају са старим ралицама“. И у многим другим крајевима крајем XIX века пољопривредне подружине имале су великог утицаја на увођење модернијих справа у обради земље. У Драгачеву, на пример, до установљевања подружине било је свега 5 плугова, а 1894. год. имало их је „преко 190“. Само поменуто године и мућнији произвођачи набавили су од мајстора из околних вароши „преко 30 и више гвоздених плугова, 2 дрљаче, преко 10 ветрењача“. У Тамнави су тада сељаци косили жито косом. Од овога изузетак је чинио роџак Симе Кандића, бившег пољопривредног чиновника, који је у ту сврху користио жетелицу. У овом делу западне Србије прва вршаћа машина набављена је у Совљаку и за вршај употребљена јула 1882. год. (130).

Још 26. фебруара 1869. год. четрдесет грађана из Шапца основало је пољско-привредну подружину са задатком да упознаје произвођаче са начинима како се може више и боље урадити с мањом физичком и материјалном снагом. Крајем XIX века у шабачком атару налазило се добро Српског пољопривредног друштва и „служило као посредник за распрострањавање справа и семена“. У 1892. год. оно је растурило у народ 4 окопача, 1 косачицу, 2 тријера и многе друге за оно доба модерне справе. У Мачви и Поцерини сељачка газдинства тада су имала близу 30 (28) парних вршалица од 4—8 коњских снага. И подружнице СПД у Обреновцу и Краљеву служиле су као посредници за увођење савремених справа. У последњем месту 80-их година XIX века постојала је пољопривредна радионица справа, чији су власници били Срећко Васић и Аксентије Богдановић. У 1882. год. овим мајсторима и власницима Српско пољопривредно друштво је дало позајмицу од 2000 цесарских дуката на 11 год. да би се снабдели свим алатима (131). Касније, 1886. год., ова радионица је конфискована (53, 360).

Крајем XIX века Српско пољопривредно друштво из Београда сматрало је као предуслов за напредак пољске привреде у западној и читавој Србији увођење савремених пољопривредних справа у обради земље. Због тога је управа СПД-а чинила колико је год могла да у овом правцу помогне пољопривредницима и у томе је постигла извесне успехе. Међутим, сви ти успеси били су почети оног рада, који би био у стању да убрза увођење модернијих справа у обради земље на поседима већине газдинстава. У периоду од 1890—1900. год. још увек у многим к.о. земља је обрађивана на

заостао начин; оранице су се врло ретко или никада ђубриле; кукуруз се сејао узастопце по више година на једној њиви. 1892. год. у Азбуковици ниједан од пољопривредника није имао косачицу, жетелицу, вршалицу, плуг, прашач и огртач кукуруза. Због свега тога су поједине подружине СПД у западној Србији не само утицале на земљораднике да набављају модерније справе за обраду земље него им и сопствени расположиви пољопривредни инвентар давале на послугу. У 1891. год. такав је случај био са ужичком подружином; она је своје плугове и остале справе давала на послугу не само својим члановима него и осталим привредницима (132). Крајем XIX века у истоименом округу око 44,84% домаћинстава није имало ни кола ни пољопривредна оруђа. И једно и друго имало је свега 6366 домаћинстава — 27,63%. Број домаћинстава која су имала само пољопривредна оруђа једва је прелазило цифру од 6000 (6143) — 26,66%. Сељаци су највише користили ралицу за обраду земље, мада „ни њих није имала половина сеоских домаћинстава. Најповољнију ситуацију у погледу концентрације кола, плугова и других оруђа за рад имали су 1900. године Пожешки и Ужички срез на чијем се подручју налази плодно Пожешко поље и Лужничка долина. Најтеже економске прилике биле су у Ариљском, Рачанском и Златиборском срезу“ (57, 64).

На почетку XX века унапређивањем начина обраде земље бавило се 16 државних установа и то: две пољопривредне станице (Ваљево, Ужице), дванаест расадника (Бајина Башта, Пожега, Ужице, Косјерић, Уб, Гуча, Чајетина, Лозница, Обреновац, Мионица, Владимирци, Чачак) и две ратарске школе (Краљево, Шабац). Још 1882. год. у Краљеву је била основана ратарска школа. 1907. год. у њој је око 80 омладинаца радило „све пољске послове под надзором економа и стручних руководиоца“ (87, 279—287).

Оранична површина према начину коришћења у XIX и на почетку XX века

После доношења Хатишерифа кукуруз је био најважнија ратарска култура. Прво, што се користио као хлебно жито. И друго, што су многа сељачка газдинства веровала „да је економичније сејати кукуруз“ (133, 34). 1832. год. кукурузни десетак само у ваљевској мукади износио је 11.880 ока. Од тога је било продато 10.254 ока по 10—12 пара; остатак од 1626 ока дат је био чобанима за исхрану стоке на Дивчибарама (38). У 1834. год. његова производња у читавом посавском срезу износила је 340.540 ока, подгорском 595.250 ока, тамнавском 470.530 ока и колубарском 816.030 ока; укупно у ваљевском окружју 2.222.350 ока (44, 1039). На другом месту по производњи налазила се озима пшеница. То се донекле може видети и из списка прихода од ратарских култура у 1836. год. (134). По тим подацима приход од крупнајске мукаде у Раћевици износио је 24.814 оке кукуруза, 6943 оке пшенице, 3672 оке овса и 294 оке јечма. У карановачком срезу структура засејаних

жита у првом полутофу 1856. год. изгледала је овако (у данима орања); кукуруз — 4740, пшеница — 229, јечам — 125, раж — 100 и овас — 65 (53, 197). Поменуће године у трнавском срезу пшеница је једино сејана у Рајцу. У 1856. год. на подручју Драгачева „јесења или рано с пролећа посижена пшеница дала је 10 ока плода“ (48, 642).

Пшенично брашно било је на цени и обично 20% скупље него кукурузно. Командант подрински Лазар Теодоровић, шаљући 23. X 1836. год. извештај о приликама у Подрињу, додаје како се „брашно лепо стрмно“ продаје по 20 пара једна ока. И један део десетка пре доношења извршног Царског Фермана плаћан је у „стрмно брашно“. Само 1832. год. на име „заире“ из ваљевске нахије извезено је у Вишеград 178.257 ока пшеничног брашна, 10.395 ока јечма и 24.088 ока пшенице. Од тога је било извезено из сеоских амбара тамнавске капетаније 90.294 оке пшеничног брашна, 5649 ока јечма и 3280 ока пшенице; подгорске капетаније — 35.126,5 ока пшеничног брашна, 1232 оке јечма и 19.032 оке пшенице; колубарске капетаније — 52.836,5 ока пшеничног брашна, 3514 оке јечма и 1776 ока пшенице (135).

Значајно је истаћи да су многа сељачка газдинства у западној Србији тек после доношења извршног Царског Фермана почела поклањати већу пажњу производњи пшенице. Године 1837. она је највише сејана у шабачком округу (133, 34). Међутим, поред свега тога, „је било више хектара под кукурузом него ли под стрним житима, јер пијаца није била толико развијена да више стрмна жита тражи“ (136, 22). Стога, а особито што није било веће потражње од унутрашње трговине, у појединим годинама кошеви су били пуни жита. Из једног конзулског извештаја из 1837. год. види се да је још кнез Милош чинио покушаје за извоз жита, али да због рђавог манипулсања „није за руком испао“ (133, 37).

Средином XIX века у западној Србији производња пшенице се увећавала брже него становништво, нарочито у шабачком округу. Она је поглавито извожена у Аустрију и Влашку; кукуруз у Босну; јечам и овас претежно у Аустрију. Године 1867. у појединим окрузима било је дана орања под свим житима: шабачком 66.246, ваљевском 69.558, подринском 21.262, ужичком 34.469 и чачанском 16.694. У том погледу ваљевски округ налазио се на другом месту у Србији (61, 8—44). Поред свега тога, производња кукуруза била је знатна; једно што се знатан број становништва и даље хранио „пројом“, а друго што се кукурузом почињу да „тоје свиње, које су... постале врло жив артикал“ (136, 22).

Године 1873. шабачки округ са 62.235 ха под стрним житима заузимао је прво место у читавој Србији. Од тога је било засејано у Мачви 44.288 ха, Поцерини 6808 ха и Посавотамнави 11.139 ха. Поменуће године „Друштво за пољску привреду“ било је предузело мере да народ у шабачком округу отпочне што више да сеје јару пшеницу. У том циљу на друштвеном земљишту у Шапцу оно је посејало 300 ока јаре пшенице како би се сељачка газдинства увећала у корисност њене сетве. У то време најквалитетнија црвена

пшеница производила се на Златибору и у шабачком округу. Још 1871. год. на другој изложби земаљских производа и рукотворина за најбоље произведену пшеницу Степан Станковић (Љубиш), Јанко Миљковић (Владимирци), Драгић Ераковић (Бресница), Петар Урошевић (Метковић) и Живко Адамовић (Муселин) били су награђени са по једним плугом и косом, а Илија Симеуновић (Добрић) са ветрењачом и косом (137).

У првој половини XIX века највећи потрошачи пшеничног брашна били су турски гарнизони и варошко становништво. 1837. год. у Посавини цена пшеничном брашну износила је 40—50 гроша за 100 ока. У то време јечам и овас углавном су сејани „колико треба за коње“. И једна и друга култура продавале су се за трећину мање него пшеница (133, 34). Између 1858—1878. год један од водећих центара за извоз жита био је Шабац (64, 25).

Од 1866. год., по наредби Министарства финансија, у ужичком, чачанском и подринском округу почела је да се сеје бела крупна раж. У то време сељачка газдинства у Поцерини скоро никада нису узастопце сејала једну културу на истој њиви. 80-их година XIX века она су у плодореду најчешће смењивала кукуруз или јечам са пшеницом. У Јадру тада претежно је сејан кукуруз, јер је он био „главна рана сељачког сталеза“. Једно газдинство обично је сејало 4—25 ланаца кукуруза. Од стрних жита највећу површину заузимао је црвена пшеница. У последњој деценији XIX века просечан принос пшенице износио је преко 10 мц по једном ланцу, а кукуруза 10—13 мц (138).

У Тамнави, крајем XIX века, од свих усева газдинства су највише сејала пшеницу и кукуруз. Године 1882. једна засејана ока је дала 11 (139, 432—433). 80-их година у Тамнавској Посавини била је почела преовлађивати производња стрних жита. Међутим, и поред тога крајем XIX века још увек је доминирао кукуруз (140, 340). Шабачки округ тада је са својим усевима заузимао прво место међу свим окрузима у Србији. У то време народ у Мачви и Поцерини радије је јео „хлебац пшенични но кукурузни“. Кукуруз је коришћен за људску исхрану само „у оскудици пшеничног брашна“ (141).

И у Рзаву крајем XIX века пшеница је доста коришћена као хлебно жито. Године 1893. у њему је пшеница била тако добро родила да је ретко ко од старијих запамтио „бољу жетву“. Једна крстина од 17 снопова просечно је дала преко 100 кг зрна. У то време пожешки срез био „је плодна оаза округа ужичког“; он је био житница округа. Још 1893. год. у Пожеги била је основана подружина Српског пољопривредног друштва и она је имала видног утицаја на пољопривреднике да боље обрађују свој земљишни фонд. Драг. Н. Лапчевић први је у Пожеги „посејао кукуруз на врсте“. Пред крај XIX века у овом делу западне Србије кукуруз је био најважнија ратарска култура; пшеницу и друга стрна жита ретко је ко сејао и то „махом на оном земљишту, на коме би кукуруз слабије успевао“ (142).

Процент од укупне обрађене површине под кукурузом, по окрузима у 1889. год., износио је (143): ваљевском — 18,92, ужичком — 17,08, шабачком — 21,69, подринском — 30,77 и чачанском — 20,40. Последња два округа имала су већи проценат обрађене површине под кукурузом него стрним житима; у осталим окрузима био је обрнут случај. На 1000 становника долазило је хектара земље под кукурузом: ваљевском — 126,6, подринском — 184,8, ужичком — 60,7, чачанском — 94,6 и шабачком — 156,9. Жетвени принос у појединим окрузима износио је од 126.451 до 256.058 мц у укупној вредности од 8.557.796 дин. Највећи произвођач кукуруза био је шабачки округ — 256.085 мц у вредности од 2.337.809 дин. У том погледу он се налазио на шестом месту у Србији (после јагодинског, крагујевачког, пожаревачког, смедеревског и ћупријског округа). На једног становника производња је износила од 0,97 до 2,96 мц. У два округа производња је била већа од средње за Србију (Ваљево, Шабац), а у два мања (Чачак, Ужице).

Од 100 ха обрађене земље, по окрузима 1889. год., под пшеницом је било у шабачком округу 29,78%, ваљевском 20,10%, подринском 13,15%, ужичком 8,65% и чачанском 4,11%. Поменуће године највећи жетвени принос остварен је у шабачком округу — 296.622 мц. У осталим окрузима производња је износила од 16.225 (Чачак) до 197.646 (Ваљево) мц. Просечна цена 1 мц пшенице била је за 21,20% већа од кукуруза; она је износила 11,58 дин. (143).

1896. год. у Колубари и Подгорини кукуруз је био „општа биљка и свуда најглавније средство за исхрану становништва“. Пшеница се врло ретко трошила као хлебно жито; од ње се најчешће месила погача, али и то само у празничним данима (71, 414). У то време кукуруз и стрна жита сејана су у Тамнави у толикој мери, да је жетвени принос и код најсиромашнијег сељака био дванаест пута већи него што су биле његове потребе. Због тога су Тамнавци крајем XIX века били познати као робни произвођачи цереалија и нису знали „за гладну годину, која је могла приморати . . . становништво на куповину хране“ (144, 443).

Крајем XIX века знатан број општина у западној Србији био је познат по извозу кукуруза и стрних жита. Од 1880. год. већа производња цереалија у Ужичкој Пожеги, на пример, утицала је да се развије трговина тим артиклом. У то време пожешки трговци цереалије у зрну продавале су млину у Чачку и трговцима у Крагујевцу, а прерађено у брашно извозили у навопазарски санџак за потребе турских гарнизона (145, 118).

Још у другој половини XIX века у појединим к.о. западне Србије почела је да се сеје детелина. Она је, пре свега, требало да надокнади недостатак природне паше и подстиче газдинства на интензивније искоришћавање земљишта. Сем тога, да заједно са повртарским и индустријским биљем измени дотадашњи плодореџ у многим крајевима, „по коме се бела жита узастопце сеју из године у годину, једно за другим, или их смењује само кукуруз“. У почетку детелина је сејана у малим размерама. До 80-их година XIX

века у Азбуковици нико није сејао детелину, па када је тадашњи срески начелник „почео први исту сејати, њему се у почетку смејали, а кад су видели, да је он његову детелину за једно лето четири пута косио, одмах су почели и други сејати“. У Рогачици и околини до 1893. год. такође нико није сејао детелину. Међутим, с формирањем „рогачке пољопривредне подружине отпочело је унеколико“. Поменуће године заузимањем подружине СПД отпочета је сетва сточног, крмног биља и у околини Пожеге. Крајем XIX века у Колубари скоро сваки имућнији сељак сејао је крмно биље на ораницама. 1894. год. подружина СПД у Пожеги „није могла задовољити све потражиоце“ детелине и другог семена. У 1895. год. на друштвеном добру у Шапцу посебна пажња је обрађана „производњи семена пићних биљака“ (146).

Око 60-их година XIX века повртарством у Обреновачкој Посавини углавном су се бавили „Срби с југа“. У многим насељима сељаци су од њих научили да се баве овим послом. Године 1892. око ушћа Добраве они су имали преко 40 „баштованица“. Највише су производили лук и купус; остало поврће у мањој мери. Неки од ових повртара остваривали су по 3000 дин. дохотка годишње (147, 108). У насељима која су средином XIX века привредно гравитирала Карановцу од поврћа углавном је сејан пасуљ и кромпир. Године 1856. под њима је било посејано 549 дана орања (53, 197). Касније, од 1860. год. власти су предузимале мере да се сеје што више рано поврће (148, 102). Крајем XIX века у неколико к.о. Колубаре и Подгорине поврће се производило и за извоз. Те к.о. налазиле су се поред Колубаре. Највише су се повртарством бавила газдинства из Веселиновца, Лознице, Ратковца и Табановића (71, 422). Године 1896. у к.о. Ваљево најпознатији баштовани били су Симо Теодосић, Иван Рајић, Драго Ковачевић, Никола Марковић, Раде Савић, Мика Петровић, Светозар Новаковић, Мика Граздановић, Никола Нокица и Милан Секулић; они су имали потребан капитал и крајем XIX века тражили су одобрење од Министра народне привреде да могу да оснују „баштовански еснаф“ (55, 380). У к.о. Обреновац сељачка газдинства тада су се скоро искључиво бавила повртарством. То су углавном били повртари из околине Новог Сада и Тетова, који су сејали све врсте поврћа која су тражена на тржишту (144, 445). У то време основна исхрана становника Ужичке Пожеге, с изузетком неколико имућнијих газдинстава, био је кукурузни хлеб с пасуљем и киселим купусом. Још при крају седамдесетих година у Пожеги и њеној околини по где-где гајен је парадајз; он је трошен за исхрану само док је био зелен (145, 117, 118). У Ужицу се кромпир нарочито доста сејао; он је са боранијом, пасуљем, купусом и пиринчом представљао основну храну становништва преко целе године (149, 171—172).

Пасуљ је највише сејан у чачанском и шабачком округу. У првом округу, у 1889. год., од све обрађене земље под пасуљем се налазило 0,39%; другом — шабачком округу 0,23%. У осталим окрузима овај проценат је износио од 0,13 (ваљевски) до 0,17 (ужички). Жетвени принос самог пасуља без других усева кретао се од

787 (Подриње) до 2301 (Шабац) мц; у опште 6284 (Шабац) до 19.415 (Ваљево) мц. И сочиво је у 1889. год. такође највише сејано у шабачком и чачанском округу; кромпир и купус у ужичком и чачанском; бостан у шабачком и ваљевском; црни и бели лук у подринском и чачанском; остали баштенски усеви у чачанском (143).

Од 1891—1896. год. у северозападном делу западне Србије повртарство је нарочито добро било развијено око Шапца. У његовој ужој околини налазиле су се „плодне баштоване, које су обрађивали бугарски печалбари“ (150, 203).

Окрузи Шабац и Ваљево су још пре укидања турског аграрног система били познати као произвођачи врло доброг дувана подесног за цигарете (133, 35), мада су га њихови становници слабо пушили. У Мачви је „дуван палио само онај кога је снашла каква грдна невоља, као кад му умре син...“ (151, 20). Шездесетих година XIX века он се највише гајио у ваљевском и подринском округу (61, 92). За дуго времена претежно се производио „бајиновац“. Од 1864. год. у подринском округу почео је да се сади „бубек бошча“. Семе последњег дувана послао је био „један Рус начелнику среза јадранског као познанику свом приликом доласка његовог на Смрдан бару, узроком болести сину његову. Тај Рус је хтео да благодари тим, што је та наша минерална вода доста помогла сину његову“ (141). Још у првој половини XIX века Попечитељство је било набавило и поделило извесну количину семена турског дувана. Међутим, оно је у чачанском и другим окрузима било „из необзренија испуштено“ (53, 193). У периоду од 1856. год., нарочито између 1872. и 1882. год., држава је поново повремено набављала разне врсте семена из Турске (нарочито „јенице“), делила произвођачима и настојала да се ова култура гаји у „свим крајевима“. Године 1882. нарочито велику корист од дувана имала су газдинства у карановачком срезу (152, 190). У Подрињу, у другој половини XIX века, садио се „један између најбољих наших дувана“ (70, 567).

У односу на укупан број становника највећи број засађених струкова имала су газдинства у ужичком округу, где се дуван особито доста производио у околини Бајине Баште. Тако, на пример, у ужичком округу на једну главу у 1886. год. просечно је било засађено 6,46 струкова; чачанском — 0,66; подринском — 0,08; ваљевском — 0,89 (78, 668). Три године касније, 1889., у читавој западној Србији налазило се 153,13 ха под дуваном (7,2% од укупне површине у Србији). Од тога се налазило у ваљевском округу 4,70 ха, подринском 77,57 ха, ужичком 42,15 ха и чачанском 28,71 ха; укупан принос дувана износио је 1226 мц у вредности од 150.798 дин. (143). Крајем XIX века ради лакше и јевтиније контроле производња дувана у западној Србији углавном је била ограничена на ужички округ. Године 1900. гајене су искључиво турске врсте дувана, чије је семе држава бесплатно делила сељачким газдинствима — произвођачима (153, 41).

Под дуваном било је у 1907. год. у читавој Србији око 1054,83 ха. Од ове површине 175,5 ха налазило се у ужичком округу. Поме-

нуте године покренута је била акција да се увећа производња ове културе и земљорадници од дувана имају веће користи. У том циљу било је предложено Министру народне привреде да се измени закон о монополу дувана тако да се он може производити у свим местима где се може постићи квалитет какав се тражи на светским пијацама; да откуп дувана буде слободан; да извозник дувана може бити свако ко се добро разуме у посао око ове културе; да се на дуван, који се извози, не плаћају царине и друге дажбине (154, 177—180).

Пре и за дуго времена после доношења Хатишерифа лан и конопља „сејани су колико... да подмире сеоску потребу. За занатске израђевине није их било довољно, те су њихове израђевине доношене са стране“ (155, 5). Крајем XVIII и почетком XIX века одело „је народно било вунено, конопљано или ланено. Жене су саме преле вуну, кудељу и лан, и ткале сукно и платно, убригаче, појасе, тканице и женске сукње или завијаче, плеле чарапе и везле, а девојке су саме спремале своје дарове“ (73, 237). У задружним кућама свака жена је прела, ткала и спремала „кошуре“ за себе и за свога мужа и за ћеру“ (156, 123). Свака жена је свога мужа одевала „от ушију до пете“ (157, 178).

У Ужицу и околини све до средине XIX века лан се углавном сејао за „кућну потребу“ (158, 42). Године 1890. у околини Мионице лан и конопља производила су се само колико је било „довољно да прерађени са памуком... може подмирити домаће потребе“. Међутим, отада пољопривредне подружине предузеле су низ мера да се гајење овог биља у већој мери одомаћи, нарочито лан. Захваљујући залагањима појешке и ариљске пољопривредне подружине СПД на Рзаву већ у 1898. год. култура чешког лана толико се била одомаћила да је била права реткост наћи кућу која га не сеје. У том циљу Министарство народне привреде из Београда набављало је семе преко Српског пољопривредног друштва и бесплатно делило појединим пољопривредницима. Само у 1900. год. преко ужичке пољопривредне подружине појединим земљорадницима је подељено око 1000 кг ланеног семена. Циљ ове акције био је двојак: прво, да се обезбеди са сировинама радионица тканина у Ужицу и друге српске ткачке фабрике и, друго, да се гајење лана оживи и повећа кућна прерада ове биљке, која је била опала услед увоза фабричких тканина (159).

И у осталим крајевима преко пољопривредних подружина је земљорадницима дељено семе лана за сетву.

У XIX веку у северном делу западне Србије, у к.о. Скела, поједина газдинства су сејала кафу. 1874. год. укупна производња је износила „бар 100 ока зрна“ (70, 413).

Од краја XIX века у западној Србији почела је да се сеје шећерна репа. Године 1900. у ваљевском округу било је 76 произвођача шећерне репе, а подринском 117. Процент шећера у произведеној репи у подринском округу износио је од 12,9—13,8. На почетку XX века он је био највећи код произведене репе на

Пољопривредној станици у Шапцу — 13,8% (161). У 1907. год. под шећерном репом било је 268,22 ха и то највише у срезovima мачванском (230,29 ха) и поцерском (26,96 ха). У посавском срезу ова површина износила је 14,97 ха (154, 182). Мачва је са 230,29 ха под репом заузимала прво место у западној Србији.

Иако је Министарство народне привреде настојало да се сељачка газдинства више баве гајењем сунцокрета и олајне репице, ипак њихова производња крајем XIX и почетком XX века била је минимална. Последња култура највише се сејала у ваљевском округу и скоро сву производњу откупљивала је фабрика теста и зејтина из Београда. 1907. год. она је плаћала 22—23 дин. за 100 кг репице (154, 182—183). Површине под сунцокретом биле су минималне, али се он ипак ту и тамо производио у северном и североисточном делу. У 1902. год. сунцокрет у многим насељима још увек више је сејан „ради украса но зарад саме користи“ (162, 246). Сем њега, на крају XIX века, од осталог индустријског биља још је сејан памук (Обреновац). У чачанском округу, у 1865. год., такође су чињени покушаји да се гаји памук. Поменуће године Министарство финансија било је послало начелству чачанског округа памучно семе да га подели својим житељима. Постигнути резултати нису били задовољавајући, јер су показали да се памук може само „са неким успехом производити“. Поједине сорте памука — стабла „цветала су и род изобилан имала, али ни један тај род није могао сазрети нити се пак могле чаурице распући“ (383, 75).

На почетку XX века кукуруз, пшеница, јечам, овас, пасуљ, грашак, купус и лук највише су сејани у Подрињу; кромпир и конопља у ужичком округу, а лан у ваљевском. Хлебна жита у опште највише су сејана у подринском округу (95.489,50 ха). За њим је долазио ваљевски округ са 47.350,84 ха и ужички са 30.615,57 ха. Жетвени принос свих хлебних жита у појединим окрузима износио је од 171.669,96 до 742.778,94 мц (83, 187—189). У годинама пред први светски рат власти у појединим равничарским к.о. нарочито су поклањале знатну пажњу унапређивању производње конопље, јер су сматрале да земљорадници од ње могу имати веће користи него од гајења осталих многих култура; да она даје изузетно високе приносе; да се може добро уновчити због велике потражње и потрошње у земљи и иностранству. У том циљу, с пролећа 1908. год., и Министарство народне привреде било је уступило многим земљорадницима семе за сетву у половину набавне цене (154, 171—172).

И гајењу лана на почетку XX века поклањана је знатна пажња. Ваљевски округ заузимао је, у 1907. год., прво место у читавој Србији по сетвеној површини под овом културом, са 544,66 ха. Његови земљишни капацитети били су, међутим, знатно већи, па су у годинама пред први светски рат биле предузете мере да се сетвена површина под ланом знатно увећа. На другом месту у западној Србији налазио се подрински округ, са 355,07 ха, а трећем и четвр-

У појединим окрузима на територији западне Србије у 1907. год. налазило се под детелином: ваљевском 233,74 ха, подринском 738,47 ха, чачанском 78,81 ха и ужичком 69,19 ха. Да би се ова површина увећала, на предлог Министра народне привреде издејствован је кредит и извршена набавка 14.520 кг семена пићних биљака за потребе пољопривредника западне Србије. Највећи део овог семена уступљен је земљорадницима из чачанског округа — 4000 кг (154, 171—183).

Најважније иностране пијаце за ратарске производе из западне Србије биле су Немачка и Белгија. Године 1907. Српско бродарско друштво извозило их је у Аустро-угарску, Румунско паробродарско друштво у Француску, Белгију, Немачку, Холандију и Енглеску, Маџарско паробродарско друштво у Маџарску, Баварску и Румунију, а Шенкер и комп. из Београда преко Солуна у Марсељ. Последња компанија извозила је само кудељу. У 1907. год. овај извоз из читаве Србије износио је око 153.000 кг, од чега је већи део потицао из Мачве. Продајне цене најважнијим ратарским производима за 100 кг биле су (франко обала Београд): пшеници 19 дин., ражи 15,50 дин., јечму 13,50 дин., овсу 13 дин., кукурузу 11,50 дин., брашну 27 дин. и кудељи од 83,50—98 дин. Највећу продајну цену имала је кудеља у влакњу за фабричку прераду — 98 дин. за 100 кг (154, 37—50). Центри житарске трговине — према тврђењу трговца — били су Шабац, Ваљево, Чачак и Обреновац.

Ратарска производња између два светска рата

Између два светска рата ратарство у западној Србији имало је ситносопственички карактер. Систем размене био је такав да није довољно стимулисао сељаке да максимално користе физичко-географске услове за производњу ратарских култура. Мере на сектору робне размене између прерађивачке индустрије и ратарске производње, којима је држава осигуравала изврстан степен робности уопште пољопривреде, био је нестимулативног карактера. Сељаци су били принуђени да продају произведене ратарске културе по изузетно ниским ценама, јер су се налазили у маказима цена индустријске робе и ратарских производа на њихову штету (89). Поред осталог, последица тога била је слаба техничка опремљеност ратарства (164, 14, 25). На један трактор у равничарским крајевима србијанског дела дринске бановине долазило је близу 9000 (8929) домаћинстава, једну вршалицу свих врста 87, парну вршалицу 103, моторну вршалицу 1217, а ручну вршалицу 1116. У планинским крајевима србијанског дела поменуће бановине уопште није било трактора. Процент домаћинстава која нису имала плуг у ариљском срезу прелазио је цифру од 70 (72,80), рачанском износио 55,20, мачванском 38,90, ваљевском 48,18, посавотамнавском 40,50, драгачевском 65,09, моравичком 65,93, подгорском 40,42, црногорском 41,11, раћевском 39,90, јадранском 53,53, азбуковачком 35,66, колубарском 42,66, посавском 65,59, пожешком 58,57, тамнав-

ском 41,14, ужичком 45,80, златиборском 63,43, трнавском 43,45 и поцерском 27,06.

Године 1940. у ваљевском округу је под житима било 92,0% ораница, а 8,0% под свим осталим културама. Слично је било и у другим округима (165). У шабачком округу, на пример, уочи другог светског рата било је 195.276 ха ораница, од чега је коришћено за жита 92,6%, индустријско биље 1,6%, повртарске усеве 2,6%, сточно-кормно биље 2,4% и угаре 0,8%. 1940. год. више од 90% ораница под житима и мање од 10% под осталим биљем имала су газдинства у ваљевском, колубарском, подгорском, тамнавском, ариљском, азбуковачком, јадарском, мачванском, посавском, поцерском и рањевском срезу; у осталим срезовима проценат ораница под житима износио је од 78,1 до 89,7, а индустријским биљем 0,7—4,4, повртарским усевима 4,0—9,9 и сточним-кормним биљем 1,3—7,6.

Највећи робни произвођачи пшенице била су газдинства са поседом изнад 15,1 ха. Од онога што су производили земљорадници са поседом од 1—2 ха продавали су 19%, од 2—5 ха 20%, од 5—10 ха 21%, од 10—15 ха 22%, од 15—30 ха 26%, од 30—50 ха 31,5% и 50—70 ха 41%. Услед мале производње, газдинства са поседом до 1,0 ха произведену пшеницу углавном су користила за сопствене кућне потребе — 89%; остатак од 11% продавала су да би подмирила издатке неробних расхода (136, 31—32).

Уочи другог светског рата просечан принос пшенице је износио од 5,3 до 12,8 мц по 1 ха. Мачва са 167.776 мц годишње производње заузимала је прво место у Србији. У појединим срезовима укупна производња пшенице износила је у мц: ваљевском — 55.879, колубарском — 43.159, подгорском — 56.988, посавском — 91.134, тамнавском — 75.175, драгачевском — 12.750, жичком — 15.911, трнавском — 14.025, ариљском — 2.582, златиборском — 7.556, мачванском — 167.776, моравичком — 1320 и осталим од 14.214 до 133.908 (165, 24—25). Међу последњим било је и таквих чија производња није задовољавала локалне потребе; такав је случај био са азбуковачким срезом (166). При том треба истаћи да је уочи другог светског рата у Азбуковици ратарска производња уопште била слабо развијена; да се земља обрађивала на заостао начин ралицама и плуговима обртачима; да ни једно газдинство није користило вештачко ђубриво за побољшавање физичког састава обрадивих површина; да су газдинства увозила хлебно жито из Јадра, Мачве и Босне.

Производња кукуруза била је релативно велика за ондашње прилике у Србији — од 6,6—21,8 мц по 1 ха. Године 1940. у просеку у појединим срезовима је произведено 16.081—292.292 мц кукуруза. Кукуруза је у 1940. год. произведено у срезовима (165, 24—31): ваљевском — 122.995 мц, јадарском — 163.245 мц, мачванском — 257.813 мц, поцерском — 106.397 мц, посавотамнавском — 292.292 мц, рањевском — 53.366 мц и осталим од 16.081 до 150.077 мц. У ужичком округу је 1940. год. произведено 278.076 мц кукуруза, 97.508 мц пшенице, 4714 мц крупника, 9083 мц јечма, 347 мц проса

и 98.209 мц овса. У 1940. год. производња ражи у појединим срезовима износила је 5—10.728 мц. Највећи произвођачи јечма била су газдинства у мачванском срезу — преко 4300 мц, а овса у азбуковачком — близу 35.000 мц.

У годинама између два светска рата кукуруз је био главно хлебно жито у већем броју домаћинстава на подручју западне Србије. О томе сведочи податак да се од укупног броја становништва само у ариљском срезу хранило кукурузом 61,76%, рачанском 48,27%, ваљевском 23,70%, посавотамнавском 18,03%, драгачевском 84,91%, моравичком 24,09%, подгорском 38,74%, црногорском 56,75%, рањевском 54,34%, јадранском 52,62%, азбуковачком 39,42%, колубарском 15,19%, пожешком 76,39%, тамнавском 16,70%, ужичком 67,73%, златиборском 46,85%, трнавском 61,60% и поцерском 4,33%. Процент становништва који је користио у исхрани пшеницу и кукуруз износио је у појединим срезовима од 4,20 (Ивањица) до 100 (Обреновац). У исхрани становништва пшенични хлеб је једино преовлађивао код становништва у Мачви (55,30%) и Шабачкој Поцерини — 53,43%. Међутим, при том треба истаћи да знатан број газдинстава сопственом производњом хлебних жита није био у могућности да подмири своје потребе, па је иста куповао. Такав је случај, на пример, био у ариљском срезу, где је 69,52% домаћинстава куповало жито за хлеб. У рачанском срезу овај проценат је износио 73,91, мачванском 39,25, ваљевском 72,01, посавотамнавском 49,39, драгачевском 60,50, моравичком 74,34, подгорском 52,77, црногорском 63,96, рањевском 47,41, јадранском 59,24, азбуковачком 68,19, колубарском 49,82, посавском 26,21, пожешком 67,12, тамнавском 38,34, ужичком 47,43, златиборском 84,50, трнавском 23,50 и поцерском 49,69 (164, 12—13).

Промет стрних жита и кукуруза на пијаци у Краљеву износио је годишње: 200 вагона кукуруза, 100 вагона пшенице, 100 вагона јечма и 200 вагона зоби; у Чачку — 200 вагона кукуруза, 50 вагона овса и 250 вагона јечма; у Ужицу — 20 вагона пшенице, 10 вагона кукуруза и 60 вагона зоби; Ариљу — 60 вагона зоби и 10 вагона пшенице; Ваљеву — 40 вагона зоби, до 1500 вагона пшенице и 700—800 вагона кукуруза; Љубовији — 25 вагона кукуруза, 5 вагона пшенице и 10 вагона овса; Лозници — од 20—50 вагона кукуруза, до 40 вагона овса, 150—300 вагона пшенице и 10—30 вагона јечма. И на осталим пијацама промет жита био је знатан. Из Обреновца и околине извожено је тада око 2500 вагона пшенице, 2000—2500 вагона кукуруза и 300 вагона осталих жита годишње. У читавом подринском округу овај извоз износио је годишње: до 3000 вагона пшенице и до 2000 вагона кукуруза. Само са пијаце у Шапцу извожено је годишње до 1500 вагона пшенице, 100 вагона зоби, 10 вагона јечма и 500 вагона кукуруза (167, 161—227).

Подаци о промету жита указују да се он између два светска рата доста обављао и преко житарско-земљорадничких задруга, нарочито у к.о. на подручју северозападног дела западне Србије, где су се пшеница и кукуруз у односу на једног становника производи-

ли у великим количинама. Код десетак оваквих задруга промет је износио близу или преко 100 вагона годишње. Такав је случај, на пример, био са житарско-земљорадничком задругом у Прњавору (Мачва). Никола Срдановић, њен бивши службеник, тврди да је она само у 1929/30. год. откупила 986.977 кг пшенице, 821.698 кг кукуруза и 105.934 кг овса (168, 11).

По производњи индустријског биља нарочито је био познат ужички округ; оно је у њему уочи другог светског рата гајено на 2,1% од укупног фонда ораничних површина. Највећи проценат под индустријским биљем имао је рачански срез (4,4%). У осталим округима највећи проценат ораница под индустријским биљем имао је шабачки округ (1,6%). У границама овог округа индустријско биље највише је сејано у Рађевини, Азбуковици и Мачви. Године 1940. под индустријским биљем у ваљевском округу се налазило 976 ха, што је чинило 0,8% од укупне ораничне површине. Највише је сејано ово биље у околини Каменице (349 ха), Ваљева (212 ха) и Мионице (162 ха). У западној Србији конопље се највише производило у ужичком и шабачком округу; лан у ваљевском и шабачком округу; шећерна репа и дуван у ужичком и шабачком округу. Уљана репица једино је сејана у околини Ивањице. У 1940. год. мачвански срез се налазио чак на првом месту по производњи лана и соје у Србији; конопља на четвртом месту (иза добричког, јабланичког и лесковачког среза). Највећи произвођачи шећерне репе у западној Србији била су газдинства из Мачве; дувана из околине Бајине Баште (165, 22—38).

Још од пре првог светског рата — као што је већ раније истакнуто — Бајина Башта је била позната по производњи дувана „бајиноваца“. Године 1924. на 1 ха газдинства су обично садила 30.000—40.000 струкова. Између 1919. и 1922. год. производња дувана у Бајиној Башти и њеној околини износила је у вагонима: 1919. год. — 3, 1920. год. — 10, 1921. год. — 17 и 1922. год. — 20 (169, 233). Најбољи дуван производила су газдинства у општинама Тридоли, Црквица, Бајина Башта, Обајгоре и Солотуша. Произведен дуван имао је лист дугачак до 30 см и продаван управи монопола по цени од 8—9 дин. за 1 кг (170, 23).

Године 1940. под дуваном у западној Србији се налазило 279 ха (29,6% од укупне засађене површине у Србији). Производња дувана је износила око 1900 мц. Највише ораничних површина под дуваном имао је рачански срез — 193 ха. На другом месту налазио се азбуковачки срез са 86 ха (165, 38). У последњем срезу између два светска рата нису максимално коришћени повољни природни услови за производњу дувана. Разлог — откупне цене дуванском листу биле су нестимулативне, па су због тога произвођачи избегавали садњу (166). Просечан принос дуванског листа износио је 6,8—7,0 мц по 1 ха (165, 38).

Значајно је истаћи да су Шабац и Чачак још одмах после првог светског рата били познати повртарски центри у Србији, нарочито за купус. Из Чачка купус је извожен у Ваљево и Ужице, а

Шапца и за Београд. Највећи произвођачи купуса у трнавском срезу били су Ђорђе Совровић (2 вагона), Радомир Гировић (5 вагона) и Пера Мишовић (5 вагона). У Ориду код Шапца повртари су производили око 250.000 кг купуса годишње. Пасуљ се највише производио у околини Крајева и Чачка. Из једног и другог центра просечно се извозило око 7 вагона пасуља годишње за Скопље и Београд. У то време кромпир још увек је сејан углавном за локалну потрошњу. Од овога изузетак је унеколико чинила околина Ариља. Из читавог ариљског среза извожено је око 50—60 вагона кромпира годишње за Крагујевац, Чачак и Београд (169, 16—33). Најбољи кромпир производио се у Мочиоцима (розе кромпир), Брекову, Бјелушама и Брезови. Један дан орања на Златибору просечно је давао 800—1000 кг. У овом делу западне Србије производио се најкрупнији кромпир. У појединим годинама рађао је „кромпир 3 комада у 1 кгр“ (170, 7—17).

Ратарство у периоду административног управљања привредом

Искоришћавање сетвених површина у првим послератним годинама. — У западној Србији, крајем 1944. год., где се највећи број становништва бавио пољопривредом, обрадиво земљиште било је закоровљено, ораничне површине током четворогодишњег рата осиромашене хранљивим састојцима, газдинства недовољно опремљена техничким инвентаром, а пољопривредне установе запуштене (102). Према једном извештају, који се чува у Архиву Србије, с јесени 1944. год. у Подрињу било је „засејано само 51% од предвиђене површине“ (171). Од 21.551 ха у Обреновачкој Посавини колико је износила оранична површина 6. III 1945. год. под озимим усеви-ма се налазило „дупло мање“ него пре ослобођења (172). У ОНОО Чачак озимим усеви-ма није било „засејано ништа због борби“ (173). Слично је било и у осталим крајевима западне Србије. Наслеђе прошлости је притискало, а проблем редовне исхране и снабдевања цивилног становништва и војске присутан у свим крајевима. До 15. III 1945. год. Повереништво за исхрану АСНОС-а, преко НОО-а у западној и читавој Србији, испоручило је војсци преко 1200 (1224) вагона пшенице, 669,5 вагона кукуруза и многе друге ратарске производе у свежем или прерађеном стању (174). Само на подручју ОНОО Ваљево, од октобра 1944. до 31. V 1945. год., целокупан разрез ратарских производа износио је преко 7 хиљада тона. Највећи разрез опадао је на пшеницу (4.446.000 кг), зоб (1.099.100 кг), кромпир (811.000 кг), пасуљ (513.300 кг) и кукуруз (420.000 кг); остатак разреза од 45.500 кг углавном је чинио лук (21.500 кг), купус (13.600 кг) и остало поврће (175). У подринском округу од укупног задужења биљних производа газдинства су до 1. IV 1945. год. испоручила 890.374 кг пшенице, 490.911 кг кукуруза, 146.414 кг пасуља, 197.764 кг кромпира, 105.024 кг зоби, 349.433 кг сена и 247.043 кг сламе (176).

Зиратна и засејана површина на подручју ОНОО Ваљево у 1945. год. (177)

СНОО	Укупно зиратно земљиште у ха	Засејано озимим усевима у ха	Преорано земљиште за пролетње усева у ха	Засејано до 10. IV 1945. год.
1. Ваљевски	21.444	2.640	12.190	890
2. Колубарски	22.215	8.161	7.500	950
3. Подгорски	16.173	5.173	3.638	350
4. Посавски	21.551	5.703	14.000	2.100
5. Тамнавски	39.410	13.631	21.120	1.750

Одмах после ослобођења 1945. год. Председништво АСНОС-а поставило је као најважније питање обнове и унапређивање ратарства. Планирано је унапређивање свих ратарских грана, реонирање култура, израда таквих сетвених планова који ће обухватити засејавање свих зиратних површина, по могућству засејавање већих од предратних површина под житима, увећање производње индустријског биља, повећање производње поврћа нарочито у околини већих градова и конзумних центара — фабрика, као и проширење производње крмног биља у односу на затечено стање (178). У сарадњи са Повереништвом за пољопривреду АСНОС-а, месне власти су водиле читав посао у остваривању овог стратешки важног програма. У к.о., општинама, срезovima и окрузима, по наређењу Повереништва за пољопривреду Претседништва АСНОС-а и ОНОО-а били су формиран и одобри за сетву, чији је задатак био да имају преглед свих расположивих справа, алата, сточне и људске радне снаге за сетву; да набављају потребно семе за сетву; да упућују сељаке у сетву; да укључе све организације у сетвену кампању; да организују обраду земље на поседима оних газдинстава која немају довољно радне снаге; да предузимају и све остале мере ради благовремене реализације сетве (179). У Обреновачкој Посавини задатак одбора за орање и сетву је био „да воде рачуна да запрете не стоје у стаји незапослене, већ кад поору једну њиву да одмах пређу на другу“ (172). Уз то, како је истакнуто на првој конференцији посланика ОНОО Шабац 11. марта 1945. год., „да мобилишу све расположиве снаге за обраду земље“ (180).

Још у пролетњој сетви 1945. год. на подручју западне Србије биле су засејане све оранице. Но, на жалост, услед неповољних климатских услова нису били „постигнути онакви резултати, какви су се могли очекивати према уложеном раду и труду“ (102). Поменуће године суша је умањила просечне приносе стрних жита за око 20%, док од „окопавина свела скоро на безначајне бројке“. О томе сведочи и следећа табела, која садржи просечне приносе јарих усева у четири округа (181).

Просечан принос јарих усева у 1945. год.

Округ	Принос усева у кг по 1 ха				
	Нукуруз	Кромпир	Пасуљ	Шећерна репа	Сунцокрет
Ваљевски	150	2000	70	3750	250
Подрински	400	3000	50	7000	400
Унички	200	2000	30	—	—
Чачански	250	3000	30	—	250

У економској 1945/46. год. засејане површине под житима су достигле предратне (102). Из извештаја Округног комитета КПС за Подриње упућеног Централном комитету КПС, под бр. 97 од 3. XI 1945. год., види се да је у подринском округу било засејано чак и више него што је било предвиђено сетвеним планом. Од овога је изузетак чинио оvas. Разлог — недостатак семена за сетву. У свим подринским к.о. свест самих произвођача о важности и значају прве мирнодопске сетве била је на изузетно високом нивоу, а парола не само да се што више засеје него да се ни један килограм семена не посеје не затрашено присутна на свакој њиви. Поменуће године од Министарства пољопривреде НР Србије произвођачи из Поцерине, Посавотамнаве, Јадра, Раћевине и Азбуковице добили су за озиму сетву 49 вагона пшенице, 1 вагон јечма, 9000 кг ортостана и 10.000 кг кесица цететана (182). Највећи део семена за сетву ОНОО Шабац доделио је произвођачима у СНОО Љубовија — 20 вагона; остатак од 29 вагона добили су произвођачи из СНОО Крупањ (10), Лозница (7), Владимирци (5), Шабац (5) и ГНО Шабац (2) (183).

Засејане површине озимим усевима у 1946. год. (184)

	Засејана страна жита у ха					Укупно ха
	пшеница	јечам	овас	ран	остала страна жита	
Ваљевски	50.264	732	139	94	—	51.229
Подрински	79.582	2.448	321	390	—	82.741
Унички	13.686	553	36	1.377	1	15.653
Чачански	22.793	2.398	294	1.693	12	27.190

Сетвени планови. — У првим послератним годинама ради извршења плана сетве СНО-и су разрађивали сетвене планове за МНО-е и свако домаћинство. У СНО Пожега, на пример, 1947. год. сетвеним планом сетве било је предвиђено да се засеје јаре пшенице 75 ха, јарог јечма 50 ха, јарог овса 900 ха, кукуруза 6159 ха, дрвене детелине 134 ха, грахорице и сточног грашка 15 ха, сточне репе 51 ха, осталог крмног биља 50 ха, конопља 220 ха, пролетњег лана 14 ха, мухара 8 ха, кромпира 437 ха, црног лука 45 ха, белог лука 20 ха и осталог поврћа 211 ха; укупно 8622 ха. Да би оства-

рио овај план НОС Пожега био је основао среску сетвену комисију и пољопривредни савет, чији су чланови били задужени за оснивање истих у МНО-а. Приликом разраде среског плана сетве строго је вођено рачуна о укупним површинама и квалитету земљишта у појединим МНО-а. Од планом предвиђених површина до првог маја било је засејано 74,7% (185).

И у осталим СНО-а пољопривредници су давали све од себе да засеју сваку стопу ораничне површине. У том погледу код њих је владала пуна свест. Међутим, треба истаћи да је разрада плана на поједина домаћинства у извесном броју СНО-а била врло отежана услед недовољне писмености становништва (Бајина Башта и др.). Слично је било са реализацијом сетвених планова. Због тога су у првим послератним годинама у свим СНО-а спровођене масовне акције за примену агротехничких мера. У економској 1947/48. год. у свим СНО-а били су одржани зимски течајеви о примени агротехничких мера и већина полазника дала је обавезе да ће путем примене напредних мера у обради земље у овоме месту постићи веће приносе од појединих култура по 1 ха¹. Још 1945. год одржани су први овакви течајеви и дали „добре резултате“.

Мере за побољшавање физичког састава ораничних површина.
— Непосредно после другог светског рата сељачка газдинства недовољно су користила вештачка ђубрива за побољшавање физичког састава ораничних површина. Томе има више узрока. Најважнији је био тај што је била слаба куповна снага земљорадника у знатном броју МНО-а. 5. V 1947. год. пољопривредници у СНО Обреновац чак су одбијали „да приме ђубре па макар и на позајмицу са главним изговором да немају новац“. И друго што је оно за знатан број земљорадника било „новина“ и зато су га узимали у малим количинама да би се уверили у његову корисност. Из последњег разлога у ОНО Шабац 1946 год. чак је једва био распродат расположиви контингент вештачког ђубрива. Међутим, већ идуће године сваки онај који је 1946. био купио 100 кг шалитре набављао је по „три метра“ (185). Разлог — што је ђубрење њива са вештачким ђубривима имало видног утицаја на увећање укупне ратарске производње. У СНО Љубовија, на пример, на нађубреним њивама приноси од култура били су већи за 25—30% (166).

¹ После другог светског рата у циљу унапређивања ратарства на подручју западне Србије одржаване су средње пољопривредне изложбе; оне су биле општег типа и имале великог утицаја и значаја уопште за унапређивање пољопривреде. Организовањем ових изложби бавили су се СНО-и и средњи задружни савези. У 1948. год. оне су одржане у Обреновцу, Гучи, Ариљу, Чачку и Убу.

У првим послератним годинама пољопривредници удаљени од важнијих комуникација упознавани су са савременим начином рада у ратарству и уопште у пољопривреди преко изложби у специјално за то уређеним аутобусима. Једна таква изложба од 14. VI до 26. VII 1948. год. обишла је Осечину, Бадовинце, Носјерић, Дивце (186) и многа друга места.

И у осталим СНО-а и ОНО-а од 1947. или 1948. год. осетно је била увећана потрошња вештачких ђубрива. Само на територији СНО Лозница од 1. I до 25. VI 1949. год. утрошено је 10.010 кг. У СНО Краљево ова потрошња била је још већа — 88.983 кг (182). Међутим, и поред тога у периоду административног управљања привредом произвођачи у многим СНО-а нису успевали да искористе све плански расположиве годишње количине вештачког ђубрива, нарочито оне које су продаване по „везаним ценама“. 1949. год. залихе вештачког ђубрива у читавој титово-ужичкој области износиле су у кг: суперфосфата — 94.200, калијеве соли — 20.650, нитрофосфата — 14.200 и чилске шалитре — 1500. Поменуто године залиха ђубрива у СНО Чачак било је чак из 1946. год. У СНО Ивањица, у 1949. год., оне су износиле 10.000 кг (188). На подручју СНО Пожега такође је било залиха вештачког ђубрива. Међутим, сељачка газдинства уместо њиме побољшавала су физички састав ораничних површина путем „одмарања“. Још од пре другог светског рата у околини Ужичке Пожеге код појединих пољопривредних газдинстава било је у обичају да се поједине обрадиве парцеле користе само једанпут у 7—10 година за сетву овса. У 1950. год. овакве површине коришћене су за испашу ситне стоке (189). И у СНО Ваљево примена вештачких ђубрива је била минимална, а зелено ђубрење уопште није завођено; такав је случај био скоро исти и у првим годинама после укидања административног система управљања привредом. 12. II 1953. год. на седницама среског и градског комитета КПС у Ваљеву је констатовано да се у ваљевском срезу на око 35 хиљада хектара обрадиве површине троши свега нешто око четири до пет вагона вештачког ђубрива годишње (190).

Откуп и расподела семенске робе. — Један од важнијих проблема ратарства у првим послератним годинама био је и недостатак квалитетног семена за сетву. Још 1945. год. власти су биле принуђене да за сетву увезу извесне количине семена из Данске, Бугарске, Италије и Турске (102). 28. II 1946. год. оне су већ биле основале стална огледна поља код пољопривредних установа. На предлог Земаљског завода за пољопривредна истраживања у Топчидеру постављена су огледна поља при Нижој пољопривредној школи у Шапцу и средњим пољопривредним школама у Ваљеву и Краљеву. У Шапцу су били постављени огледи са јечмом, овсом, сојом, кукурузом, сунцокретом и ђубривом; док у Ваљеву и Краљеву огледи са јечмом, овсом, кукурузом и ђубривом. За умножавање селекционисаних или страних признатих сорти коришћена су углавном државна пољопривредна добра и произвођачке задруге (185). У почетку пољопривредно добро „Мачва“ у Шапцу било је преузело на себе све оне задатке на производњи семенских материјала уопште у пољопривреди, које су пре Закона о аграрној реформи имали велики приватни поседи, али с тим што оно производњу није организовало на бази богаћења и експлоатације него служило потребама

ситног и средњег поседа (191). У 1947. год. за масовно умножавање семена за сетву била су ангажована и газдинства индивидуалних произвођача путем контрахирања усева. Семенска контрола произведеног материјала вршена је на огледним парцелама у Крушевцу и Топчидеру (185).

У 1949. год. подела семена појединих сората озиме пшенице за семенске парцеле на социјалистичком сектору у десет срезова изгледала је овако (192):

С р е з	Сорте пшенице у метарским центама			Укупно мц
	Баннут 1205	Пролифин	Румсна црвенна	
Ваљевски	15,0	—	13,8	28,8
Јадрански	25,0	18,4	25,0	68,4
Нолубарски	15,2	—	10,0	25,2
Подгорски	—	14,3	10,0	24,3
Посавотамнавски	54,4	—	50,0	104,4
Посавски	50,0	—	65,2	115,2
Тамнавски	76,2	—	75,0	151,2
Азбуновачки	—	2,7	—	2,7
Ариљски	—	—	43,2	43,2
Моравички	—	20,7	—	20,7

До 1948. год. расподелу и откуп семенске робе вршила је Земаљска управа за откуп и расподелу семенске робе НР Србије преко подручних семенских предузећа републичког значаја. Међутим, отада ово пословање је пренето на средња семенска предузећа локалног значаја услед опште реорганизације семенске службе у Србији. У четвртој години после другог светског рата у девет административних и привредних центара постојала су средња семенска предузећа. Ови центри су: Ваљево, Лозница, Чачак, Ужичка Пожега, Владимирци, Шабац, Бајина Башта, Титово Ужице и Косјерић. Године 1949. задружни савези у Љубовији, Ариљу, Гучи, Краљеву, Ивањици, Осечини и Крупњу имали су семенска одељења — по 1 (193). Задатак семенских предузећа био је да заједно са пољопривредним одсеком подручног СНО-а организују производњу семена путем контрахирања, апробирања и блокирања; да организују размножавање сортног семена; да инструктирају произвођаче у производњи квалитетног семена; да организују и извршавају откуп семена; да пречишћавају, раскужују и врше расподелу семенске робе; да се старају о рационалном коришћењу локалне меркатилне робе за подмирење мањкова у семену (194).

Значајно је, међутим, истаћи да у појединим годинама после другог светског рата поједини произвођачи уопште нису имали довољно семена за сетву. Године 1949. такав је случај био у појединим к.о. у северном делу западне Србије. Производним планом СНО Шабац за 1949/50. год. састављеном по директивама и упутствима Мини-

старства пољопривреде НР Србије и обласног одбора произвођачи у Поцерини били су обавезни да засеју 20.500 ха озиме пшенице, 320 ха озимог јечма и 55 ха јарог јечма. Међутим, Повереништво државних набавки оставило им је било семе за сетву озиме пшенице на 17.038 ха и озимог јечма 217 ха. Према томе, њима је недостајало семе за сетву озиме пшенице на 3642 ха, озимог јечма 103 ха и јарог јечма 55 ха. За пролетњу сетву у СНО Ваљево, у 1950. год., на приватном сектору недостајало је чак близу 700 мц разног семена (195). У појединим годинама узрок томе били су нереални сетвени планови Повереништва за пољопривреду Министарства пољопривреде НР Србије. 29. VIII 1950. год., под бр. стр. пов. 984, СНО Чачак био је принуђен чак да се жали Министарству пољопривреде НР Србије на разрезани план сетве кукуруза и пшенице за 1951. год. (196). Поједини СНО-и су прихватили увећани сетвени план планског сектора уз напомену да ће водити „упорну борбу да се исти 100% оствари“; такав је случај био са СНО Бајина Башта у 1950. год. У циљу извршења плана сетве, а на основу одлуке Привредног савета владе ФНРЈ, Министарство пољопривреде НРС је у кризним ситуацијама додељивало произвођачима семе за сетву из „житног фонда“; тако је оно 13. марта 1950. год доделило 50 тона јечма за пролетњу сетву произвођачима у титово-ужичкој привредној области. Крајем 1949. год. ова област је посредством Министарства пољопривреде НРС била добила и са државних добара 465 мц апробираног семена за семенске парцеле. Међутим, то не треба да значи да поједини СНО-и нису имали вишка појединог семена. Године 1950. такав је случај био са СНО Лозница. Из овог СНО-а, преко локалног семенског предузећа, семе јарог овса у 1950. год. извожено је у СНО Краљево, Петровац, Пожаревац, Велико Градиште, Врање, Куршумлија, Ниш, Прокупље, Смедеревска Паланка, Смедерево, Велика Плана, Жагубица, Прокупље, Алексинац и Ражањ (197).

Производна средства. — За време другог светског рата већи део оруђа, справа и машина био је уништен код задруга, државних установа и индивидуалних пољопривредника. Од 1941. год. нова производна средства тако рећи нису ни набављана, па је „прилив справа у пољопривреду био сведен на нулу“. Још приликом израде првог петогодишњег плана месне власти биле су узеле у обзир ову околност и предвиделе да све што ратарству и уопште пољопривреди недостаје у машинама, оруђу и справама набаве у периоду 1947—1951. год. и на тај начин створе услове за „правилно спровођење планске пољопривредне производње“ (199). У међувремену оне су биле оформиле већи број радионица за оправку дотрајалог пољопривредног инвентара. Године 1945. такав је случај био у Титовом Ужицу где је од „остатака фабрике оружја организована радионица за оправку пољопривредних справа и израду клинаца“ (200).

У ваљевском, ужичком и шабачком округу, у 1946. год., газдинства имала су свега 144 руковезачице и самовезачице; оне су омогућавале да се изврши жетва на 11.600 ха за 20 дана. Поменуће

године на близу 90% засејаних површина стрним житима жетва је обављена ручним путем. У 1946. год. површина под стрним житима за жетву ручном снагом износила је у појединим окружним (201); ваљевском 46.515 ха, ујичком 26.793 ха и шабачком 77.708 ха.

Број жетелица на подручју 8 СНО-а у 1950. год. (198)

Сресни народни одбор	Број жетелица
Гуча	4
Осечина	3
Шабац	55
Косјерић	1
Обреновац	64
Чачак	3
Бајина Башта	1
Краљево	3

У СНО Титово Ужице, у 1947. год., највећи део стрних жита вршен је коњима. Сетвени пољопривредни савет се старао да сва стрна жита буду пожњевена и овршена. Инокосним домаћинствима, инвалидима, лицима неспособним за рад, родитељима чији су синови у војсци и жртвама фашистичког терора уколико сами нису могли да пожању и овршну жита пружана је помоћ добровољним радом комшија. На подручју СНО Шабац, у јулу 1945. год., формиране су биле омладинске јединице по селима за жетву код сиромашних и борачких породица. Сем тога, локална војна команда подручја била је ставила на расположење 600 војника за жетву пшенице и то на поседима оних који нису могли сами поради или платити. У СНО Ивањица тада није било „никаких машина за жетву, те се целокупна жетва обављала људском радном снагом“¹. Исти случај је био у СНО Пожега. У СНО Гуча није било вршаћих гарнитуре и вршај се обављао „ручним вршалицама“. 1947. год. СНО Краљево био је закључио уговор са МТС из Чачка за жетву индивидуалних стрних жита са 5 самовезачица (жетва на друштвеном сектору вршена је комбајном земаљског пољопривредног добра). Поменуто године у Мачви под стрним житима се налазило 21.185 ха. Од расположивих машина за жетву СНО Богатић имао је 151 руковезачицу и 55 самовезачица. На територији овог СНО-а сељачке радне задруге нису поседовале вршалице, па су им вршидобу обављале машине са МТС у Шапцу. У СНО Ваљево од расположивих машина за жетву газдинства су имала 1 комбиновану косачицу, 31 руковезачицу и 1 самовезачицу, а у СНО Крупањ жита су се жњела српом и косом путем моба (185). У последњем СНО-у чак ни 1950. год. није постојала ни једна жетвена машина већ се жетва још увек обављала искључиво „ручном радном снагом“ (202).

1. У СНО Ивањица 8 индивидуалних газдинстава имало је вршалице. Највећи број вршалица имала су газдинства у МНО Прилине — 5 (Богољуб Петаковић, Јован Јеремић, Милутин Мојовић, Радоје Ђосовић, Драгољуб Томанић). У МНО Равна Гора вршалицу је имао Славко Кривонућа, МНО Шуме Тотовић Јордан (203) итд.

Упоредни преглед броја трактора на окружним тракторским станицама у Србији (204)

Седиште окружне станице	Број трактора на станици 18. маја 1945. год.
Чачак	9
Шабац	7
Београд	50
Јагодина	20
Крагујевац	17
Ниш	28
Пожаревац	42
Пирот	26
Прокупље	19
Зајечар	4
Крушевац	2
Лесковац	7
Извршни народни одбор Београд	3
Укупно	234

Још 1945. год. у Чачку и Шапцу биле су основане окружне машинско-тракторске станице за обраду земље (204). Последња је у време оснивања имала 5 трактора; она је служила и као центар за обучавање будућих тракториста. У пролеће 1945. год. на МТС Шабац обучавало се на курсу 40 тракториста (205). Годину дана касније, 1946., и у Ваљеву је основана окружна машинско-тракторска станица; она је 15. II 1946. год. имала 8 трактора, 3 сејалице и 5 двобразних плугова. Поменутог месеца многи Ваљевчани су „први пут видели трактор“ (206).

Од 1946—1949. год. тракторске станице су одиграле крупну улогу у механизовању пољопривреде, учврћавању и јачању многих СРЗ-а. 1947. год. у јесењој сетви МТС Уб — Ваљево имала је највећи учинак по једном условном трактору у Србији — 317 ха. У то време СНО Владимирци, Гуча и Ужичка Пожега уопште нису имали тракторе. 17. V 1947. год. у читавој Мачви и Обреновачкој Посавини налазило се свега 10 трактора. Слична је била техничка опремљеност газдинстава и у већини осталих СНО-а. Стога је Привредни савет још 1945. год. из прве партије произведених равњака у ваљевској фабрици „Виста“ доделио произвођачима из западне Србије преко 200 комада и то: у ваљевском округу 55, ујичком 20, чачанском 40 и подринском 115; остали окрузи у Србији добили су од 20—120 плугова (207). Две године касније, 1947., Министарство пољопривреде НР Србије планском расподелом је доделило појединим СНО-а следећи број плугова и осталих справа за обраду земље: Ваљево — 30 сејачица, 50 копачица, 120 дрљача, 115 плугова и 3.800 раоника; Мионица — 27 сејалица, 53 копачице, 70 дрљача, 110 плугова и 2500 раоника; Ваљевска Каменица — 13 сејалице, 71 копачицу, 39 дрљача, 125 плугова и 2050 раоника; Ивањица — 2 сејачице, 17 копачица, 10 дрљача, 29 плугова и 980 раоника; Пожега — 3 сејалице, 13 копачице, 12 дрљаче, 29 плугова и 800 раоника

(208). Од 1945—1950. год. само у СНО Љубовија за потребе индивидуалних произвођача, сељачких радних и земљорадничких задруга набављено је 65 плугова равњака, 32 плуга обртача, 10 сејалица за кукуруз, 1 косачица, 6 вршалица, 1 копачица, 1 култиватор, 3 запрашивача (166) и многе друге пољопривредне справе и оруђа.

Године 1948. бројно стање трактора на појединим МТС је износило: Ваљево — 25, Шабац — 29 и Чачак — 29. И у овој години ОНО-а и ГНО-а планском расподелом додељене су десетине и стотине пољопривредних справа. Само ГНО Титово Ужице приликом оснивања градске економије предузеће „Бразда“ издало је из контигента Министарства пољопривреде НРС 3 плуга, 2 дрљаче, 7 прскалица, 10 лопата, 10 будака, 10 пијука, 10 калемарских ножева и 20 вила (208). Међутим, и поред свега тога техничка опремљеност газдинстава била је ниска у извесном броју СНО-а. У СНО Љубовија, у 1949. год., још увек обрада земље вршена је „само са сточном радном снагом“. На подручју СНО Ваљево, у пролеће 1949. год., газдинства су засејала сејалицама само 11.200 ха; остатак од 5655 ха руком (209).

У годинама пред укидање административног система управљања привредом једно газдинство просечно је имало 0,60 плугова и 0,49 дрљача. Апсолутно највећи број газдинстава која су била без поменутих пољопривредних справа имао је СНО Ваљево — 2318, Краљево — 2163, Богатић — 2280, Обреновац — 2312 и Уб — 2331; у осталим СНО-а овај број је износио од 78—1987. У СНО Ваљевска Каменица, на пример, од 4979 газдинстава њих 577 у 1949. год. није имало плуг или дрљачу. На једно газдинство у овом СНО-у просечно је долазило 0,6 плугова, а на 100 ха земљишта нешто преко 10. У читавој западној Србији тада се налазио само један комбајн — у СНО Обреновац (210).

Број плугова и дрљача у СНО Пожега средином 1949. год. (210)

Привредни сектор	Укупан број		
	газдинства	плугова	дрљача
Државни сектор	15	3	2
Задружни сектор	78	21	21
Приватни сектор	6.134	3.209	2.095
Укупно	6.134	3.233	2.118

И број сточних запрега за обраду земље није био исти у свим СНО-а. У околини Краљева, у 1949. год., налазиле су се 3722 запреге. Од тога је била 1451 кравља запрега; остале су биле волујске и коњске. На једну запрегу у пролетњој сетви просечно је долазило 3,50 ха. У појединим к.о. број ха на једну запрегу износио је (211): Коњарево 8,30 ха, Врдила 2 ха, Самаила 6,30 ха, Адрани 6,70 ха итд.

Обим јесење сетве у СНО Осечина 1951. год. (212)

Привредни сектор	Засејана површина у ха	
	Планирана	Остварена
1. Државни	2,5	2,5
2. Задружни	167,0	173,7
3. Приватни	6.461,5	6.591,0
Укупно	6.631,0	6.767,2

Значајно је, међутим, истаћи да се од 1950. год. осетно побољшала техничка опремљеност појединих сељачких радних задруга; оне су отада почеле набављати тракторе и на основу слободних тржних пољопривредних вишкова из иностранства. Године 1950. такав је случај био са СРЗ „7. јули“ (Совљак), „Црвена застава“ (Рибаре), „1. мај“ (Раденковић) и „Ново доба“ (Петковица). Прва СРЗ-а за набавку једног трактора понудила је 4. VIII 1950. год. Министарству пољопривреде НР Србије 5.000 кг пшенице, 1.000 кг јагњећег меса, 500 кг свињског меса и 200 кг ракије; друга — 4.000 кг пшенице, 1.000 кг свињског меса, 500 кг јагњећег меса, 500 кг пасуља и 2.000 кг кукуруза; трећа — 5.000 кг кукуруза, 500 кг ракије и 3.300 кг пасуља; четврта — 500 кг пшенице, 500 кг кљуканих гусака и 200 кг ракије. На подручју СНО Уб оваквих задруга је било пет („Драгиша Сарић“ — Тулари, „Будућност“ — Памбуковица, „Нега Ненадовић“ — Бањани, „Напредак“ — Мала Борка, „Слога“ — Бргуле); оне су за 4 трактора понудиле 28.000 кг пшенице, 3.000 кг кукуруза, 400 кг пасуља, 3.000 кг вина и 20.000 кг јагњећег меса. У СНО Шабац сељачке радне задруге су поменуто године извршиле требовање трактора „на основу слободних тржних вишкова и добровољне помоћи чланова у неким артиклима“. За десет трактора оне су понудиле Министарству пољопривреде НР Србије пољопривредне производе у вредности од 438.350 дин. (213).

Промене у структури производње. — Између 1947. и 1951. год. осетно је била измењена ратарска производња у појединим МНО-а и СНО-а — не толико у правцу увећања по 1 ха колико су желеле власти, нарочито код стрних жита и кукуруза, али добрим делом у проширењу засејаних површина под крмним, повртарским и индустријским биљем. Од 100 ха засејане површине 15. маја 1948. год. под житима се у појединим СНО-а налазило 85,0—92,8%, индустријским биљем 0,7—6,3%, повртарским 3,5—9,1% и сточним 2,1—10,8%. Највећи проценат под житима имала су газдинства у СНО Крупањ, индустријским биљем СНО Богатић, повртарским СНО Титово Ужице, а сточним СНО Чачак.

Ратарска производња на подручју СНО Уб у 1950. год. (214)

Култура	Производња у тонама
Пшеница	15.486
Раж	48
Јечам	216
Овас	429
Кунуруз	14.802
Шећерна репа	385
Сунцокрет	1.035
Кромпир	505
Пасуљ	448
Грашан	37
Купус	183
Парадајз	191
Паприка	180
Лук	164
Остало поврће	225

У годинама пред укидање административног система управљања привредом до 85% сетвене површине под житима налазило се у СНО Чачак, Богатић, Обреновац и Шабац; од 85—90% — СНО Ариље, Ваљево, Краљево, Чајетина, Лозница, Мионица, Пожега, Владимирци, Бајина Башта, Уб, Титово Ужице и Косјерић; преко 90% — СНО Љубовија, Ивањица, Ваљевска Каменица и Крупањ (215).

Просечан принос пшенице по 1 ха на подручју СНО Краљево у периоду 1947—1950. год. (216)

Година	Просечан принос по 1 ха у мц
1947.	10,2
1948.	10,6
1949.	9,8
1950.	8,1

И после укидања административног система управљања привредом однос сетвених површина под главним усевама — житом, поврћем, индустријским и крмним биљем — непрестано се мењао у појединим СНО-а. У периоду пред увођење комуналног система нарочито се увећавао проценат укупне сетвене површине под поврћем и сточним, крмним биљем. Само у МНО-а на територији СНО Ваљево у међувремену површина под крмним биљем увећана је за 30,2%, а поврћем нешто за преко 15%. У 1955. год. структура ораничних површина по групама усева на територији СНО Ваљево била је следећа у ха (217): жита — 34.477, индустријско биље — 515, поврће — 2.029 и сточно-крмно биље — 2.029.

Структура сетвених површина по групама усева и начин обраде земље у условима комуналног система

Структура сетвених површина по групама усева. — У условима комуналног система, после извесних новација у аграрној политици, ратарство се у већем броју комуна све више развија у модерну пољопривредну грану. Међутим, и поред веће примене савремене технологије још увек није постигнута стабилизација ратарске производње, па структура ораничних површина по групама усева варира по годинама у зависности од тржишних, климатских и других услова. Само у СО Лајковац засејане површине под житима у 1972. год. биле су мање за 0,8% у односу на претходну годину. Насупрот њима, сетвене површине под сточним, крмним биљем су увећане за 7,2%. У 1972. год. структура искоришћавања ораница и башта у појединим к.о. на територији СО Лајковац изгледала је овако (у %): жита — 77,5, индустријско биље — 1,8, поврће — 6,4 и крмно биље — 14,3 (218). У СО Ивањица површине под житима сваке године су мање више исте или у незнатном опадању. Слично је и са поврћем које се просечно сеје на нешто преко 2000 ха. У насељима која гравитирају Ивањици сваке године се једино повећава површина под крмним биљем. На територији СО Бајина Башта површине под индустријским и повртарским биљем стално се увећавају на рачун стално зелених површина (219). У СО Лајковац површине под кукурузом се „повећавају због оријентације на сточарску производњу“ (218).

Око 10,94% сетвене површине под житима у СР Србији налази се у западној Србији. До 60% сетвене површине користи се за жита у 21% комуна; од 60—70% — 25% и преко 70% — 54%. Највећи проценат сетвене површине под житима има комуна Уб (77,67%); најмањи комуна Ивањица (43,01%).

Године 1971. више од 1% сетвене површине под индустријским биљем и мање од 10% под поврћем имале су комуне Обреновац, Бајина Башта, Богатић, Коцељево, Лајковац, Лозница, Осечина и Шабац; више од 10% под поврћем и мање од 1% под индустријским биљем — Ариље, Чачак, Чајетина, Ивањица, Косјерић, Лучани, Мали Зворник, Пожега, Титово Ужице и Ваљево; више од 1% под индустријским биљем и више од 10% под поврћем — Крупањ и Мионица; мање од 1% под индустријским биљем и мање од 1% под поврћем — Краљево, Љубовија, Уб и Владимирци.

У појединим комунама од 9,3—23,37% сетвене површине се користи за производњу крмног биља. Преко 20% сетвене површине под овим биљем имају комуне Чачак, Чајетина, Краљево, Лучани и Мионица.

Незасејане сетвене површине. — До 2% незасејаних сетвених површина имају СО Бајина Башта, Чачак, Косјерић, Лајковац, Лучани, Мионица, Пожега, Ваљево и Владимирци; од 2—5% — СО Обреновац, Ариље, Богатић, Чајетина, Коцељево, Краљево, Лозница, Мали Зворник, Шабац, Титово Ужице и Уб; од 5—10% — СО Крупањ и Осечина; преко 10% — СО Ивањица и Љубовија. Највећи проценат незасејаних сетвених површина има СО Ивањица — 31,2%; најмањи — СО Мионица — 0,05%. У годинама са неповољним климатским условима за сетву озимих усева ови проценти су још већи, нарочито ако су изразито сушна или кишна пролећа.

Начин обраде земље и кооперација друштвеног са индивидуалним сектором. — У измењеним друштвеним условима непосредно после увођења комуналног система осетно је била повећана репродуктивна способност индивидуалних произвођача и појединих друштвених пољопривредних организација. Сем тога, све је био већи број газдинстава индивидуалних произвођача који обавља засејавање сетвених површина друштвеним средствима. 1967/68. год. друштвено организована производња у укупној сетви износила је у појединим комунама (у %): Мионица — 41,2, Осечина — 28,8, Пожега — 16,7, Шабац — 52,9, Титово Ужице — 7,4, Уб — 56,1, Ваљево — 34,5, Владимирци — 66,1, Ариље — 5,8, Бајина Башта — 4,5, Богатић — 45,0, Чачак — 21,1, Чајетина — 11,2, Ивањица — 15,6, Коцељево — 43,4, Косјерић — 18,6, Краљево — 12,0, Крупањ — 12,6, Лајковац — 47,2, Лозница — 26,8, Лучани — 29,8, Љубовија — 11,7, Мали Зворник — 8,2 и Обреновац — 35,3. Највећу кооперирану површину у укупној површини индивидуалних произвођача имала је СО Владимирци (60,6%); најмању СО Бајина Башта — 4,0% (111, 88—91). Године 1972. у СО Лучани кооперацијом су се бавиле четири друштвене пољопривредне организације — „Воћар“ — ОУР Гуча, „Воћар“ — ОУР Котража — Драгачево, ЗЗ Вича и Огледна станица Гуча (220). Последње две-три године кооперација стагнира у појединим комунама. Колико је озбиљна ситуација у кооперацији на подручју извесног броја к.о., најбоље говоре подаци мера која треба да означи крај периода стагнације у тој форми унапређивања ратарства. Наиме, Скупштина општине Чачак предлаже да се за унапређивање кооперације предузму сасвим конкретне мере. У циљу шире и чвршће кооперативне сарадње друштвеног са индивидуалним сектором, предлаже ова Скупштина општине, треба увећати средства за кредитирање производње и откупа пољопривредних производа. Поред тога, треба организовати адекватну мрежу за откуп пољопривредних производа, нарочито поврћа, обезбедити довољне количине минералних ђубрива, заштитних средстава и повећати механизацију (221). У овим условима за побољшање кооперације неопходно је и

закључак СО Бајина Башта о потреби увођења диспаритета цена између репродукционог материјала и пољопривредних производа. Из тог разлога, нерешеног питања кредитирања кооперативне сарадње, непостојања гарантованих цена за све ратарске производе и неизмирених обавеза пољопривредних произвођача према задругама кооперација стагнира у СО Бајина Башта. 1972. год. задруге у овој комуни углавном су се бавиле трговином. Највећи произвођач ратарских производа била је ЗЗ Бајина Башта — 25 тона кукуруза, 26 тона пшенице, 37 тона овса и 10 тона кромпира. У кооперацији ЗЗ Заовине и Костојевић гајиле су ратарске културе на свега 300 ха — 200 ха стрна жита, 80 ха кукуруз и 20 ха кромпир (219). И у осталим комунама неке задруге углавном се баве трговином уместо пољопривредом. У СО Ивањица кооперација је сведена само на кромпир (222).

1970/71. год. кооперирана површина у укупној површини индивидуалних произвођача у појединим комунама износила је од 3,9% (Чајетина) до 47,3% (СО Владимирци). Насеља која су административно и привредно гравитирала Владимирцима у том погледу налазила су се на трећем месту у Србији. До 10% коопериране површине имала су газдинства у СО Ариље (7,1%), Бајина Башта (4,8%), Чачак (7,1%), Чајетина (3,9%), Косјерић (5,2%), Краљево (9,5%), Мали Зворник (5,1%) и Титово Ужице (4,4%); од 10 до 20% — СО Обреновац (13,0%), Ивањица (11,8%), Крупањ (16,8%), Лозница (14,4%), Љубовија (11,1%), Пожега (15,0%) и Ваљево (15,9%); од 20 до 30% — СО Коцељево (24,7%), Лајковац (26,8%), Лучани (23,1%), Мионица (26,0%), Осечина (24,1%) и Шабац (29,9%); преко 30% — СО Богатић (33,1%), Уб (44,8%) и Владимирци (47,3%) (114).

Обим обављених радова у кооперацији на подручју 10 комуна 1970/71. год. (114)

К о м у н а	у хектарима			
	сетва свих врста усева	Заоравање стрњишта	обично орање	дубоко орање
Обреновац	2.807	—	340	3.755
Ариље	40	—	60	20
Бајина Башта	36	10	292	87
Богатић	5.385	—	2.687	790
Чачак	420	378	2.455	1.394
Коцељево	235	13	498	59
Крупањ	—	—	80	2
Лајковац	410	—	489	227
Лозница	390	160	910	405
Лучани	—	20	716	30

У петој години после увођења комуналног система три комуне су имале до 1000 плугова за обраду земље (Лучани, Мали Зворник, Кремна), пет од 1000—2000 (Заблаће, Ушће, Волујац, Чајетина, Лајковац), тринаест од 2000—3000 (Чачак, Гуча, Коцељево, Крупањ, Љубовија, Пљавор, Ариље, Косјерић, Титово Ужице, Каменица, Мио-

ница, Осечина) и једанаест преко 3000 (Ивањица, Краљево, Богатић, Лозница, Шабац, Обреновац, Владимирци, Бајина Башта, Пожега, Уб, Ваљево). На 100 индивидуалних пољопривредних газдинстава просечно је долазило близу 60 плугова. Највећи број плугова на 100 газдинстава имале су комуне Коцељево, Љубовија и Каменица (по 70); најмањи комуне Чачак (43), Заблаће (41) и Лозница (45). Поменуте године на 100 ха ораница и башта највећи број плугова имала су газдинства у комуни Чајетина (50,32). На другом месту се налазила комунa Кремна (49,72), док трећем Косјерић са 47,35 плугова. У комунама Обреновац, Богатић, Прњавор, Шабац и Уб највише су коришћени задружни трактори за обраду ораничних површина. 1960. год. у читавој западној Србији задружним тракторима је било поорано 26.510 ха. Од ове површине 105 ха отпадало је на комуни Љубовија. У осталим комунама поорана површина задружним тракторима износила је од 4—3420 ха (223).

Од 1956—1959. год. број трактора се само у северном делу западне Србије увећао од 53 на 305. О томе сведочи и следећа табела, која садржи податке о броју трактора на пољопривредним добрима и задругама (224):

Година	Број трактора		Укупно
	на пољопривредним добрима	на задружним поседима	
1956.	31	22	53
1957.	57	62	119
1958.	65	146	211
1959.	75	230	305

Последњих година индивидуална газдинства у многим к.о. све мање користе друштвена средства за обраду земље, јер је све више таквих која имају сопствене тракторе и одговарајуће прикључне машине. Године 1970. индивидуална газдинства само у СО Обреновац имала су 172 трактора, 31 вршалицу и многе друге справе и оруђа. Поменуто године Обреновчани су користили машинске услуге друштвеног сектора на 5308 ха. Пет година раније, 1965., ова површина је износила 6453 ха. Од 1964—1970. год. динамика кооперације друштвеног са приватним сектором у обради земље изгледала је овако у СО Обреновац (225): орање: 1964. год. — 4367 ха, 1965. год. — 5041 ха, 1966. год. — 4585 ха, 1967. год. — 3030 ха, 1968. год. — 2951 ха, 1969. год. — 2089 ха и 1970. год. — 4526 ха; комбајнирање: 1964. год. — 400 ха, 1965. год. — 520 ха, 1966. год. — 1600 ха, 1967. год. — 2690 ха, 1968. год. — 1874 ха, 1969. год. — 1949. ха и 1970. год. — 1740 ха; жетва самовезачицама: 1964. год. — 900 ха, 1965. год. — 892 ха, 1966. год. — 760 ха, 1967. год. — 622, 1968. год. — 390 ха, 1969. год. — 96 ха и 1970. год. — 42 ха. При том треба истаћи да у овој комуни последње две-три године кооперативна сарадња кроз пружање машинских услуга све више добија одлике сталне уговорене сарадње. Газдинства „Обреновац“ које је форми-

рано почетком 1974. год., преко јединица удруженог рада у Скели, Обреновцу и другим местима за неколико месеци учинило је изузетно много на успостављању нових пословних односа са индивидуалним пољопривредним газдинствима. У односу на 1973. год., током 1974. у СО Обреновац склопљено је више од хиљаду кооперативних дугорочних уговора (226, 17).

Од 1970. год. у неким комунама осетно су смањени кредити за сарадњу са индивидуалним сектором и због тога кооперација у њима стагнира. У СО Коцељево друштвене пољопривредне организације чак смањују „број машина и углавном их своде у границе потреба сопствене производње“ (227), а у СО Бајина Башта Погон за производњу и обраду дувана, Удружење произвођача дувана и Фонд за пољопривреду снабдевају индивидуалне произвођаче са тракторима на трогодишњи кредит (219). Међутим, поред свега тога у појединим комунама још увек се осећа недостатак механизације. Стога је и разумљиво што месне власти све више подстичу газдинства кроз пореску политику и преко других економских мера да изврше механизацију пољопривредних радова. Само у СО Бајина Башта у 1973. год. за потребе пољопривредника земљорадничке задруге набавиће 15 жетелица, 15 косачица и 7 трактора (228). У већини комуна инвестициона улагања у пољопривредну механизацију носе обележја замењивања лакших машина онима које имају већу продуктивну моћ. Такав је случај, на пример, у СО Владимирци. 1972. год. у насељима која су административно и привредно гравитирала Владимирцима налазило се 222 трактора и 45 комбајна. Од тога се налазило на друштвеном сектору 79 трактора и 45 комбајна; остатак од 143 трактора био је својина газдинстава индивидуалних произвођача (229).

Опремљеност пољопривреде механизацијом на подручју СО Ваљево у 1973. год.

Врста механизације	Сектор власништва	
	Друштвени сектор	Приватни сектор
Трактори	21	272
Тракторски плугови	21	184
Комбајни	8	1
Вршалице	1	91
Тракторске сејалице	10	8
Запренне сејалице	4	53
Косачице	4	307
Тракторске тањираче	18	54
Приносице	21	25
Прекрупачи	—	225

Између 1970. и 1974. год. у појединим к.о. многа индивидуална пољопривредна газдинства издавају знатан део свог новчаног прихода за механизацију ратарства, о чему сведочи релативно велики број трактора на њиховим поседима. Године 1973., на пример, у СО Ваљево на приватном сектору се налазило 272 трактора, а друштвеном 21; укупно 293. Истовремено, индивидуална газдинства

имала су још 184 тракторска плуга и многе друге пољопривредне справе. У СО Ваљево тврде да је увећана механизација на приватном сектору условљена пореском политиком, повољним продајним условима трактора, увећаном економском снагом произвођача, порастом произвођачке културе и напуштањем села од стране активно способних за рад. Од 1966—1973. год. број трактора на приватном сектору у СО Ваљево увећавао се овим темпом (230): 1966. год. — 10, 1968. год. — 28, 1969. год. — 35, 1970. год. — 105 и 1973. год. — 272. Само преко пољопривредне апотеке ИПК „Србијанка“, у 1972. год., сељачка газдинства из околине Ваљева набавила су 60 трактора од 18—35 КС, 50 тракторских дрљача, 20 приколица, 60 плугова, 10 тањирача и 300 прекрупача — круњача (231).

У западној Србији за жетву пшенице последње 2—3 год. пољопривредна газдинства користе моторне самовезачице и на тај начин ублажавају проблем недостатка радне снаге. Такав је случај, на пример, на подручју Међуопштинског већа Лајковац, Љиг, Ваљево, Осечина, Лазаревац, Мионица и Уб; ово подручје има 247.479 ха и од тога се за сетву пшенице користи око 40.000 ха. У плану је да се набаве и сејалице за пшеницу, јер се иста још увек углавном сеје ручно (19).

Плодород. — Још пре увођења комуналног система једно од основних питања унапређивања ратарства у западној и читавој Србији била је „поправка плодореда“. 1946. год. донет је био дугорочни план развоја ратарства, којим су биле дате смернице и даљи ток развоја ове пољопривредне гране, као и ослобођење од традиционалног двопољног плодореда у знатном броју катастарских општина (кукуруз—пшеница). Овај план израдило је било Министарство пољопривреде НР Србије у сагласности са месним, среским и окружним одборима на подручју западне Србије; он је кроз увођење нових култура и повећање сетвених површина под повртарским, крмним и индустријским биљем омогућавао увођење вишегодишњег плодореда (232). У 1948. год. стручњаци поменутог министарства у циљу постизања високих приноса били су урадили преко 10 врста плодореда за државни сектор и дали „добрима да их примене према својим приликама“. Пред укидање административног система управљања привредом стручњаци су задругама препоручивали да на својим поседима уведу тропољни плодород, а индивидуалним газдинствима да сеју културе овим редом: стрна жита — окопавине или стрна жита — крмно биље (233). Од 1948—1951. год. у свим к.о. на поседима једног мањег броја индивидуалних пољопривредних газдинстава показана је предност оваквог плодореда. Међутим, поред свега тога у првим послератним годинама на поседима знатног броја газдинстава осећало се одсуство вишепољног плодореда, а смена усева обављала без икаквог реда. Због тога је и разумљиво што је СНО Ваљево приликом доношења плана развоја и унапређења пољопривреде у периоду 1952—1962. год. посебну пажњу поклонило обавезном увођењу плодореда при засејавању ограничених површина (190); такав је случај био и са другим СНО-а. При томе

треба истаћи да се у новије време у плодород све више уводе културе чији се процес производње може потпуно да механизује. У 1972. год. 33 Коцељево, на пример, у плодород је увела боранију (227).

Потрошња вештачког ђубрива. — Последњих 15—20 год. код произвођача постоји велико интересовање за побољшавање физичког састава пољопривредних површина са вештачким ђубривима. Само у северном делу западне Србије од 1957—1963. год. потрошња вештачких ђубрива је увећана од око 1150 на 8000 вагона (24). Од 1969—1972. год. у СО Ивањица потрошња овог ђубрива је увећана са 3446 на 4769 тона (222). Године 1972. сељачка газдинства у насељима која су административно и привредно гравитирала Лајковцу утрошила су га 220 вагона (218). У комуни Владимирци, у 1972. год., ова потрошња је износила око 3,5 мц по 1 ха (229, 6). На подручју СО Обреновац највећи потрошачи вештачког ђубрива су газдинства која обрађују земљишни фонд у кооперацији са друштвеним сектором. Још 1964. год. она су утрошила 16.340 мц ђубрива. Пет година касније, 1969., ова количина је износила 23.860 мц (225). Међутим, значајно је истаћи да у појединим комунама и годинама у време прихрањивања култура нема довољно вештачких ђубрива на локалним тржиштима; такав је случај у 1973. год. био у СО Ваљево (234, 6). У Основној привредној комори Ваљево истичу да су због недостатка обртних средстава пољопривредне организације недовољно заинтересоване за благовремено обезбеђење потребних залиха вештачког ђубрива; да су због нерешеног питања кредитирања произвођачи доведени у ситуацију да немају довољно ђубрива у одређеним моментима; да се недостатак ђубрива одражава на обим производње и извршење средњорочног програма из пољопривреде.

Производња важнијих ратарских култура

Жита. — Још пре завођења комуналног система западна Србија је била подељена на три ратарска реона и то: житородни, самодовољни и пасивни. Од 1948—1951. год. ова реонизација служила је као основа за разраду сетвених планова по СНО-а (236). Колико су износили сетвени планови за поједина жита у периоду административног управљања привредом, најбоље показује податак да су само газдинства у СНО Ваљево била обавезна да у економској 1947/48. год. засеју 15.870 ха са пшеницом. Укупна планирана сетвена површина под пшеницом за СНО Косјерић износила је 6591 ха. У СНО Крупањ ово задужење износило је 3555 ха (237).

У периоду административног управљања привредом до 5000 ха најчешће је било засејано кукурузом у СНО Ариље, Гуча, Чајетина, Ивањица, Титово Ужице и Косјерић; од 5000—10.000 ха — у СНО Љубовија, Краљево, Мионица, Чачак, Ваљевска Каменица, Пожега, Владимирци и Крупањ; преко 10.000 ха — у СНО Ваљево, Лозница,

Богатић, Обреновац, Шабац и Уб. Апсолутно највећу површину кукуруз је заузимао у СНО Уб — 15.637 ха и СНО Богатић — 14.147 ха. 1948. год. највећа производња је остварена у СНО Богатић — 428.088 мц, Шабац — 251.560 мц и Уб — 256.447 мц. У осталим СНО-а производња кукуруза је износила од 7214 до 232.713 мц (237).

Сетвене површине под кукурузом на подручју 10 СНО-а у 1947. год. (238)

С Н О	Кукуруз				
	Предвиђено по државном плану	Засејано		Обрано	
		ха	%	ха	%
Ариљски	3.163	2.937	93	2.837	97
Ваљевски	17.437	14.236	82	13.780	97
Златиборски	2.145	1.595	74	1.595	100
Јадрански	20.200	13.000	74	13.000	100
Колубарски	7.606	7.606	100	7.606	100
Мачвански	15.928	17.566	110	17.566	100
Пожешни	6.159	5.609	91	5.609	100
Посавотамнавски	9.565	9.565	100	9.565	100
Поцерски	12.410	12.298	99	12.298	100
Рађевски	7.416	4.352	59	3.851	88

И после увођења комуналног система највећи део сетвене површине под житима користи се за кукуруз. У просеку за целу западну Србију на њега отпада близу 50% (49,8%) сетвених површина под житима (1971. год.). Овај проценат је врло различит у појединим комунама. Док у СО Обреновац он износи 47,90%, у СО Ариље је 58,34%, а у СО Лучани 54,36%. Уз то, у брдско-планинским к.о. још увек кукуруз се сеје на знатном пространству. Та чињеница указује на један од најзначајнијих заокрета који треба извршити уопште у искоришћавању ораничних површина. Реч је уствари о к.о. у брдско-планинским комунама, где се кукуруз често сеје иако за његово успевање нема повољних физичко-географских услова, услед чега готово редовно даје релативно мале просечне приносе по 1 ха. Још у периоду административног управљања привредом Министарство пољопривреде НР Србије указало је на чињеницу да се у многим МНО-а на подручју западне и читаве Србије, нарочито у брдско-планинским деловима, сеје кукуруз на таквим ораницама које су изложене јаком спирању. Сем тога, да се на оваквим земљиштима могу гајити други усеве који на њима могу да дају веће приносе од кукуруза (239). Међутим, он се и данас сеје на многим стрмим странама изложеним спирању и одношењу земљишта приликом јаких киша, пљускова, без обзира на његов просечан принос. Узроци овоме су разноврсни, али најчешће недостатак других земљишта за сетву и тежња произвођача да на своје поседу произведу све неопходне усеве за сопствене потребе.

Још у првим послератним годинама власти су биле предузеле одговарајуће мере да се масовном сетвом сортног семена кукуруза, новим начином сејања и окопавања увећају приноси по 1 ха. Од 1940—1972. год. само у границама комуне Чачак увећани су про-

сечни приноси кукуруза од 12,0 на 36,8 мц по 1 ха. 1972. год. на подручју читаве западне Србије они су износили од 15,3 до 45,2 мц. У многим комунама индивидуални приноси су много већи од просечних за комуне — крећу се између 50 и 100 мц/ха, а на поседима извесног броја газдинстава и преко 100 мц/ха (19).

Сл. 1. — Кукурузна поља у околини Пожеге

Производња кукуруза побуђује посебан интерес код произвођача из два разлога: прво због повољних агроэколошких услова на знатном пространству, и друго, због јаче оријентације на тов стоке. У СО Ваљево чак истичу да то треба да буде и стална мера, јер уз повољне цене постоји и велика тражња кукуруза (240). Последње две-три године кукуруз се скоро искључиво употребљава за исхрану стоке; такав је случај и у скоро свим брдско-планинским к.о. У СО Ваљево „проја се нађе на трпези само када се неко од чланова породице зажели овог специјалитета“. Међутим, пре другог светског рата произвођачи су били принуђени да продају бела жита, иако је то ишло на уштрб њиховог стандарда (241).

Прво место по укупној производњи заузима комуна Шабац, 17,51% од укупне производње, на другом месту је комуна Богатић, затим следи комуна Обреновац, па Лозница и остале. До 10.000 тона кукуруза производи се у комунама Ариље, Бајина Башта, Чајетина, Ивањица, Косјерић, Крупањ, Љубовија, Мали Зворник, Осечина и Титово Ужице; од 10.000—20.000 тона — Коцељево, Лајковац, Лучани, Мионица и Пожега; од 20.000—30.000 тона — Краљево и Ваљево; од 30.000—40.000 тона — Чачак, Лозница, Уб и Владимирци.

Очигледно је, дакле, да западна Србија има извесан број комуна у којима је доста висока производња кукуруза. Процењује се да само на подручју Основне привредне коморе у Ваљеву тржни

вишкови износе од 900 до 1500 вагона годишње, мада они, према природним могућностима, могу да буду знатно већи. Према анкети за 1972. год., на овом подручју је произведено близу 40.000 (37.667) вагона кукуруза. Другим речима, газдинства су са 1 ха остварила просечан принос од 20,1 (Мали Зворник) до 45,2 мц/ха (Богатић). Од 1967—1972. год. производња кукуруза на подручју ОПК Ваљево, у вагонима, изгледала је овако: 1967. год. — 27.038, 1968. год. — 26.523, 1969. год. — 35.710, 1970. год. — 28.853, 1971. год. — 30.528 и 1972. год. — 37.667. То практично значи да се производња за шест година увећала за близу 30%. Треба напоменути да је период од 1967—1972. год. био доста динамичан уопште у производњи ратарских култура, јер је 1968. год. само производња кукуруза била мања за преко 9.000 (9187) вагона него 1969., а 1970. за 1765 вагона него у 1971.

Сн. 2. — Производња кукуруза по комунама

70—80% свих сетвених површина под кукурузом засејава се хибридном семеном. Године 1971. овај проценат је за целу западну Србију износио 72. Само 33 Костојевић у 1972. год. набавила је 3 тоне овог семена за сетву на индивидуалном и друштвеном сектору. У СО Бајина Башта све земљорадничке задруге, у 1973. год., треба да за организовану производњу набаве 13 тоне хибридног семена кукуруза (219). Успеси у производњи хибридног кукуруза у целој

западној Србији а посебно у равничарским к.о. су несумњиво велики. То нарочито показују приноси у последњих десет година иако су климатски услови били врло различити. Захваљујући сетви хибридних сорти у последњих неколико година, западна Србија у целини, а посебно Мачва, Колубара и Тамнава, укључени су у реоне са интензивном производњом у СФРЈ.

Произвођачи из западне Србије су углавном прихватили сетву хибридног кукуруза, високог потенцијала родности. Само у СО Ваљево, према подацима локалне пољопривредне станице, проценат сетвене површине под хибридном кукурузом у укупној сетвеној површини повећао се од 1960—1972. год. са 8 на око 80, а просечни приноси од 9,5 мц/ха у 1961. на 31,0 мц/ха у 1972. На станици истичу да у Ваљеву и околини сви произвођачи на исти начин не производе кукуруз, који последњих година за њих представља искључиво материјал за даљу репродукцију у сточарству. Једна група произвођача у производњи кукуруза примењује пуну технологију; друга — само савремени технолошки процес; трећа — гаји га на начин као пре десет и више година. Последњу групу произвођача углавном чине старачка домаћинства (235, 2).

Последњих десетак година сељачка газдинства су сејала многе сорте хибридног кукуруза. У периоду 1965—1973. год. највише је сејан ЗП СК-1. Године 1972. он је у већини комуна био заступљен са 80%. Два фактора су одлучила да се он највише сеје — стабилан и висок принос по 1 ха.

У настојању да се пронађу још родније, отпорније и боље врсте хибрида за локалне физичко-географске прилике, Институт из Новог Сада и Земун-Поља многе потесе у западној Србији претворили су у експериментална поља. Године 1974. такав случај је био у чачанској котлини и Драгачеву, где је испитивано 63 хибрида. Поменуте године у к.о. Слатина је на експерименталним парцелама „са новосадским хибридом СК 696 постигнут принос од 124 мц/ха, а на брдско-планинском подручју Драгачева од 110,7 мц/ха, што је за овај крај веома задовољавајуће. Добри резултати остварени су такође са побољшаном варијантом СК-1, која носи ознаку „А“ и са СК-63, иначе оба из селекције Земун-Поље“ (243, 11).

Значајна производња високородних сорти пшенице у западној Србији запажа се тек после укидања административног система управљања привредом. У првим годинама после увођења комуналног система пољопривредне и задружне организације у заједници са пословним савезима и одговарајућим удружењима старале су се за проширење и унапређење производње високо приносних сората пшенице. Од око 17.000 ха колико је било засејано пшеницом у северном делу западне Србије, у јесен 1959. год., на италијанске високоприносне сорте отпадало је 11.000 ха; остатак се налазио под домаћим сортама (224). Последњих неколико година високоприносне сорте пшенице преовлађујуће су у свим комунама. Само у СО Лајковац индивидуална газдинства их сеју на 3638 ха (218). У насељима која административно и привредно гравитирају Ваљеву на

приватном сектору за сетву се највише користи сорта „абоданса“. Супротно њему, друштвени сектор сетвене површине засејава сортом „либелула“. Од 749 тона колико су утрошила газдинства у СО Ваљево за јесењу сетву у 1972. год. отпада на поједине сорте у тонама (231): „абоданса“ — 505, „либелула“ — 97, „безостаја“ — 64, „сан пасторе“ — 30, „кавказ“ — 26, „аурора“ — 12 и остале сорте 15. У плану је да се из сетве поступно елиминшу слабо продуктивне сорте и сеју не само најприносније него и најквалитетније (224).

Потребно је истаћи да је у многим комунама сетвена површина под пшеницом доста променљива. Најважнији узрок томе је неекономска цена ове културе, већи степен агротехнике него у предратним годинама и увећани приноси по 1 ха. У појединим годинама овоме су узрок неповољни физичко-географски услови. У СО Ваљево због лоших климатских услова у 1972. год. мање од предвиђеног је било засејано чак 1000 ха под пшеницом (240), док у СО Лајковац око 200 ха. У последњој комуни од 1971—1972. год. засејане површине под пшеницом на друштвеном сектору су увећане са 325 на 371 ха, а на приватном смањене са 3928 на 3691 ха (218).

Производња пшенице на поседу ИПК „Србијанна“ у 1969. год.

Радна јединица	Производња у кг
Дивци	90.112
Ваљево	212.302
Брежђе	46.070
Миличиница	60.527
Бранковина	164.983
Оглађеновац	27.038
Мионица	177.841
Горња Буновица	107.561
Доња Грабовица	17.026
Ставе	3.381
Котешица	30.068
Укупно:	972.792

И у осталим многим комунама због неповољних климатских услова у појединим годинама сетвена површина под пшеницом је доста променљива. У 1972. год. на подручју СО Владимирци из поменутог разлога газдинства су чак засејала мање око 33% сетвених површина него у 1971. (229, 20). Међутим, при том треба истаћи да се у појединим комунама последњих година константно запажа смањивање сетвене површине под пшеницом без обзира на временске услове у време сетве. Такав је случај у СО Шабац, нарочито на приватном сектору, и то углавном из два разлога. Прво, што су произвођачи у овом делу западне Србије увећаним приносима обезбедили потребне количине пшенице за локалне потребе. И друго, што она не даје довољну акумулацију у складу са улагањима по 1 ха. У СО Шабац истичу да се у Шабачкој Поцерици просечно засејава пшеницом око 37,7% ораничних површина и да она на при-

ватном сектору све више губи примат у природној производњи услед веће робности индивидуалне производње (245, 81).

У 1972. год. у западној Србији произведено је 358.519 тона пшенице. Пре другог светског рата, према проценама трговаца, производња је износила око 100.000 тона годишње.

Посматрано у апсолутним цифрама прво место по укупној производњи заузима комуна Шабац са 60.422 тоне (преко 16% од укупне производње). У шест комуна, у 1972. год., производња пшенице била је већа од кукуруза (Бајина Башта, Чајетина, Косјерић, Крупањ, Осечина, Титово Ужице); у осталим комунама је била већа производња кукуруза.

Просечни приноси пшенице у појединим комунама варирају од 15,6 (Бајина Башта) до 33,9 (Богатић) мц/ха. 1972. год. они су у 62,5% комуна били већи од 25,0 мц/ха (Обреновац, Богатић, Чачак, Коцељево, Краљево, Лајковац, Лозница, Мали Зворник, Мионица, Осечина, Уб, Пожега, Шабац, Ваљево, Владимирци). У осталим комунама просечни приноси су износили од 15,6 (Бајина Башта) до 23,8 (Лучани, Крупањ) мц по 1 ха (242).

Упоредни преглед производње пшенице по комунама у 1972. год. (242)

К о м у н а	Укупан принос пшенице у тонама
Обреновац	21.968
Ариље	3.168
Бајина Башта	6.451
Богатић	28.517
Чачак	16.716
Чајетина	1.544
Ивањица	2.174
Коцељево	13.180
Косјерић	3.891
Краљево	12.613
Крупањ	8.705
Лајковац	11.181
Лозница	28.273
Лучани	6.372
Љубовија	4.553
Мали Зворник	1.837
Мионица	10.210
Осечина	10.262
Пожега	7.478
Шабац	60.422
Титово Ужице	6.915
Ваљево	32.113
Владимирци	27.063
Уб	32.913
Свега:	358.519

Значајно је истаћи да се у северном равничарском и брежуљкастом делу западне Србије производи највише пшенице по једном становнику, а такође одавде потичу и највећи тржни вишкови. Са-

мо са подручја Основне привредне коморе Ваљево они износе 6—10 хиљада вагона годишње. Највећи део тржних вишкова до употребе се чува у специјално за то изграђеним силосима. 1974. год. они су постојали у Ваљеву (ИПК „Србијанка“), Лозници (ПК „Лозница“), Убу (ПИК „Уб“), Богатићу (ПИК „Мачванин“), Шапцу (ПАИК „Шабац“) и многим другим местима.

До 50 ха ражи најчешће сеју газдинства у СО Ариље, Уб, Богатић, Чачак, Чајетина, Косјерић, Лајковац, Лозница, Лучани, Мали Зворник, Пожега, Ваљево и Владимирци; од 50—100 ха — СО Обреновац, Коцељево, Љубовија и Шабац; преко 100 ха — СО Бајина Башта, Краљево, Осечина, Титово Ужице и Ивањица. Јечам се највише сеје у СО Обреновац, Шабац, Коцељево, Уб, Владимирци, Богатић, Ивањица и Ваљево; раж — СО Ивањица; овас — СО Ваљево, Титово Ужице, Косјерић и Ивањица. У последњој комуни овас на приватном сектору заузима највећи проценат сетвене површине под ратарским културама (34,0%). Просечни приноси ражи износе од 17,5—22,8 мц/ха, јечма од 8,0—27,1 мц/ха, а овса од 10,9—20,6 мц/ха, (246).

Просечни приноси овса нарочито су високи у СО Чачак — 20,6 мц/ха, а у СО Ивањица, где за његово успевање постоје повољни природни услови и заузима највећи проценат сетвене површине под ратарским културама (34,0%), износе свега 12,3 мц/ха. Разлог — сељачка газдинства сеју углавном нископриносне сорте, а у плану је да се у догледно време уведу и високоприносне. Године 1971. у овој комуни произведено је 35.623 мц овса, а 1972. око 29.010 — за 6613 мц мање него у претходној години. Исте године до 5.000 мц овса било је произведено у СО Лајковац и Мали Зворник; од 5.000—10.000 мц — СО Обреновац, Уб, Ариље, Богатић, Чајетина, Коцељево, Лозница, Лучани, Љубовија, Мионица, Осечина, Пожега и Владимирци; од 10.000—20.000 мц — СО Бајина Башта, Чачак, Косјерић, Краљево, Крупањ и Шабац; преко 20.000 мц — СО Ивањица, Титово Ужице и Ваљево (246).

У погледу засејане површине под јечмом СО Обреновац заузима прво место у западној Србији (испред СО Шабац), док по просечним приносима једанаесто (после СО Владимирци, Ваљево, Титово Ужице, Шабац, Пожега, Уб, Крупањ, Краљево, Чајетина, Чачак). Године 1971. у њој је пожега површина под јечмом износила 620 ха, а просечан принос 19,6 мц/ха. Производња у осталим комунама креће се између 16 и 7130 мц годишње (246).

Привредници у долини Западне Мораве предвиђају да ће у укупној производњи јечма, а посебно пиварског, брдско-планинске комуне ускоро заузимати најзначајније место. За то, у првом реду, треба захвалити планираној већој примени савремене агротехнике и сетви високоприносних сорти. Разумљиво, на то ће утицати и нова велика фабрика слада у Чачку, коју граде пиваре „Требјесе“ — Никшић и „БИП“ — Београд. За ову сладару биће потребно око 80.000 тона пиварског јечма годишње и он ће се производити на око 28.000 ха у к.о. које привредно гравитирају Чачку. Пивара

„БИП“ — Београд већ је припремила самоуправни споразум за организовано уговарање и производњу јечма. И једна и друга пивара гарантоваће откуп уговорених и произведених количина јечма (247, 24).

Површина под ражи износила је у 1971. год. 2319 ха. Највише се производи по 1 ха у СО Чачак (22,3 мц), затим у СО Шабац 21,7 мц) и Пожега (21,0 мц); најмањи просечни приноси остварују се у СО Чајетина (7,5 мц), па у СО Косјерић (9,8 мц). Преко 10.000 мц производи се једино у СО Ивањица — 13.705 мц; у осталим комунама производња се креће од 32—8366 мц (246).

Повртарско биље. — Западна Србија има на знатном пространству повољне физичко-географске услове за производњу повртарског биља (педолошке и др.). Међутим, до другог светског рата ови услови нису максимално коришћени за производњу поврћа. Стога је и разумљиво што су месне власти одмах после ослобођења 1945. год. предузеле низ мера да се увећа повртарска производња. С обзиром да изван број сељачких газдинстава још увек није био довољно упућен у гајење овог биља, остварење овог подухвата у првим послератним годинама умногоме је зависило колико ће се проширити гајење поврћа на друштвеном сектору, од развоја задружног сектора, снабдевања поврћара са квалитетним семеном, производње вештачког ђубрива, могућности контрахирања, броја пољопривредних стручњака и станица. У том циљу још 1945. год. Повереништво за пољопривреду Председништва АСНОС-а блокирало је све количине повртарског семена које су се налазиле код произвођача и трговаца ради што правилније расподеле за сетву. Идуће, 1946. год., Српско пољопривредно друштво је за потребе поврћара из западне и читаве Србије било увезло из Бугарске семена (у кг): купуса 3000, келерабе 500, паприке 1000, парадајза 300, цвекле 1000, бораније 10.000, шаргарепе 1000 и осталог повртарског семена 6140. Сем тога, у пролеће 1947. год. сељацима је подељен увезен кромпир за семе. Још септембра поменуће године власти да би решиле проблем семенског кромпира извршиле су биле уговарање производње са произвођачима у планинским кромпирским подручјима. Исте године Министарство пољопривреде НР Србије предложило је било Председништву владе НР Србије да се државни и задружни сектор обезбеде потребним количинама семена путем откупа у кромпирским подручјима у замену за кукуруз (248).

У првим послератним годинама гајено је поврће у скоро свим деловима западне Србије, али нарочито у околини већих градских центара. Кромпир се највише сејао у Моравици и околини Чачка; лук у Шабачкој Посавини; пасуљ у Мачви, Поцерини, Тамнави и Посавини; купус у Колубари, Лозничком Пољу, Мачви, Посавотамнави, Поцерини и Посавини; парадајз у Колубари, Мачви и Посавини; паприка у Мачви; диње и лубенице у Колубари, Мачви, Посавотамнави, Поцерини, Тамнави, Посавини и околини Краљева.

Мачва је била највећи произвођач диња и лубеница не само у западној него и читавој Србији (испред Добрича). Године 1948. у

њој се под њима налазило 623 ха (22,4% од укупне површине под поврћем у околини Богатића). По укупној засејаној површини на друго место се налазио кромпир (392 ха). Треће и четврто место заузимају су купус и парадајз (337—388 ха), а пето и шесто пасуљ (312 ха) и паприка (310 ха) (215, 42—47).

Још у периоду административног управљања привредом западна Србија је била позната по веома великој производњи кромпира. Није ни чудно, јер је у овом делу Србије само 1948. год. било под кромпиром око 8972 ха ораница, а 1940. је ова површина износила 5942. Од овога сејала су газдинства у драгачевском срезу 585 ха, азбуковачком 230 ха, ариљском 433 ха, ваљевском 498 ха, златиборском 150 ха, јадарском 425 ха, колубарском 219 ха, мачванском 392 ха, моравичком 767 ха, подгорском 233 ха, пожешском 569 ха, посаватанавском 263 ха, поцерском 349 ха и осталим од 206—745 ха. Највише се производио у околини Ивањице, али није трошен сав за подмиривање локалних потреба, него само око 75%, а остатак од 25% извожен у друге крајеве (215, 42—47). У периоду административног управљања привредом на подручју појединих СНО-а смањивана је често пута сетвена површина под другим културама у корист кромпира. Године 1951. такав је случај био у СНО Чачак када је план сетве кромпира био пребачен за 165 ха (250).

У западној Србији, у 1947. год., установљена су била и два кромпирска реона за производњу семенског материјала и у конзумне сврхе. Први реон је обухватио цео ујички округ, СНО Гуча, СНО Ивањица и јужни део ваљевског среза; док други Азбуковицу, Раћевину и јужни део Јадра. У к.о. изван издвојених реона власти су сетвеним плановима форсирале сетву раног кромпира (251). На подручју Азбуковице нарочито повољне природне услове за његово успевање имају к.о. Г. Кошље, Савковић, Цапарић, Селанци и В. Река. Још у 1950. год. Повереништво за пољопривреду СНО Љубовија проценило је да се на подручју поменутих к.о. може произвести око 100 вагона кромпира за тржиште (166). Из Титовог Ужица и његове околине у годинама пред укидање административног система управљања привредом семенски кромпир је извожен у многе крајеве Србије; такав је случај био у 1949. год. када је овај извоз износио око 350 вагона (252).

Што се тиче пасуља, може се рећи да се у првим послератним годинама не само доста производио, него и трошио. У Мачви, где се сејао на 312 ха, производио се највише у Србији, а иза ње је долазила Тамнава (215, 44). Мачвани су још доста сејали купус, парадајз и паприку; за најбоље повртаре ипак нису сматрани они него сељаци у Посавини низводно од Шапца.

Од почетка 1947. год., по наређењу Министарства пољопривреде НР Србије, у циљу производње поврћа за снабдевање индустрије сировинама и градског становништва пољопривредна одељења при свим окрузима у западној Србији вршила су пропаганду сетве и контрахирање повртарских усева на окућницама, у околини индустријских центара и градских насеља. Сем тога, била су обавезна да преко месних, градских и среских предузећа или задруга снабде-

вају грађанство свежим поврћем. У том циљу у свим окрузима били су формиран и повртарски реони; они су обухватили среске територије са оптималним условима за производњу поврћа. У чачанском округу, на пример, повртарски реон је обухватао све катастарске општине у долини Западне Мораве; ваљевском — околину Ваљева и Обреновца; подринском — Мачву, северни део СНО Шабац и Владимирци (251)

Повртарска производња на подручју СНО Пожега у периоду 1949—1950. год. (189)

Култура	Г о д и н а			
	1949.		1950.	
	ха	Производња у тонама	ха	Производња у тонама
Кромпир	574	2527,0	515	2661
Пасуљ	55	854,0	10	268
Грашак	9	16,2	4	6
Купус	71	1174,0	48	480
Парадајз	33	709,0	30	480
Паприка	45	945,0	41	615
Лук	91	402,0	70	405
Остало поврће	54	47,0	39	91

Између 1948. и 1951. год. организовањем повртарске производње у појединим деловима западне Србије бавили су се баштовани из Бугарске. Од 11 баштована из Бугарске — организатора колико их је било у Србији — један се налазио на Пољопривредном добру „Мачва“ — Шабац. У 1948. год. њему су били придодати омладинци и омладинке ради стручног уздизања (253). На основу закључака I Земаљске партијске конференције НР Србије, која је одржана 1950. год. и на којој је разматрано питање пољопривреде, у свим СНО-има Повереништва за пољопривреду у заједници са среским пољопривредним саветима била су урадила и конкретне планове унапређивања повртарства за 1951. год. У Азбуковици Повереништво за пољопривреду СНО Љубовија предузело је било мере да се отпочне гајење поврћа и у топлим лејама. Још 1950. год., према процени, утврђено је да произвођачи у Азбуковици могу годишње да производе 50.000 кг црног лука, 100.000 кг парадајза, 400.000 кг купуса и много друго поврће (166). У Обреновачкој Посавини унапређивањем повртарства тада се бавила Пољопривредна станица за повртарство, воћарство и сточарство у Обреновцу (254).

У почетку је већ истакнуто да се после другог светског рата у западној Србији од поврћа највише производио кромпир, купус, диње, лубенице, парадајз, лук и пасуљ. Последњи усеви у новије доба све се мање производи на приватном сектору. Постоји неколико разлога који условљавају његову смањену производњу на десетина газдинстава индивидуалних произвођача. Прво, хибридни кукуруз скоро га је потпуно истиснуо као међуусев, јер је сетва ових сорти смањила удаљеност између стабљика. Због тога је се смањило

„животни простор“ пасуља као међуусева на њивама. Даље, индивидуална газдинства још увек нису савладала агротехнику пасуља у чистом засаду, па су приноси мали по 1 ха. Најзад, већи доходак од сетве других повртарских култура него пасуља као међуусева, мада су и његове продајне цене релативно високе. При томе значајно је истаћи да поједини пољопривредници сматрају да се у западној Србији може организовати рентабилна крупна робна производња пасуља; они су већ дали предлог Савезној дирекцији за резерве прехранбеним артиклима да производе пасуља колико је потребно за читаву државу. Њихов предлог предвиђа да дирекција уложи средства за механизацију производње, уместо што ће да их да за увоз пасуља из иностранства. У дирекцији истичу да треба дати подршку предлогу индивидуалних произвођача, али да за његову реализацију постоје извесне административне сметње. Године 1974. она је вршила уговарање производње само са друштвеним пољопривредним организацијама и њиховим кооперантима. У поменутој години она је гарантовала откуп уговореног и произведеног пасуља и то по цени за један кг (255): „кукурузар“ — 9,30 дин., „средњекрупни бели“ — 8,60 дин., „мичиген“ — 8,50 дин., „алубиас“ и „градиштацац“ — 9,50 дин.

У западној Србији, иначе, данас је највећи произвођач пасуља друштвени сектор и то у чистом засаду. Године 1972. РЈ „Воћар“ у Белој Цркви произвела је 1950 кг пасуља. Последње две-три године ова радна јединица стално увећава не само сетвену површину под овом повртарском културом него постиже и увећане просечне приносе по 1 ха. У периоду од 1972—1973. год. РЈ „Воћар“ — Бела Црква планира да увећа производњу за преко десет пута (256, 8).

Поврћем је у пролеће 1971. год. у западној Србији било засејано око 10,98% од укупног фонда ораница. Кромпир је поменутог пролећа, судећи по томе што је био засејан на 39,70% сетвене површине под поврћем, представљао једну од најважнијих повртарских култура. Чачак је центар подручја које се одлукује изразито обилатом производњом кромпира и оптималним условима за његову производњу. Газдинства која гравитирају ПЗ ОУР „Хидропродукт“ (Чачак) учествују са 32,4% у укупној робној производњи кромпира у СР Србији. До 1970. год. произведен кромпир углавном је коришћен за исхрану становништва и стоке. Међутим, отада он се све више користи за индустријску прераду. У том циљу у Чачку је поменуто године подигнута фабрика за производњу чипса капацитета од 50 вагона за 8 часова.

Фабрика за прераду кромпира у Чачку, у којој је 1973. год. постојала линија за производњу „чипса“ и „стикса“, има широк диапазон могућности проширења производа од кромпира. До 1975. год. фабрика треба да уведе следеће нове линије за прераду кромпира: у инстант производе, пом-фрит, кромпир пире, кромпирово брашно, млад конзервиран кромпир, кромпир салата, супа од кромпира, ољуштен кромпир за потрошњу у свежем стању и др. Јула 1973. год. она је имала сва техничко-технолошка решења за прераду кромпира у пом-фрит, конзервиран млад кромпир и snack food.

Потребно је само обезбедити за инвестиције 20,000.000 дин. (без фабричке хале). Реализација овог програма требало је да се обави до априла 1974. год. У току су преговори о куповини лиценце и продаји готових производа (257, 30—31).

Највећи произвођачи кромпира у западној Србији су пољопривредна газдинства из СО Чачак, Ивањица и Лучани. Газдинства из последње комуне су позната и у иностранству по производњи сорти кромпира „јелица“ и „драгачевка“. 1972. год., на пример, она су на 2040 ха остварила просечан принос од 130 мц/ха у укупној вредности од 15,912.000 нових динара. То је 23,3% од укупне вредности приноса у ратарској производњи. Укупна производња кромпира у СО Лучани, у 1972. год., износила је 265.200 мц. Од тога је произведено на економији „Воћар“ — ОУР Гуча око 480 мц. Сетвеним планом за 1973. год. предвиђа се повећање сетвене површине под кромпиром од 2040 на 2090 ха, а просечних приноса са 130 на 150 мц/ха. Према друштвеном плану организација „Воћар“ — ОУР Котража засејаће у кооперацији 683 ха, а Огледна станица за кромпир у Гучи снабдеће произвођаче квалитетним семеном (220, 37—47).

Засејане површине кромпиром у 1971. год.

К о м у н а	Површина у ха
Богатић	550
Шабац	1.087
Владимирци	381
Обреновац	645
Лозница	862
Мали Зворник	449
Крупањ	824
Коцелјево	282
Осечина	271
Уб	342
Лајновац	308
Љубовија	473
Ваљево	1.260
Мионица	355
Косјерић	554
Бајина Башта	741
Титово Ужице	921
Пожега	785
Чачак	1.889
Чајетина	462
Ариље	1.077
Лучани	1.860
Краљево	1.010
Ивањица	2.011
У к у п н о :	19.399

Сетвена површина под кромпиром у СО Чачак је различита у разним годинама, а 1971. износила је 1889 ха. Од тога се налазило на поседима газдинстава индивидуалних произвођача 1832 ха, а остатак на друштвеном сектору. Између 1971. и 1972. год. просечни

приноси износили су од 125,0 до 171,9 мц/ха. Тако 1971. год., када је у СО Чачак било засејано близу 1900 ха са кромпиром, газдинства индивидуалних произвођача произвела су 136,3 мц/ха, а друштвени сектор 171,9 мц/ха. У 1972. год. друштвена газдинства остварила су 128,0 мц/ха или за 3,0 мц/ха више него газдинства индивидуалних произвођача (258).

Укупна производња кромпира у СО Чачак креће се од 223.072 до 267.822 мц годишње (1971—1972. год.). 1972. год. индивидуални сектор је произвео 220.892 мц, а друштвени 2180 мц (258).

У СО Ивањица кромпир је економски најважнија ратарска култура, мада је по површини најзаступљенији олас. Године 1972. под њим се на приватном сектору налазило 1723 ха или 87,1% од укупне површине под поврћем. То је последица повољних природних услова за његово успевање и загарантованих откупних цена, па произвођачи производе знатне количине и за тржиште. Последњих година повећавајући сетвену површину под кромпиром, произвођачи су увећавали и просечне приносе. Године 1972. они су износили 100 мц/ха. Друштвени сектор сеје кромпир на 229 ха и остварује приносе од 180 мц/ха; он се углавном бави производњом семенског кромпира. У Кусићима и Ивањици постоје магацински простори са клима уређајима за чување семенског кромпира (222).

Значајно је истаћи да је до увођења комуналног система у напред наведеним комунама била слабо развијена робна производња кромпира. Али отада захваљујући пропаганди Завода за кромпир у Гучи и откупног предузећа „Воћар“ сељаци у овом делу западне Србије, нарочито у Драгачеву, постали су узорни робни произвођачи. У СО Лучани, на пример, истичу да „све што имају“ дугују висококвалитетним сортама кромпира („јелици“ и др.). Међутим, и поред тога зелени план у овој комуни није данас у знаку кромпира, иако је захваљујући њему постала економски развијена. Сељаци из Драгачева, заправо, тренутно своје сутра не желе да вежу за кромпир који је овај крај прославио исто толико колико и познати трубачи. Узрок — последње две-три године откупне цене кромпира су на граници рентабилитета (270, 13). У појединим годинама он не само што нема економску цену, већ га произвођачи уопште тешко могу продати. Само у 1973. год. пољопривредне организације у Драгачеву изгубиле су на производњи ове културе „преко 6,65 милиона нових динара“. При томе ваља, међутим, нагласити да ће се залагањима локалних власти и осталих фактора у СО Лучани, посебно ОК СКС, задржати садашњи ниво производње кромпира из два разлога. Прво — што су сељачка газдинства дугорочније везана за робну производњу кромпира и у њој, применом најсавременије технологије, постигли изванредне резултате. И друго, што је производња кромпира основни извор дохотка пољопривредних газдинстава (259, 17).

Крајем 1974. год. откупне цене кромпира у к.о. Међуречје (околина Ивањице) износиле су 0,90 нових динара по једном килограму; оне су биле за 55% ниже од малопродајних цена у Београду.

У плану је да се увећају откупне цене и уложе већа средства за изградњу прерађивачких капацитета.

Производња кромпира у СО Лајновац у 1971. год. (218)

Сектор власништва	Укупна засејана површина у ха	Просечан принос по 1 ха у мц	Укупан принос у мц
Приватни сектор	308	92,7	28.551,6

И у осталим комунама производи се кромпир, нарочито у СО Шабац, Ваљево, Ариље и Краљево, али на мањим сетвеним површинама него у СО Чачак, Ивањица и Лучани. Поред осталог, у равничарским к.о. узрок томе су мање повољнији физичко-географски услови за успевање ове културе. У последњим к.о. сељачка газдинства знатан проценат сетвених површина намењених поврћу користе за производњу паприке, парадајза, лука и купуса.

У северном делу западне Србије кромпир се највише производи у припанинским к.о., где за његово успевање постоје повољни физичко-географски услови. До пре десетак година, 1964., ови услови недовољно су коришћени. Разлог — задруге нису биле заинтересоване за производњу кромпира. Од овога су изузетак чиниле задруге у Крупњу и Причевићу, које су се биле специјализовале за производњу ове културе; остале су се углавном бавиле откупом тржних вишкова пољопривредних производа. Само задруга у Причевићу, у 1965. год., остварила је принос преко 100 вагона кромпира прве класе. Највећи произвођач кромпира била је задруга у Крупњу — у 1964. год. произвела је око 270 вагона (260). У периоду 1964—1970. год. сетвена површина под овом културом знатно је увећана и у осталим к.о. Највећи робни произвођачи кромпира сада су газдинства на подручју ЗЗ Крупањ и ИПК „Србијанка“. Прва има капацитете за производњу сушеног кромпира; друга располаже капацитетима за лагеровање. Укупна производња се креће од 6—7 хиљада вагона годишње (115).

На подручју Међуопштинског већа Ваљево, Лајковац, Лазаревац, Љиг, Мионица, Осечина и Уб производња кромпира са око 3000 ха износи 2000—2700 вагона годишње, односно 80—90 мц/ха. Због неповољних откупних цена и великих улагања, према подацима ОПК Ваљево, „површине под кромпиром последњих година су нешто смањене, тако да се кромпир углавном производи за задовољење сопствених потреба и локалних тржишта, премда за ову производњу постоје повољни услови у припанинским подручјима од Медведника до Суворора“ (19). На подручју поменутог Коморе тржни вишкови кромпира износе нешто око 500 вагона годишње.

Остало поврће данас се највише производи у Колубари, Тамнави, Јадру, Мачви и долини Западне Мораве, где већ постоји извесна традиција у повртарству. Производе га углавном индивидуална пољопривредна газдинства. На друштвеном сектору од овога углав-

ном чине изузетак пољопривредне организације које имају прерадне капацитете (Подрински агроиндустријски комбинат „Шабац“ — Шабац и др.). Мали број повртара уговара производњу купуса, парадајза и осталог поврћа. Повртари пласирају произведено поврће посредно преко пољопривредних организација или га директно продају трговачкој мрежи.

Предвиђено је да се до 1978. год. посвети већа пажња кооперацији у повртарству; таква производња нарочито ће се развити у сировинским реонима прерађивачких капацитета. ПИК „Будимка“ већ је предузела мере да кроз разне видове кооперантских односа обезбеђује произвођачима семенски и садни материјал. До 1978. год. Комбинат ће за потребе произвођача у СО Пожега набавити 35 пумпи за наводњавање и инвестирати у повртарство 1305 хиљада нових динара. Између 1974. и 1978. год. увећаће сетвене површине под поврћем за 105 ха и на истим планира да оствари производњу поврћа (у мц): 1974. год. — 3900, 1975. год. — 7700, 1976. год. — 13.000, 1977. год. — 19.000 и 1978. год. — 19.400. Највећи део производње отпадаће на паприку. У 1978. год. њена производња на 50 ха износиће 15.000 мц; остатак од 55 ха користиће се за индустријску производњу бораније (4400 мц).

Индустријско биље. — Још сетвени план за 1945/46. год. имао је за тенденцију да се у западној Србији увећају сетвене површине под индустријским биљем и просечни предратни приноси по 1 ха. У периоду обнове пољопривреде после ослобођења 1945. год. власти су настојале да се бољом обрадом земље и гарантованим откупом обезбеди успешно гајење овог биља. Још 22. II 1945. год. Повереништво за пољопривреду НКОЈ-а одлучило је било да се произвођачима сунцокрета даје семе за сетву на позајмицу; да се произвођачима за сваких 100 кг произведеног и предатог семена даје 14 кг уља или 30 кг уљаних погача и 12 кг уља; да држава гарантује откуп свих произведених количина семена. Отуда је већ 1946. год. у подринском и ваљевском округу било засејано чак много више појединих врста индустријског биља него што је то предвиђао државни план; у осталим окружима мање због суше. Међутим, и поред тога у првим послератним годинама производњом индустријског биља још увек се бавио релативно мали број газдинстава. Цене сунцокрету у односу на пшеницу биле су релативно ниске и нису побуђивале већи интерес код произвођача. У 1946. год. цена сунцокрету је износила 420, док пшеници 330 за 100 кг. Стога је јула 1946. год. Министарство пољопривреде НР Србије поставило питање да се уопште измене услови под којима произвођачи сеју индустријско биље. Пре свега, оно се заузело да се произвођачима шећерне репе даје уместо 2 кг шећера и 3 кг сувих резанаца за 100 кг предате репе предујам од 10 кг шећера по 1 ха; да им се издаје редовно следовање рационализованог шећера као осталим грађанима; да се исплаћују „довозне премије“, да се даје предујам или аконтација за контрахиране површине; да се услови производње и откупа шећерне репе обнародују с јесени и фабрике кредитирају произвођаче за набавку

вештачког ђубрива. Исто тако, оно се заложило за измену откупа сунцокрета тако да произвођачи за сваких 100 кг предатог семена добијају противвредност у новцу у вредности 130 кг пшенице. Сем тога, да се од произвођача-контрахената откупљује семе по вишој цени, даје предујам 5 литара уља по једном засејаном јутру и омогући куповина 20 кг уљаних погача по фабричкој цени. Крајем 1946. год. да би се повећала производња шећерне репе и конопља на седима СРЗ-а и код осталих произвођача власти су биле организоване акције контрахирања сетве. Према плану сетве за 1946/47. год. само произвођачи из ваљевског округа били су обавезни да засеју 4725 ха са индустријским биљем, од чега под конопљом 1150 ха. У 1947. год. у СНО Обреновац шећерном репом је било засејано 652 ха, Уб 158 ха, Мионица 155 ха, Шабац 320 ха, Богатић 308 ха, Владимирци 52 ха и Ваљево 83 ха (261). Четири године касније, 1951., према плану сетве произвођачи из последњег СНО-а били су обавезни да засеју 70 ха са шећерном репом, од чега задружни сектор 2,5 ха (СРЗ „Партизан“ — 2,0 ха, СРЗ „Драгојло Дудић“ — 0,5 ха). Године 1951. план сетве шећерне репе на приватном сектору овако је био подељен на поједине МНО-е у СНО Ваљево: Дивци 20 ха, Доња Грабовица 3 ха, Лозница 15 ха, Лукавац 4,5 ха, Пауне 5 ха, Петница 5 ха и Попучке 15 ха; укупно 67,5 ха (262). У 1951. год. планирана сетвена површина на подручју СНО Мионица реализована је скоро са 100% и то по МНО-има (263): Словац 100% (30 ха), Бурђевац 100% (15 ха), Д. Мушић 100% (10 ха) и Мионица 99,8% (24,95 ха); укупна планирана производња са 79,95 ха износила је 8000 мц.

Године 1948. сунцокрет у западној Србији сејан је на 5877 ха. Највећу засејану површину имао је СНО Богатић (1455 ха). На другом месту се налазио СНО Уб (1075 ха), док на трећем СНО Шабац са 921 ха. У осталим СНО-а ова површина је износила од 5—738 ха. Поменуто године газдинства у СНО Краљево, Лозница, Богатић, Ивањица, Владимирци, Шабац, Уб, Обреновац и Мионица била су произвела 57.347 мц сунцокрета. У СНО Богатић остварен је највећи просечан принос од 14,3 мц по 1 ха; у осталим од 5—13,7 мц (237).

У периоду административног управљања привредом поједини МНО-и „терали“ су сељаци да сеју одређене индустријске културе само да би испунили план сетве иако за њихово успевање нису постојали повољни природни услови. Године 1949. СНО Владимирци пише Министарству пољопривреде НР Србије како су на његовој територији МНО-и поједине сељаци „силом нагодили да вежу уговоре за соју, а произвођачи кажу да... је сеју... три године цабе“. Поменуто године у циљу обезбеђења остварења контрахирања и испуњења плана сетве индустријског биља у свим СНО-а били су формирани средњи штабови за спровођење контроле уговарања и сетве. Штабом СНО-а руководио је председник или секретар СНО. У штабу су били и повереници за пољопривреду СНО-а (264).

Контрахиране површине под индустријским биљем на подручју СНО Богатић у 1949. год. (265)

Култура	Плански задатак у ха	Остварено закључно са 11. IV 1949. год. у ха
Сунцокрет	1500	1470
Соја	1500	1485
Шећерна репа	500	507
Рицинус	100	101
Конопља за семе	200	109
Конопља за влакно	300	300
Укупно:	4100	3972

До другог светског рата у западној и читавој Србији индустријска конопља сејана је „на јако уској — малој и ограниченој површини“. Разлог — сељачка газдинства у многим к.о. нису била навикнута „да сеју конопљу на већим површинама за потребе индустрије и нису знала за њена преимућства над другим културама“. Међутим, после ослобођења 1945. год., услед увећаних потреба у кудељном влакну и форсирања сетве од стране државе, површина под индустријском конопљом је увећана у реонима погодним за њено успевање (266). У том циљу још у периоду јануар—март 1946. год. фабрика канапа из Лесковца и Државно комбиновано предузеће из Београда вршили су контрахирање сетве конопље у западној Србији (267). Крајем поменути године Главна земљорадничко-произвођачка задруга из Београда обавила је контрахирање ове индустријске културе на подручјима СНО-а који су припадали ваљевском, подринском и београдском округу. У то време главни снабдевач произвођача са семеном за сетву и вештачким ђубривима по утврђеним ценама била је Земаљска управа за кудељу и лан. Касније, у 1947. год., овим послом се бавила Земаљска управа семенске службе при Министарству пољопривреде НР Србије (266). У 1946. год. за сетву је коришћено семе конопље набављено преко УНРЕ из Турске (268).

После ослобођења 1945. год. површине које су контрахиране за сетву индустријске конопље у појединим к.о. увећаване су из године у годину. Од 628 ха, колико је било контрахирано до 9. I 1947. год. у ужој Србији, само на ваљевски и подрински округ је долазило 415 ха (269). Засејана површина у ствари је била још и већа када се има у виду да су индустријску конопљу сејала поједина газдинства без контрахирања. Рачуна се да је ова култура највише сејана у северном делу западне Србије. При том треба додати да је у овом делу још пред други светски рат, 1939. год., Шабачка привредна банка била подигла једно предузеће за прераду конопље (Шабац).

Још у економској 1947/48. год. у западној Србији извршена је прва послератна реонизација индустријске конопље и за семе. Од 1947. год. у СНО Обреновац, Уб, Шабац и Владимирци углавном се сеју „индустријске сорте конопље“; у осталим СНО-а претежно „лесковачка конопља“ (217). У појединим СНО-а, у 1947. год., било

је засејано конопље: азбуквачком 31 ха, ариљском 51 ха, ваљевском 107 ха, драгачевском 151 ха, златиборском 27 ха, јадарском 60 ха, колубарском 55 ха, моравичком 34 ха, подгорском 35 ха, пожешком 58 ха, посавотамнавском 480 ха и осталим од 40—134 ха (238, 24—29, 114—119). На подручју СНО Ваљево за време административног управљања привредом у појединим годинама чак планом предвиђена сетвена површина за кукуруз смањивана је у корист конопље. Разлог — што се њоме подмиривала сва кућевна радиноост. Сем тога, што је она тада била скоро једини извор текстилног материјала од кога су сељачка газдинства израђивала рубље и остало (272). Поменути године, 1947., на 1 ха у западној Србији просечно је произведено 8,0—50,0 мц стабљике, што чини укупно 63.854 мц, и око 0,3—6,0 мц семена, што укупно износи 5941 мц (238). Производња последњег је превазилазила локалне потребе. Након сетве у 1950. год. залиха семена кудеље из 1948. и 1949. било је на подручју једнаест СНО-а; укупно 1776 мц. У појединим СНО-а ове залихе су износиле (у мц): Ваљево — 35, Лозница — 265, Мионица — 5, Осечина — 74, Владимирци — 43, Обреновац — 8, Крупањ — 30, Уб — 158, Богатић — 1080, Гуча — 15 и Ваљевска Каменица — 55 (273).

Производња лана је била релативно мала — око 7691 мц сувих стабљика и 3407 мц семена. Највише се производио у СНО Владимирци — 4032 мц суве стабљике и 2880 мц семена; у осталим СНО-а производња суве стабљике износила је 4—780 мц, а семена 2—208 мц (238, 146—149).

Године 1951. рицинус и соја углавном су се сејали у северном и северозападном делу западне Србије — у СНО Богатић и Шабац. Први СНО по плану сетве за 1951. год. био је обавезан да засеје 2860 ха са индустријским биљем, од чега рицинус 100 ха и соју 1300 ха. Највећи произвођачи соје била су индивидуална газдинства. У Поцерини, 1951. год., за сетву индустријског биља било је издвојено 2280 ха и од тога за соју 500 ха (277).

И увећању површине под дуваном, после ослобођења 1945. год., власти су поклањале знатну пажњу, јер је исти имао велики значај у земљорадничкој производњи као сировина индустријске прераде и извозни артикал за обезбеђење увоза производа потребних осталим привредним гранама. Још сетвеним планом за 1946/47. год. оне су биле предвиделе да се засеје са дуваном у ужој Србији 4701 ха, од чега у подринском округу 150 ха и ужичком 250 ха; у осталим окрузима на подручју западне Србије тада није сађен дуван. У првим послератним годинама за остваривање плана производње дувана старала су се Повереништва за пољопривреду СНО-а; она су преко управа за пољопривреду водила рачуна и о примени агротехничких мера. Међутим, у појединим МНО-има произвођачи су избегавали да саде дуван, јер Дуванска станица у Бајиној Башти није увек благовремено и у потпуности испуњавала обећане услове приликом садње. Због тога и ниских откупних цена мали број сељачких газдинстава је контрахирао садњу дувана. У економској 1948/49. год. на територији СНО Осечина до 11. IV била је контрахирана садња дувана само на 10 ха, док планом предвиђена површина изно-

сила је 60 ха. И у СНО Љубовија предвиђен план контрахирања дувана за 1949. год. није могао да се оствари са 100%, јер су произвођачи избегавали склапање уговора из разлога тога што нису били примили кукуруз за раније испоручену бербу (278).

Године 1948. дуван се гајио у СНО Лозница на 5 ха, Ваљ. Каменица 53 ха и Крупањ 50 ха. У првом СНО-у гајењем дувана бавили су се сељаци из МНО Мали Зворник и Доња Трешница. И у једном и другом МНО-у производња је износила нешто око 50 мц листа. Пред укидање административног система управљања привредом у северном делу западне Србије највећи произвођачи дувана била су газдинства у Раћевини — близу 700 мц (237). У економској 1948/49. год. до 11. IV задружни сектор у Горњем Јадру био је засадио дуван на 0,50 ха, док индивидуална газдинства 9,50 ха; укупно на 10 ха или 16,6% од планом предвиђене површине (278). По постављеном плану Министарства пољопривреде НР Србије газдинства са територије СНО Чајетина била су обавезна да засаде у 1949. год. 18 милиона струкова дувана. До 26. VI овај план је био реализован са 81,1%. Од тога су индивидуална газдинства засадила 14,200.000 струкова; остатак од 400.000 струкова реализовао је задружни сектор (279).

План сетве дувана на подручју СНО Бајина Башта за 1950/51. год (280)

Месни народни одбор	Површина у ха
а) Приватни сектор	
Бајина Башта	49,0
Бесеровина	3,0
Дуб	29,0
Заглаван	10,0
Заронје	—
Заовине	—
Јеловик	5,0
Костојевић	25,5
Јанаљ	4,5
Овчина	10,0
Оклетач	6,0
Пилица	53,0
Рача	14,0
Рогачица	27,0
Растиште	—
Солотуша	23,0
Стрмово	3,0
Црвица	23,0
б) Задружни сектор	
СРЗ Вишесава	3,0
СРЗ Костојевић	1,5
СРЗ Дуб	3,0
СРЗ Луг	3,0
СРЗ Јанаљ	1,5
СРЗ Бачевци	3,0
Свега (а + б)	300,0

После увођења комуналног система у извесном броју комуна извршене су осетне промене у искоришћавању пољопривредног земљишта у корист дувана. Тако, на пример, у СО Бајина Башта између 1971. и 1972. год. површине под индустријским биљем увећане су на рачун природних ливада. У овој комуни последње две године површина под дуваном увећана је за 7%. 1972. год. у околини Бајине Баште 1335 произвођача са 220 ха произвела су 197 тона ферментисаног дувана (219). У 1973. год. производња сувог лишћа у СО Богатић износила је 1115 мц, Крупањ 814 мц, Лозница 6 мц, Љубовија 196 мц, Мали Зворник 22 мц, Шабац 2630 мц, Ариље 150 мц, Косјерић 1045 мц, Осечина 1156 мц и Бајина Башта 1690 мц; укупно 8924 мц са 573 ха или 10,16% од укупне производње дувана у Србији¹. У последњој комуни највише се производе сорте „Берлеј“ и „Авала“ (228, 21).

Засађене површине са дуваном у ха на подручју СНО Ваљево између 1960. и 1962. год.*

К о м у н а	Г о д и н а		
	1960.	1961.	1962.
Крупањ	8	5	7
Љубовија	44	37	27
Мали Зворник	8	9	21
Осечина	11	11	11

* Према подацима ПС Ваљево и Шабац

На подручју западне Србије, иначе, данас се од индустријског биља највише сеју шећерна репа и сунцокрет. Под последњом културом се налази нешто преко три хиљаде хектара у једанаест комуна (Обреновац, Богатић, Чачак, Краљево, Лајковац, Лозница, Мионица, Шабац, Уб, Ваљево и Владимирци). Последњих година не постоји неко веће интересовање за сетву ове индустријске биљке. Разлог — нестимулативне цене и нестабилни приноси; они у већини к.о. најчешће износе од 13,3—16,6 мц/ха. У плану је да се повећа производња сунцокрета и соје ради обезбеђења компоненте за производњу сточне хране и сировина за прехранбену индустрију.

У 1971. год., према подацима Скупштина општина, шећерна репа се сејала на 404 ха. Највећу сетвену површину под овом културом имала су газдинства у СО Обреновац — 209 ха, Богатић — 117 ха и Краљево — 34 ха; најмању у СО Чачак — 4 ха, Лајковац — 13 ха, Лозница — 14 ха, Шабац — 1 ха, Ваљево — 10 ха и Вла-

1. Приходи газдинстава од дувана су релативно велики, нарочито на подручју Основне привредне коморе Ваљево, где за његово успевање постоје повољни природни услови. 1973. год. нени произвођачи су остварили приход „и по 10.000 динара“ (Борисав Чворич, Велимир Гајић и др.). У Баставу сељаци су се „толико извештили у технологији гајења да се равноправно могу мерити са онима којима је гајење дувана основно занимање“ (281, 23).

димирци — 2 ха. У осталим комунама поменуће године није сеја- на шећерна репа. Последњих неколико година у многим комунама засејана површина под шећерном репом се стално смањује. Само на подручју Основне привредне коморе Ваљево од 1966—1969. год. сетвена површина под овом културом се смањила од 702 на 323 ха. Разлог — недостатак радне снаге и оријентација шећерана да се снабдевају репом из своје уже околине. У Сремској Митровици шећерана се чак оријентише на потпуно снабдевање са сировинама од својих погона. На подручју поменуће Коморе, у 1974. год., производња шећерне репе углавном је била развијена у Мачви и долини Колубаре (у насељима која су ближе железничкој станици). У Комори истичу да тренутно знатан проблем у производњи ове индустријске културе представља њена обрада, јер „нема радне снаге“.

Још пре десетак година привредници су предлагали да се у северозападном делу западне Србије подигне једна шећерана — сировара. Прво, због тога што би се проширењем површина под шећерном репом као високородном и интензивно радном културом побољшала структура искоришћавања пољопривредног земљишта. И друго, што за успевање шећерне репе постоје изузетно повољни природни услови. Међутим, овај њихов предлог још увек није реализован. Разлог — поједини меродавни фактори тврде да постоје предимензионирани капацитети постојећих шећерана (244).

Последње 2—3 године месне власти поклањају све већу пажњу унапређивању производње соје. Међутим, њена производња је још увек недовољна да подмири захтеве за сировинама прехрамбене индустрије. Реч је о новоизграђеној фабрици уља у Обреновцу. 1973. год. она је прерадила свега 250 вагона соје за 60 дана. У фабрици истичу да раде са 1/8 капацитета (1974. год.). Сада се фабрика снабдева сировинама из Колубаре, Тамнаве, Посавотамнаве, Мачве, Баната, Бачке, Срема, Стига и Поморавља. У 1973. год. је, осим тога, увезла извесне количине соје за прераду из Кине и САД.

Крмно биље. — Око 14,12% ораница налази се под крмним биљем. Од ове површине у СО Чајетина се налази 778 ха. Од свих комуна највећу површину под крмним биљем има Чачак (6012 ха). У СО Косјерић, где се пољопривредом бави преко 80% укупног становништва, ова површина износи 818 ха. Највећи проценат ораница под крмним биљем имају комуне Краљево (23,37%) и Чачак (22,60%); у осталим комунама овај проценат се креће од 9,33—21,17 (1971. год.). Велика потражња детелине на тржишту и повољна цена стицулицу произвођаче на повећање производње. Године 1972. само у комуни Чачак је произведено 179.625 мц детелине, од чега на друштвеном сектору 3290 мц. У плану је да се ова производња у СО Чачак током 1973. год. увећа на 274.960 мц. Просечни приноси детелине на друштвеном сектору у појединим к.о. најчешће износе 41,6—68,0 мц/ха, а индивидуалном од 56,2—61,2 мц/ха (СО Чачак и др.).

ВОЂАРСТВО И ВИНОГРАДАРСТВО

а) ВОЂАРСТВО

Западна Србија пружа повољне услове за гајење свих врста воћа, које су иначе у различитом интензитету заступљене у појединим комунама. Ови услови нарочито су повољни у припланинским к.о., где су влажност и блажи температурни екстреми погодни за разноврсну и квалитетну вођарску производњу. Конфигурација терена, склоп планинских огранака и брежуљака на којима се шумски комплекси смењују са пољопривредним земљиштем, према подацима пољопривредних станица у свереном делу западне Србије, уз одговарајуће климатске компоненте пружају специфичне и повољне еколошке амбијенте за производњу воћа, нарочито шљиве, па се оне овде више и гаје него у другим крајевима Србије (282).

Развој вођарства до краја XIX века. — Још у средњем веку је вођарство у западној Србији, нарочито у околини Ваљева, Ужица, Лознице и Чачка, било веома развијено. У турском периоду традиција гајења воћа је настављена. 1548. год. „наплаћивано је по 2 акче од куће у име пристојбе на воће“ (126, 252). Највише су сађене и гајене шљиве; оне су „гајене на крчевинама“ (283, 58). У северном делу западне Србије, у XVIII веку, од њих је „углавном печена ракија“ (127, 311). На почетку XIX века у Мачви око „сваке кућице био је засађен воћњак било од шљива, било од јабука“ (151, 16). Карановац, као и свако градско насеље оријенталног типа, уочи јунских дана 1805. год., сав је „био окружен баштама и воћњацима“ (284, 85). 1827. год. у околини Уба куће су чак биле удаљене мањим или већим шљивицима. Шљивовица је тада била „обично пиће“ и зато су шљивици на све стране подизани (285, 26). У XIX веку постојао је „обичај да домаћин, чим сагради кућу, одмах сади воћку“ (286, 375).

Пред доношење Хатишерифа Ужице је било чувено са својим бројним воћњацима у чијој су се хладовини одмарали бегови и аге (287, 255). У њему све „турске куће биле су у баштама и сва околна брда била су... као баште пуне воћа“ (149, 159). Из њега су каравани за Босну и Приморје гонили ракију. Трговци, извозници, били су и Срби и Турци. У годинама пред укидање турског аграрног система Ужице је било центар извозне вођарске трговине са Приморјем преко Босне (288, 28).

И касније, с изузетком извесног броја места, у западној Србији налазила су се засађена бројна стабла разног воћа. Још 1863. год. у Карановцу 5,4% од укупног броја домаћинстава бавило се вођарством. Највеће воћњаке имали су Владислав Рајковић, земљорадник, Панто Рајковић, терзија, и Весо Милутиновић, механичар (5—6 плугова). До 1 плуг под воћњацима имало је 19 (63,3%) власника, од 1—2 плуга — 4 (13,3%) и преко 2 плуга — 7 (23,3%). Поје-

динци су имали воћњаке и по околним местима (Мрсаћ, Ратина, Конарево, Јаручјак, Заклопача, Ковачи, Вранеша, Адрани, Тавник). У 1863. год. Милић Борисављевић, на пример, имао је плуг земље под воћњаком у Адранима (53, 213—275).

У XIX веку западна Србија производила је ракије у изобилју: једно што је шљива била најраспрострањенија воћка, а друго што се шљивовица радо пила. У Мачви нико „из куће није отишао а да га не услуже... пићем“ (151, 168). 1837. год. једна ока шљивовице продавана је по 60 пара. Обично је била „жута као рум“ (133, 34) и допуњавала вино у колико га није било довољно (289, 25). У Рујну ракија се „пила и служила у свако доба дана, прије јела, за вријеме јела и потље јела“ (290, 117). И у Ибру ракија се пила „свакад: и о свадби и о даћи и о слави и изјутра и пре јела и за време јела, но не после јела“. Пили су је не само људи него и мала деца и жене (291, 552).

Још одмах после доношења Хатишерифа трговина воћарским производима била је знатна. 1835. год. само на Цветном панаџуру у Ваљевоу промет ракије износио је 555 ока (292, 41). Двадесет три године касније, 1858., на карановачком панаџуру о летњем св. Јовану овај промет је износио 20 твара. У 1863. год. Карановац је имао 35 механџија који су крчмили ракију и остали алкохол (23, 276—277).

Средином прошлог века кириџије из западне Србије „су од раног пролећа па до мртве јесени преносиле у Дубровинк, а после и у Метковић... воће... а у Зворник сухе шљиве и орахе“ (293, 114). Између 1865. и 1875. год. ракија је била један од најважнијих извозних пољопривредних производа из Ужица и његове околине. У то време ујички трговци су меку ракију „куповали од сељака, препицали и као љуту продавали Бошњацима, који су по њу долазили и на коњима у мешинама односили“ (149, 170). Од берлинског конгреса, 1878. год., Чачак и Ваљево заузимали су прво место у извозу ракије и осталих воћарских производа (294, 49). И у Ивањици крајем прошлог века многи трговци били су се „окренули трговини шљивама, лекмезом, јабукама, ракијом...“ (295, 139). Кириџије су из њега и осталих места односили ракију, јабуке и друге производе у Београд, Смедерево, Крагујевац, Зајечар, Ниш, Врање, Пирот и друга места, а из њих доносили колонијалну и осталу робу. Крајем XIX и почетком XX века у моравичком, студеничком и ујичком срезу било је 277 кириџија са близу 550 коња. У току једне године на овим коњима кириџије су преносиле преко 160.000 кг воћарских и других пољопривредних производа (296, 58).

80-их година XIX века воћа „је у Поцерини било изобиља“. У Тамнави шљиве су биле један од најважнијих земљорадничких производа. На поседима сељачких газдинстава у Јадру оне су биле „један велики, сталан и управо неисцрпан извор доходака“ (297). Средином XIX века у Јадру и Рабевини по „ракију су долазили трговци из Зворника, Јање, Бијељине, Тузле... Од окупације Босне ове су трговинске везе прекинуте. Од тада се граде пушнице, суше

шљиве и шљиваци постају све већи“ (298, 665). Још од 1865. год. сељаци у Соколској нахији почели су сушити шљиве (299, 357). Крајем XIX века многи су сматрали да им је година родна кад роди воће. У околини Ужица тада није била „реткост да један домаћин набере у свом воћњаку по 150—200 а често и више твара шљива“. Поједини сељаци су „за једна кола сувих шљива добијали... по 50 дуката“ (300).

У другој половини XIX века унапређивањем воћарства бавило се Друштво за пољску привреду из Београда; оно је 1872. год. подигло у Шапцу на друштвеном земљишту „расадник воћа, да се у њему гаји и облагорађава различито воће, одакле ће се после моћи ширити, не само по околини него и по даљим местима“. Од 1. новембра 1875. год. подружина из Шапца је почела да продаје калеме разног облагорођеног воћа по наредби и упутствима Друштва¹. Крајем XIX века градска управа из Ужица је засадила „неколике тисуће разнога воћа по брдима на јужној страни“. Међутим, и поред тога доминирала је шљива. 90-их година XIX века у ујичком округу свака кућа је имала шљивар, нарочито у околини Пожеге, Ариља и Ивањице. Ујичка клековача, коју је производила трговачка фирма Малише Атанацковића, позната је била на иностраним тржиштима и за висок квалитет одликована са бечком златном медаљом (301).

До средине XIX века воћарство у околини Пожеге било је слабо развијено. Међутим, отада је подигнуто много воћњака да их је било „милиња поглати“ (303, 282). Од почетка XX века, нарочито у Ариљу и околини, оно је почело „да претеже и над земљорадњом и сточарством“ (304, 318).

Године 1893. највише је гајена шљива мацарка. Прво, што она прерађена у алкохол има добру арому и јачину. И друго, што је погодна за сушење. Крајем XIX века зреле шљиве становништво у западној Србији јело је као посланицу после сваког обеда или их на разне начине приправљало, па онда за јело употребљавало (153, 50).

Колубарска и подгорска села су још у XIX веку, нарочито 90-их година, била позната по воћарству у Србији. Воћарство и ратарство развијали су се скоро упоредо у свим к.о. Од овога изузетак су чинила подгорска села, која су била више воћарска него ратарска. Године 1896. у Подгорини налазиле су се читаве „шуме од воћа.. око кућа и по пристраницима појединих косањица“. У појединим к.о. воћњаци су били „често пута... већи од највеће баштине у Морави“ (71, 415—420). У Тамнави воћарство је било „занимање сваког сељака, али главније сељака брдских села“ (144, 443). Крајем XIX века поједина газдинства у Коренити, у Јадру, највише новаца добијала су од продаје кукуруза и сувих шљива.

1. Друштвено добро у Шапцу служило је као узор угледног добра. 1875. год. на њему је произведено 3850 налемљених садница — јабуна 1370, крушана 1400, брескви 30, најсија 250 и дуња 800. Од 1872—1888. год. на добру се производња садница повећала од 4000 на 24.000 (302, 25, 41).

Једно од таквих било је Пере Аврамовића, који је суге шљиве „више волео да прода пријатељима трговцима који му дођу на ноге, него да их извози на пијацу. Нарочито их је продавао Николи из Дворске, сеоском трговцу“. Крајем лета овај трговац ишао је по селима, обилазио сушнице и капарисао шљиве (76, 18).

Још 1890. год. у привредним круговима истицано је како се произведене шљиве у западној и читавој Србији могу „мерити са најодличнијим у свету“; да оне имају добру пробу у Америци; да је недовољно развијена шљиварска трговина; да су шљиварски трговци туђи агенти; да воћарски производи на иностраним пијацама не постижу адекватну цену свом квалитету (306, 282—283). Највећи део сувих шљива извожен је у Немачку (преко Регенсбурга). Године 1866. знатан извоз је био и у Северну Америку (преко Фијуме). У Енглеској суге шљиве из Србије сматране су „за луксузан артикал“ (307, 467). Априла 1888. год. шљиве паковане у џаковима продаване су по 20—24 дин. за једну метарску центу франко Београд (308, 638). У то време шљиве су сушене углавном у сушницама, које су правили сами воћари „уз припомоћ ког дунђерина, по обрасцу пренетом из Босне“ (71, 199). Године 1895. у њима је на подручју ваљевског округа осушено 150,000.000 кг шљива (55, 1086).

У односу на шљиве, остало воће до средине XIX века мало се гајило: једно, ради слабе потражње на тржишту, а друго, због недостатка сортних калемова. Јабукe, крушке и остало воће се гајило у скоро свим местима, али најчешће само толико, колико је то било потребно да се подмире локалне потребе. Већи напредак у гајењу јабучастог воћа запажа се откада су подигнути расадници у Краљеву и Шапцу. Под утицајем поменутих расадника, почеле су да се гаје квалитетне сорте јабука у околини Ивањице, Ужица, Ваљева, Чачка и Гуче. Стога су већ крајем XIX века многа газдинства из западне Србије била позната по извозу јабука. Из једног извештаја од 1894. год. из околине Ивањице послатог у Београд, види се да су јабуке из Свештице и других села куповали трговци из Лесковца за извоз у Солун (309, 157). У то време кириџије од Јавора носиле су суге шљиве, ракију и свеже воће, нарочито јабуке, у Београд и Крагујевац, одакле су доносиле робу трговцима из Ивањице (310, 227).

Најбоље јабуке су гајене у околини Ваљева, Краљева, Чачка, Гуче и Пожеге. Још у јесен 1897. год. на изложби о слави Српског пољопривредног друштва за најбоље произведене јабуке награђени су похвалницом Ратарска школа у Краљеву, Вићентије Поповић, прота из Жежевице, Петар Х. Милић, економ из Турице (Драгачево), Младен Павловић, земљорадник из Берковца (југоисточно од Мионице), и Стеван Милчић, свештеник из Врдила (жички срез); за крушке: Ратарска школа у Краљеву, Тодор Величић, Вићентије Поповић, Стеван Милчић и Борђе Обрадовић из ужичког и ваљевског округа; за суге шљиве: Живан Лазић (Синошевић), Јеротије Лукић (Суботица), Миленко Поповић (Добриње), Васа Петрићевић (Турица), Богосав Васиљевић (Турица), Стеван Дамњановић (Синошевић) и др. из Шапца (311, 78). Крајем XIX века

најбоље јабуке будимке гајене су у Пожеги. 1890. год. у овом делу западне Србије захваљујући залагању Драгише Лапчевића „јавили су се први воћњаци с јабукама, јавила се прва будимка“ (312, 45).

Колико је процената од обрадиве површине било под воћњацима, по окрузима 1889. год., види се из следеће таблице (143):

Округ	Процент обрадивог земљишта под воћњацима
1. Ваљевски	10,36
2. Подрински	11,68
3. Ужички	7,81
4. Чачански	8,60
5. Шабачки	6,98

На 1000 становника, у 1889. год., долазило је под воћњацима у појединим окрузима (143): ваљевском 69,4 ха, подринском 70,1 ха, ужичком 27,8 ха, чачанском 39,7 ха и шабачком 50,5 ха.

Значај воћарства у западној Србији крајем XIX века може се донекле ценити и по овим подацима: у ваљевском округу 1897. год. просечна вредност 1 ха земље под воћњацима износила је 588,9 дин., подринском 154,7 и ужичком 332,4. Укупна вредност воћњака само у насељима која су административно гравитирала Ваљеву износила је 3,939.625 дин. Подриње, са 18.278,70 ха под шљиварима, заузимало је прво место у Србији; у осталим окрузима ова површина је износила 7.477,27—12,966,58 ха. 1900. год. жетвени принос шљива износио је у појединим окрузима (у мц): ужичком — 122.871,50, подринском 663.113,35 и ваљевском 457.908,16. Највеће просечне приносе шљива по 1 хектару давали су шљивари у околини Ваљева — 54,58 мц; најмање у ужичком округу — 17,99 мц (83, 185—192).

Крајем XIX века у Доњем Драгачеву главни производи били су „храна и шљиве“ (313, 19). У дринској Србији шљиваци су представљали „читаве шуме“; они су се налазили око кућа. Од шљива као воће, од пекмеца и ракије шљивовице становништво је имало велике користи. Стога је и разумљиво што се крајем лета и у јесен већи део становништва налазио по шљиварима: брали су шљиве, сушили их по сушницама, кували пекмез и пекли ракију (75, 225).

Још у XIX веку Шабац је био „важна српска извозна тачка многих земаљских производа, а нарочито шљиве“ (314, 58). У њему су осушене шљиве превезаване на машинама, класиране, па онда преко извозничких кућа извожене на светске пијаце. По седам дуката продавана је метарска цента „осмице“ — 80 комада шљива у пола килограма (315, 31). У јесен „попречне шабачке улице биле су закрчене довозом сувих шљива... Тржни дани давали су слику сајма пољских производа... Лађе и шлепови пуни... сувих шљива одлазили су у суседну монархију. Тада су била позната места, у која је роба извожена из Шапца: Беч, Пешта, Сисак, Штајнбрух“ (150, 203).

Воћарство на почетку XX века и између два светска рата. — На почетку XX века површине чачанског, ваљевског, ужичког и подринског округа износиле су 527.829,9 ха, а под воћњацима у њима је било 49.381,44 ха. Површина под воћњацима била је распоређена по појединим окрузима на следећи начин: ваљевски округ је имао под воћњацима 14.265,10 ха, подрински округ 16.285,78 ха, ужички 9.046,97 ха и чачански 9.789,59 ха. По површини под шљиварима на прво место је долазио подрински округ. Од целокупне површине на њега је долазило 18.969,35 ха (35%). За седам година — од 1900. до 1907. — површина под шљиварима у њему се увећала за 690,65 ха или 3,7% (87, 238, 248). У то време по извозу свежих шљива подрински округ се налазио на другом месту у Србији (после моравског). Само у 1901. год. извезено је из Подриња 753.034 кг шљива, 16.374 кг јабука, 33.844 кг крушака и 20.054 кг брескви. Најважнија извозничка места за воће из Поцерине, Јадра, Рађевине и Азбуковице била су Шабац и С. Митровица. Из ваљевског округа воће је извожено преко Обреновца (316, 228). Године 1902. у Ваљеву је откупљен 671 вагон сувих шљива. Шест година касније, 1908., овај откуп је износио 1400 вагона, а 1910. год. 660 вагона. Од 1908. год. откупом сувих шљива бавила се и Ваљевска штедионица; она их је извозила у Пешту, Беч, Минхен, Праг (317, 57, 61) и друга места.

1905. год. само преко шабачке царинарнице извезено је сувих шљива у вредности од 3.067.413 динара (318). У годинама пред први светски рат „1 септембра почињала је шљиварска сезона, а Шабац је био први и највећи трг за суву шљиву у Србији. Интензиван и привредни живот, који је почињао још у летњим месецима довозом жита из Мачве, добијао је сада пун замах... Још уочи 1 септембра почињали су пристизати сељаци са безбројним колима натовареним сувом шљивом. Продужавало се то и целу ноћ, и већ сутрадан рано изјутра Доњошорска пијаца, цео Доњи Шор и београдски пут на улазу у варош били су закрчени. Нови довози сврставали су се... око Думаче... А све што се дотеривало — продавало се... и стоваривало у велике магаче шабачких трговаца. Највише их је било у Доњем шору, у коме је био гро шљиварске трговине“ (319, 235).

Пред први светски рат из Пожеге се годишње извозило: 300—500 вагона пекмеца, 300—500 вагона сувих шљива и 100—200 вагона ракије; Ариља — до 250 вагона пекмеца, 200—300 вагона сувих шљива и 150—200 вагона ракије; Косјерића — од 20—30 вагона сувих шљива, 10 вагона ракије и 20—30 вагона пекмеца. Из Ивањице је извожена ракија у Санџак и Црну Гору (170, 1—15). Највећи извозни центри за шљиву били су Шабац, Ваљево и Обреновац. У Шапцу и Обреновцу вршено је етивирање шљива за извоз. Прва етиважа основана је у Обреновцу 1906. год. и њен капацитет износио је 7500 кг за 24 часа. При томе треба истаћи да све шљиве намењене за извоз нису етивирание у западној Србији него и у иностранству и то: у Бечу, Будимпешти, Роршаху, Пасау (320, 1—5) и другим местима.

Године 1905. у Ваљеву и Обреновцу по наређењу министра народне привреде комисијским путем је утврђиван квалитет сувих

шљива намењених за извоз. Од 1. IX до 1. XII само у Ваљеву комисијски је премерено и прегледано 8.773.190 кг сувих шљива од 14.150 произвођача. У појединим прегледаним цаковима осушене шљиве биле су изузетно крупне и мање од 90 комада мерило је 1 кг (55, 1195—1202).

Крајем XIX и почетком XX века у циљу унапређивања воћарства од важности су биле акције у формирању средњих расадника, а с тим у вези и увођење нових сорти воћа. Позитивни резултати ових акција дошли су били до изражаја већ у годинама пред први светски рат. По оснивању поменутих расадника у њиховим гравиационим подручјима засађени су били многи нови воћњаци са јабучастим и коштичавим воћем. Још на почетку XX века по извозу брескви подрински округ се налазио на првом месту у Србији (316, 228). Из тога разлога, као и због „слабије конјуктуре“ суве шљиве и пекмеца, између два светска рата осетно је била измењена структура воћних стабала по сортама и врстама. Од 1918—1940. год. у знатном броју насеља била су искрчена или се осушила многа стабала шљива маџарки и замењена ракијским сортама. Само у пожешком и ариљском срезу, у 1923. год., осушило се око 3.000.000 стабала и вредност штете од тога процењена на око три милијарде динара (170). У позно лето 1926. год. у ужичком округу виделе су се „на све стране црне шуме од пропалих шљива“ (321, 42). Међутим, и поред тога уочи другог светског рата шљива је доминирала у воћарству западне Србије. Са 2.921.166 стабала шљива у 1940. год. шабачки округ је чак заузимао друго место у Србији. Највећи број — око 784.718 стабала — налазио се у Јадру. На другом месту долазила је Поцерина са 635.650 стабала, а трећем Посавотамнава (477.100 стабала). Број стабала трешања у шабачком округу увећао се у раздобљу од 1936. до 1940. год. са 97.207 на 105.059; док број вишања се у истом периоду повећао од 32.750 на 32.933 (165).

Најбоље јабуке производиле су се у ужичком округу, нарочито у околини Бајине Баште и Ивањице, које су извожене и на инострану тржишта (322, 8—9). И у осталим крајевима гајене су јабуке. У рибевачкој општини (околина Краљева) тржни вишак јабука износио је до 200 вагона годишње; осталог воћа до 510 вагона, од чега 10 вагона крушака (167, 162). Из колубарског и подгорског среза извожено је годишње око 100 вагона „штрекњи“ у Београд и насеља северно од Саве. У Јадру, Рађевини и Азбуковици углавном су гајене јабуке колачаре. Чачак је био центар ширег подручја у коме се производила јабука будимка. У чачанском округу она се највише производила у околини Ивањице, Гуче и Чачка. Још 1923. год. са станице у Чачку извезено је око 300 вагона јабука. У исто време извоз из ужичког округа износио је око 450 вагона овог воћа. Поменуће године преко железничке станице у Пожеги извежено је око 1500 вагона јабука — будимки и сенабија; држава „је за ту количину јабука примила око 45.000.000 динара“ (290, 101). Из Бајине Баште јабуке су у овом периоду извожене „као ринфуз на сплавовима до Митровице, или... у сандуцима преко Ужица или Шапца и Ваљева“ (170, 85). Најугледнији јабучар у ужичком округу имао

је Г. Живковић (169, 40—42); најбоље сорте јабука биле су будимка, сенабија и колачара, а од крушака арапке и такуше. И једне и друге сорте биле су „старовремске, размножене још за време Немањинске државе; неке су само, доцније, попримиле туђинска имена“ (290, 100).

Године 1923. јабуке будимке и сенабије биле су главни извор новчаних прихода газдинстава у студеничком, моравичком, драгачевском и ариљском срезу. У томе, и осталим деловима Старог Влаха, привредници су се залагали да се поменуће сорте јабука стално размножавају и њима засађују сви слободни простори (290, 101). Ово тим пре, што је све до другог светског рата за јабуке постојала „уговорна пијаца у Аустрији и Немачкој“. У родним годинама из ужичког округа јабуке су извожене у Беч и Хамбург (323, 217).

Колика је између два светска рата била производња ракије, шљивовице, није тачно познато за све крајеве у западној Србији, али је у сваком случају била знатна, јер је она била „омиљено народно пиће, а нарочито у блажијем облику као мека ракија, која одговара садржини алкохола у добром вину“. У Ужицу и његовој околини тада се производила позната ракија клековача и продавала по целој земљи. Угледне фирме за производњу клековаче биле су Наумовић, Кремић, Атанацковић (322, 38—39) и многе друге.

Казани за печење клековаче имали су капацитет од 200—500 л за 24 часа. Највеће казне имали су Вилиман Јовановић, Бранислав Атанацковић и Милутин Кремић — од 500 л; остали од 200—300 л за 24 часа (169, 99).

И из осталих места извожена је ракија. Само из Чачка извожено је до 800 вагона ракије годишње и то углавном у Македонију и Војводину; Краљева 4 вагона шљивовице; Бајине Баште 50—60 вагона ракије; Косјерића 30—40 вагона; Крупња 200—300 вагона; Лознице 20—50 вагона. У Ваљево пет фирми се бавило печењем ракије; оне су пекле годишње око 25 вагона меке ракије (167, 162—224).

Уочи другог светског рата проценат пољопривредне површине под воћњацима у појединим окрузима западне Србије износио је 6,6—11,4. На првом месту се налазио краљевачки округ са 11,4%, затим ваљевски са 9,1% и шабачки са 7,6%. Учешће воћњака у пољопривредној површини у ужичком округу је износило 6,3%. У просеку један округ је имао 1.701.288—2.921.166 стабала шљива и 185.533—669.301 стабло јабука (165). Само из Азбуковице, у 1938. год., изведено је 20 вагона јабука, 217 вагона сувих шљива, 40 вагона шљива у свежем стању, 10 вагона ораха и 40 вагона ракије (166).

У западној Србији између два светска рата постојао је релативно мали број модерних сушница за шљиве. 1939. год. у ариљском срезу на једну модерну сушницу долазило је 1403 домаћинства (стару 24,61). На једну нову сушницу у срезу Ариље долазило је 57 старих, односно на стотину старих сушница долазило је 1,75 нових. На 100 домаћинстава у ариљском срезу долазило је 4,13 уопште свих сушница, рачанском 10,28 и моравичком 0,47. У осталим срезовима овај број је најчешће износио од 0,22—70,59. Међу последњим највећи

број сушница у односу на 100 становника имао је срез Љубовија — 70,59. Од тога броја је отпадало на модерне сушнице 0,42; остатак од 70,17 чиниле су старе (164, 14—15).

На 100 домаћинстава у србијанском делу дринске бановине, у 1939. год., просечно је долазило 3,99—23,58 ракиских казана. Највећи број казана, тј. преко 99% од укупног броја, у највећем броју места били су „обични“. У погледу броја и врста казана постојале су знатне разлике између појединих места и срезова. Један казан за печење ракије у драгачевском срезу долазио је на 8,34 домаћинства; у осталим срезовима од 4,24 (рачански) до 25,02 (посавски). У 1939. год. од 100 казана за печење ракије преко 5% били су машински једино у срезу Ваљево (7,39), Уб (5,33) и Ужице (7,38) (164, 18—19).

Послератне карактеристике воћарства. — За време другог светског рата воћњаци у западној Србији били су запуштени или су се налазили на путу пропадања услед слабе неге. У СНО Љубовија, где је воћарство представљало једну од важнијих пољопривредних грана, скоро сви воћњаци су били зарасли у маховину, оболели од разних болести и почели да суше. 1942. год. у свим воћњацима утврђена је била штитаста ваш. Од 1941—1945. год. у Азбуковици многи воћњаци били су „начисто уништени“. По наређењу окупатора до 500 метара с обе стране важнијих путева воћна стабла на више места била су потпуно посечена или разређена (166). Слично је било и у осталим крајевима. Стога се још у 1945. год. у оштрој форми поставило питање обнове воћњака. Производња воћног садног материјала тада је била од прворазредног значаја у унапређивању воћарства. У првој послератној години овом производњом бавило се 17 расадника на близу 100 ха. Највећи расадник налазио се у к. о. Чачак; он је имао 15,95 ха (324).

И питање обнове воћарских установа постављало се у оштрој форми. До 15. IV 1946. год. из фонда за обнову у том циљу је утрошено 1.420.000 дин., од чега у Лозници 35.000 дин., Крупњу 150.000 дин., В. Каменици 100.000 дин., Ужичкој Пожеги 35.000 дин., Краљеву 50.000 дин. и Чачку 1.050.000 дин. У последњем месту, 1. јула 1946. год., ради реонирања, стварања нових продуктивнијих и квалитетних сорти воћа, проучавања и испитивања елемената расадничке производње, изналажења оптималних агро и осталих мера у воћарству државни воћни расадник у Чачку претворен је у Завод за воћарство и прераду воћа у саставу Земаљског завода за пољопривредна истраживања у Београду — Топчидеру. У вези остварења плана огледних радова Завод је одмах после оснивања ступио у везу са Институтом у Прухонцима (Чехословачка) ради набавке потребних вегетативно размножених подлога и стварања сопствених колекција. Међутим, поред тога у првим послератним годинама производња воћних садница није задовољавала, стога што је требало обновити за време другог светског рата искрчене воћњаке, а затим и стога што су за-

друге желеле да подигну већи број плантажа.¹ Месне власти, које су се старале о унапређивању воћарства, због тога су 1948. год. административним путем задужиле Завод за воћарство у Чачку да произведе 12.400 садница, Рејонски воћни расадник у Лозници 50.000 и Ужичкој Пожеги 50.000. У циљу задовољења потреба садницама, свака Среска пољопривредна станица такође је била обавезна да произведе 4.500—10.600 садница. Само планско задужење за Среску пољопривредну станицу у Љубовији је износило 6.600 садница, Ваљевској Каменици 6.700, Мионици 7.800, Чајетини 5.400, Косјерићу 9.400, Титовом Ужицу 10.300, Ивањици 10.600 (325) итд.

Број стабала и воћарска производња у 1946. год.*
а) Број стабала

Врста воћа	О н р у г			
	ваљевски	подрински	ужички	чачански
Јабуне	152.393	274.196	430.052	615.601
Крушне	83.220	124.069	104.585	160.064
Дуње	16.433	35.905	5.557	22.884
Шљиве	3.211.944	3.036.219	2.607.390	4.251.334
Вишње	21.157	27.772	6.266	14.770
Најсије	10.732	21.994	1.417	23.550
Бресње	19.827	31.852	4.676	26.145
Ораси	60.310	96.270	58.899	81.390
Трешње	57.051	79.611	58.023	90.022

б) Воћарска производња у мц

Јабуне	7.520	69.570	58.163	155.123
Крушне	9.143	30.624	13.552	25.937
Дуње	1.100	8.830	467	2.799
Шљиве	282.611	504.546	291.991	653.184
Трешње	10.727	13.986	9.278	13.706
Вишње	1.088	2.824	537	1.575
Најсије	637	5.318	179	2.467
Бресње	1.036	3.167	263	1.961
Ораси	2.745	13.350	5.963	11.468

* Према подацима Планске комисије НР Србије

¹ У 1948. год. знатан број садница је засађен поред путева и других саобраћајница, јер су власти желеле да их маскирају од авијације. Само СНО Бајина Башта у том циљу је засадио 3000 јабука. У СНО Косјерић у масирању пута Ваљево—Титово Ужице учествовала су и индивидуална газдинства (325).

Још у XIX веку у појединим срезovima спровођене су акције засађивања воћа поред путева (Јадарски и др.). У околини Чачка, на пример, воћне су се у 1856. год. „око путева подизати почеле“ (53, 193). Крајем XIX века у старом шабачком округу су „сви путеви с једне и с друге стране засађени били племенитим воћем и дрвећем“ (59, 477). Пут од Лознице до Шапца, дугачак око 50 км, оивичен је био „са обе стране низом дрвета, највише воћнама“. Од Лешнице налазио се „најлепши део пута, скоро сав у хладу многих ораха“ (76, 40—41). У поменутом округу засађивањем воћа поред путева бавиле су се среске власти.

У Азбуковици, у 1948. год., СНО Љубовија био је донео петогодишњи план засађивања воћа поред путева (326).

Површине под државним воћним
расадницима у 1947. год. (327)

Место у коме се налази расадник	Укупна површина расадника у ха
Ариље	9,31
Крупањ	20,00
Чајетина	6,68
Ваљевска Каменица	4,59
Титово Ужице	6,60
Бајина Башта	13,49
Чачак	7,80
Ужичка Пожега	5,57
Краљево	4,54
Косјерић	6,68
Гуча	3,00
Ивањица	5,79
Обреновац	5,00
Мионица	6,00
Лозница	5,00
Владимирци	9,00

Од 15 Среских пољопривредних станица колико их је било 11. III 1948. год. у западној Србији по једна се налазила у Владимирцима, Крупању, Љубовији, Ваљевској Каменици, Убу, Обреновцу, Бајиној Башти, Ариљу, Чајетини, Косјерићу, Ужицу, Краљево, Ивањици и Гучи.¹ Последња станица, „Андрија Главоњић“, у 1948. год. произвела је 7798 воћних садница и то: мушмула 23, шљива 600, крушака 170 и јабука 7005. Међу последњим највише је било садница „јонатан“ (1600), и „будимки“ (1776); остатак од 3629 садница јабука отпао је на све остале сорте. Један део произведених садница на среским пољопривредним станицама извожен је у иностранство. Још с јесени 1947. год. СПС Краљево извезла је 1000 садница јабука у Албанију (328).

На подручју западне Србије, у 1949. год., производњом воћног садног материјала и унапређивањем воћарства бавио се Завод за воћарство у Чачку, Реонски воћни расадник у Ужичкој Пожеги и 14 среских пољопривредних станица (Владимирци, Крупањ, Љубовија, Ваљевска Каменица, Мионица, Уб, Ариље, Чајетина, Косјерић, Бајина Башта, Титово Ужице, Краљево, Гуча, Ивањица). Мада недостају пре-

¹ У западној Србији пољопривредне станице формиране су од предратних расадника. На својим поседима оне су производиле врсте и сорте воћана које су биле предвиђене реонизацијом Министарства пољопривреде НР Србије. У 1948. год. Среска пољопривредна станица у Крупању, на пример, произвела је за рађевони срез 1000 садница крушана, 100 бресњеви, 2000 јабука, 2000 шљива, 1000 ораха, 100 дуња, 100 најсија, 200 трешања и 100 вишања. Још од оснивања ова станица имала је за задатак да производи воћни садни материјал, јер је Рађевина воћарски део западне Србије (325).

И реонски воћни расадници производили су врсте и сорте воћа које су биле предвиђене реонизацијом Министарства пољопривреде НР Србије. У 1948. год. расадник у Ужичкој Пожеги, који је био под руководством Министарства пољопривреде НРС, производио је воћни садни материјал за воћаре у СНО Чачак, Ариље, Пожега, Ивањица, Ужице и Гуча (325).

цизни подаци о глобалном успеху друштвених пољопривредних организација у унапређивању воћарства, из појединачних примера може се закључити да се ова привредна грана у многим насељима налазила у напретку. Ево неколико карактеристичних бројки које ће врло илустративно показати какво је било бројно стање појединих најважнијих врста воћа у годинама пред укидање административног система управљања привредом (329): још у 1949. год. од укупног броја стабала шљива у београдској области газдинства из ваљевског среза су имала 11,04%, подгорског 9,80%, посавотамнавског 5,46%, посавског 2,61%, поцерског 5,17%, рађевског 3,85% и тамнавског 3,73%. При томе треба истаћи да су газдинства из жичког среза по броју стабала поменутог воћа заузимају друго место у крагујевачкој области. У жичкој области се налазило 18,30% од укупног броја шљива у Србији, јабука 31,71% и крушака 15,17%. Нарочито велики број воћа имала су газдинства у околини Гуче и Ариља — 419.283 јабуке (35,34% од укупног броја у области), 42.487 крушака (14,86%) и 1.925.227 шљива (20,40%). Државни сектор је од укупног броја стабала шљива имао 0,20%, јабука 0,69% и крушака 0,35%. Највећи број стабала воћа на приватном сектору имала су газдинства са поседом од 2,01—8,00 ха; најмањи са поседом до 2,00 ха.

Производња воћних садница на поседу Реонског воћног расадника у Понеги (330)

Врста саднице	Производња садница у 1949. год.	План производње за 1950. год.
Јабуне	15.000	25.000
Крушке	5.000	5.000
Шљиве	1.000	1.000

Сви напред наведени подаци говоре да је западна Србија и после другог светског рата по броју стабала воћа задржала водеће место, нарочито по броју шљива. У првим послератним годинама неопходност бржег унапређивања воћарства била је потенцирана све већом потражњом воћа које је постало важан прехранбени артикул па самим тим и економски рентабилно за сељаци-воћаре. Подаци показују да су се пред укидање административног система управљања привредом воћарством бавила многа државна пољопривредна добра и друге установе, док учешће задружног сектора у воћарској производњи било видно само у извесном броју СНО-а. Крајем 1949. год. у СНО Ивањица, на пример, 101 учлањено домаћинство у сељачке радне задруге имало је око 4810 стабала јабука, 206 крушака, 14.370 шљива, 477 трешања и 200 ораха (331). У Колубари, Поцерини, Посавотамнави, Азбуковици, Рађевини и Јадру на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва просечно се производило за тржиште око 14—18 хиљада вагона шљива годишње.

Значајно је, међутим, истаћи да је Министарство пољопривреде НР Србије пред укидање административног система управљања привредом било предузело низ мера да се унапреди воћарство на задружном сектору у западној Србији и ова грана не само изједначи са ис-

том на осталим секторима него буде чак узорна. Планирано је било да се до краја 1950. год. у воћарство на задружном сектору инвестирају знатна средства, од чега највећи део за подизање нових засада. Средства би се, како је било планирано, углавном инвестирала за подизање угледних задружних воћњака који би служили као живи пример могућности напредног социјалистичког воћарства у које је требало наука и техника наћи пуну примену. Међутим, у реализацији овог програма појавиле су се биле извесне препреке и неразумевања баш у самим СРЗ-а. Због тога је Министарство пољопривреде НР Србије, у 1950. год., формирало једну комисију у коју су ушли најпознатији воћарски стручњаци из Србије. У сарадњи са СНО-а, комисија је изабрала четири сељачке радне задруге за подизање угледних воћњака на подручју СНО Уб (СРЗ „Драгиша Сарић“), Чачак (СРЗ „Благоје Нешковић“, СРЗ „Полет“) и Ужичка Пожега (СРЗ „Петар Лековић“). У првом СНО-у предвиђено је било да се подигне угледан „шљивик“ (6 ха), другим два „крушика“ (13 ха) и трећем „јабучњак“ (10 ха) (332).

Још одмах после другог светског рата многи воћари из Драгачева и других крајева били су познати као излагачи плодова-воћа и ракије на изложбама. 1948. год. Војислав Павловић, земљорадник из Лозничког Поља, излагао је крушке калуђерке и јабуке колачаре на Пољопривредној изложби у Новом Саду. Поред њега, са територије СНО Лозница излагали су своје воћарске производе још Живорад Стојановић (Клушци), Вишњић Цветко (Руњани), Симић Ранисав (Руњани), Конић Радован (Руњани), Василић Михаило (Кривајица), Павловић Драгомир (Лозничко Поље), Мићановић Загорка (Лозничко Поље), Станојевић Миливоје (Клушци), Лазич Давид (Филиповић) и Бањанац Милорад (Тршић). У 1948. год. из Доњег Јадра на Пољопривредној изложби у Новом Саду јабуке, крушке, суве шљиве, орахе и ракију излагало је 11 земљорадника (333).

Производња шљиве пожегаче. — У првим послератним годинама општи пораст цена шљиви пожегаче не само у западној Србији него и на иностраним тржиштима, са изгледима да се пораст настави за дужи временски период, поново је био актуелизирао њено гајење. Наиме, после ослобођења 1945. год. сељачка газдинства била су почела поново да поклањају знатну пажњу гајењу шљиве пожегаче услед њеног високог квалитета, а особито због веће потражње на тржишту¹. Године 1947. у околини Ваљева скоро свако насеље је

¹ Уочи другог светског рата власти су настојале да се сушење шљива углавном ограничи на воћарске крајеве, нарочито на насеља која гравитирају Ваљеву, Шапцу и Чачку. У то време и непосредно после ослобођења 1945. год. око 75% бербе шљива коришћено је за печење ракије; остатак од 25% произведених шљива је сушен, куван у пенмез или трошен за јело у свеном стању. Међутим, отада друштвена је потреба била да се већи део произведених шљива суши. Још 1947. год. Министарство пољопривреде НР Србије упозорило је све СНО-е да постоје неограничене могућности за пласман суве шљиве у иностранство и да је потрошња у земљи порасла, па „да се прошири сушење онде где је до сада оно било или непознато или сведено на најмању меру“. Поменуте године само из Шапца предузеће „Воћар“ и Главна земљорадничко-набављачна задруга из Београда извезли су 17 вагона пожегача спанованих у штајгње за Швајцарску и Чехословачку (334).

имало по десетак и више сушница за сушење пожегаче. Само на територији СНО Ваљево, Ваљевска Каменица и Уб газдинства су имала преко 5000 (5248) сушница (335). Већи број ових сушница био је „сељачке израде и сопствености“, али ипак осушене шљиве за тадашње прилике биле су високог квалитета и веома тражене на тржиштима. До 26. октобра 1946. год. само у Ваљевоу је било откупљено више од 450 вагона суве шљиве. Највеће количине било је откупило предузеће „Воћар“ — близу 300 вагона; остатак од 162 вагона откупиле су све остале фирме — Главна земљорадничко-произвођачка задруга, „Гранап“ и Извозна банка (336). У 1946. год. предузеће „Воћар“ је откупило у Ваљевоу и околини 28 вагона малина, 80 вагона јабука, 52 вагона купина, 340 вагона сувих шљива и 38 вагона свежих шљива. Сем тога, произвело је још један вагон марка од шипурака, један вагон пулпе од брескви, 45 вагона пекмеца и 15 вагона пулпе од шљива. У својим етиважама етивирало је око 300 вагона сувих шљива (337).

Потребно је, међутим, истаћи да је период увећавања броја стабала пожегаче био релативно кратак, јер су је воћари већ од 1950. год. поново почели да замењују ракијским сортама. Узорци овоме били су (338): бржи развој конзервне индустрије, мањи производни трошкови око гајења ракијских сорти и боља конјунктура ракије.

Непосредно после укидања административног система управљања привредом среоке власти приликом доношења десетогодишњих перспективних планова развоја привреде за период 1952—1962. год. посебну пажњу су посвећивале повећању квалитета воћарске производње; такав је случај био у СНО Ваљево и многим другим. Само у поменутом СНО-у, с обзиром на значај воћарства у насељима која су административно и привредно гравитирала Ваљевоу, власти су у циљу његовог унапређивања биле предвиделе да у планском периоду оформе већи број расадника; да сваке године одржавају курсеве из области воћарства; да ослободе новоподигнуте воћњаке од плаћања порезе за шест година; да новчано помажу напредне воћаре у изградњи модерних сушара за сушење шљива; да набаве већи број воћарских справа; да награђују напредне воћаре; да оснују један Институт за унапређивање шљиварства; да подигну једну фабрику за прераду воћа са етиважом; да подигну једну хладњачу за пријем свежег воћа (339) и предузму још низ других мера.

Године 1956. пољопривредни стручњаци окупљени у Ваљевоу констатовали су да се шљиварство и даље налази у критичном стању због мањег гајења елитне сорте пожегаче, која је западној Србији и читавој држави обезбедила глас воћарске земље; одсуства најелементарнијих основних агромера и заштита у шљивицима; угрожености болестима и сушења већег броја стабала шљива услед измене еколошких услова за гајење. У циљу обнове и асанације шљивика, с пожегачом као водећом сортом, пољопривредни стручњаци тада су поново предлагали ревизију пореског система и катастра, ослобађање пореза за 5—8 година свих површина под старим шљивицима, организовање демонстрационих огледа са асанацијом шљивика, регулација откупних цена шљиве и њених прерађевина, подизање мо-

дерних плантажа шљивика, субвенционисање набавке садница, побољшавање прераде шљива, проширење асортимана прерађевина, одређивање минималне, заштитне цене за пекмез, суву и сирову шљиву, ревизију основе катастарског класирања воћњака, оснивање специјалног фонда за обнову шљиварства (340) и многе друге мере.

И у условима управљања привредом непосредно од самих произвођача шљиве се највише гаје у брдско-планинским к.о. Од 1955—1965. год. само у брдско-планинским к.о. на подручју СНО Ваљево, у просечно родним годинама, производња шљива је износила до 12 хиљада вагона годишње (80% од укупне производње у СНО Ваљево). У овом периоду преко 50% произведених шљива је сушено. 1965. год. за савремено сушење постојало је у СНО Ваљево преко 260 индустријских сушница. Међутим, и поред тога стање шљиварства и уопште воћарства у СНО Ваљево и осталим на подручју западне Србије није било задовољавајуће (260). Према подацима пољопривредних станица у Ваљевоу и Шапцу, од 1955—1963. год., воћњаци су у знатном броју к.о. на подручју северног дела западне Србије били проређени и местимично представљали појединачна стабла; због високог пореза и сл. крчење шљивика није било реткост; просечна старост шљивика прелазила је 20 год.; агротехника и одржавање засада били су такви да су омогућавали нередовну родност и осцилирање приноса; шљива је била доминантна врста воћа (85,7%); квалитет јабука одговарао је углавном за индустријску прераду; у крушкарству претежно су биле заступљене домаће сорте мање економске вредности; број стабала трешања и дуња задовољавао је углавном локалне потребе; производња вишања износила је једва нешто око 160 вагона; међу бресквама мали је био број калемљених стабала; производња кајсија није имала карактер робне производње; ораха је из године у годину било све мање услед високих откупних цена ораховим трупаца; производња јагодичастог воћа била је мала. Од последњег изузетак су чиниле малине, које су поред шљиве са гледишта производње, прераде и извоза представљале важнију воћарску културу. Просечно су се производиле око 450 вагона годишње, од чега је 90% извозено у непрерађеном стању (282). Године 1965. Основна привредна комора СНО Ваљево и Комисија за привреду и друштвено самоуправљање извршног одбора СО ССРН предузеле су биле мере да се санира овако стање. У циљу бољег искоришћавања воћњака и обезбеђења сировина за изграђене индустријске капацитете, заправо, они су се заузели да се изврши комплексна асанација свих површина засађених воћем (260).

Ваља истаћи да су последњих неколико година индивидуални власници почели да крче шљиваре с ракијским сортама и уводе нове квалитетније високоприносне погодне за продају у свежем стању и индустријску прераду. Године 1973., на пример, такав је случај био у СО Чајетина, Косјерић, Бајина Башта и Титово Ужице. У овим комунама има близу два милиона родних стабала шљива. Са 1,924.188 стабала принос износи око 60.446 мц годишње или 1—4 кг по стаблу. У предузећу „Воћар“ истичу да би се створили бољи ефекти реали-

зације свеже шљиве потребно је да произвођачи уведу нове сорте које захтева инострано тржиште, нарочито оне које се могу продавати од јуна до октобра. Досада су у том правцу постигнути најбољи резултати у СО Чачак. У овој комуни велики утицај на обнови воћњака на савременим основама има Институт за воћарство у Чачку; он настоји да се нови воћњаци подижу „савременим научно испитаним засадима“ (221, 28).

И из осталих комуна произвођачи се оријентишу на куповину садног материјала из Института у Чачку. Такав је случај, на пример, са друштвеним газдинствима на подручју СО Уб, Лајковац, Осечина, Ваљево, Лозница, Мали Зворник, Коцељево, Крупањ, Владимирици, Шабац, Богатић, Љубовија и многим другим; она са Институтом уговарају производњу садног материјала не само за своје потребе него и индивидуалних газдинстава која ступају у пословну сарадњу са привредним организацијама. У неким од ових комуна постоје и расадници (СО Крупањ, Ваљево и др.); они имају мали капацитет сортног садног материјала¹.

Гајење јагодичастог воћа. — Све до другог светског рата гајењу јагодичастог воћа није поклањана нека већа пажња. Од овога су унеколико чиниле изузетак к. о. у околини Ваљева и Чачка, где је нешто у већем обиму гајена малина. Али отада, нарочито откада су подигнути индустријски капацитети за прераду и дубоко смрзавање, једно време производњи овог воћа поклањана је знатна пажња (342, 2). Још 1945. у Ваљеву и његовој околини било је пољопривредника који су од малина остваривали доходак од по више хиљада динара (343). Почетком 1946. год. сељаци у к. о. Доња Буковица чак су били основали воћарско-малинарску задругу (344). Поменуће године од 40 вагона, колико је било пулпирано у ваљевском округу, само експозитура „Воћара“-а у Ваљеву је била откупила и пулпирала 25 вагона (345)

У појединим комунама, од 1955. год., многи стари воћњаци претварани су у засаде малина и јагода (СО Косјерић и др.). Од друштвених пољопривредних организација у долини Западне Мораве нарочито велику пажњу производњи јагодичастог воћа посвећује чачанско предузеће „Хидропродукт“. Још у првим годинама после увођења комуналног система оно је било познато по извозу квалитетног воћа на инострана тржишта.

Између 1960. и 1965. год. иницијативом фабрике конзерви „Будимка“ из Пожеге подигнути су многи засади ситног воћа на подручју ОПК Титово Ужице. Међутим, од 1965. год., због нестабилних

¹. До данас Институт за воћарство у Чачку одгајио је преко две хиљаде разних врста воћа. 1974. год. он је имао највећу колекцију воћана не само у западној Србији него и читавој држави. У Институту истичу да су њихове нове сорте воћа прилагођене савременим захтевима потрошача, тржишта и конзервне индустрије; да годишње произведе око 2.000.000 садница разних врста воћана; да је највећи број друштвених плантажних воћана у западној Србији подигнут њиховим садницама; да су увођењем најбољих сората воћана и подлога створили основу за модернизацију воћарства (341,8).

цена и слабије потражње воћа на тржишту, неки од њих су искрчени. Од 1969. год., због повећане потражње воћа и увећаних капацитета за прераду воћа и смрзавање, поново су подигнути многи нови засади (СО Пожега, Титово Ужице, Бајина Башта, Чачак). Само у СО Пожега до 1973. год. посредством „Будимке“ и у кооперацији подигнути су засади малина на 79 ха, јагода 4,70 ха, рибизли 5,20 ха и купина 2,30 ха. Производном сарадњом и утицајем стручне службе ПИК „Будимка“ у подизању засада ситног воћа обухваћено је преко 4 хиљаде домаћинстава.

Још 1960. год. око 80% југословенске производње малина потицало је из к. о. у северном делу западне Србије. Поменуће године под њом се на подручју Основне привредне коморе Ваљево налазило 3653 ха; укупна производња износила је 28,3 мц/ха. У комори истичу да малине по вредности производње долазе одмах после шљиве (115). Оне се у Рађевини производе преко 90 вагона годишње. Просечни укупни приноси малине у ваљевском региону износе око 9—10 хиљада тона годишње (346, 24). Само на подручју СО Коцељево, у 1972. год., произведено је 10.189 мц малина (227, 20). У СО Бајина Башта чак највећа пажња у воћарству поклања се производњи рибизли, малина и јагода. На подручју поменуће комуне Фонд за пољопривреду сваке године одобрава воћарима регрес за набавку садног материјала. У 1972. год. висина овог регреса износила је 50.000 нових динара (219, 17).

У многим другим комунама западне Србије такође се врши регресирање садног материјала „ситног воћа“ (СО Титово Ужице и др.). Циљ ове мере је да се развије робна производња јагодичастог воћа и прерађивачка индустрија снабде са сировинама. У Драгачеву пољопривредници сами врше инвестирање у подизање плантажа црне рибизле: једно, ради повољних услова за гајење, а друго, због високих откупних цена плода. Године 1973. откупна цена за 1 кг рибизли износила је око 10 нових динара. У СО Лучани произведене црне рибизле углавном се користе за израду лекова (270). Последња комуна је велики произвођач и култивисаних купина. У осталим комунама купине се за сада незнатно гаје. Разлог — недостатак садног материјала. Тренутно постоји само један матични засад; он се налази на Јелици и својина је Института за воћарство у Чачку (342, 13).

И у северном делу западне Србије изван број земљорадника поклања знатну пажњу производњи црне рибизле. Прво, што у брдско-планинским к. о. постоје повољни педолошки и остали физичко-географски услови за њено гајење. И друго, што постоје повољни услови за уновчавање. У првим годинама после увођења комуналног система, иако су постојали повољни природни услови, због недостатка садница, производња црне рибизле је заостајала иза природних могућности, па је 1958. год. Воћарски пословни савез у Ваљеву увезао из Норвешке 15 хиљада садница и од њих су подигнута 4 матична расадника (163). Један расадник је подигнут у Ваљеву (на поседу Средње пољопривредне школе); остала три у Бранковини, Слатини и Драчићу — по 1.

У СО Ваљево истичу да наредних година треба посветити још већу пажњу гајењу свих врста јагодичастог воћа пошто оно може подстаћи бржи привредни развој брдско-планинских к. о. Ово подручје, истичу у Скупштини општине, представља значајан пољопривредни регион и има потенцијалне могућности да снабде индустријско-прехранбене капацитете потребним сировинама. Међутим, оно то није у могућности да сада чини због недовољног развоја. Иначе, еколошки услови за његово успевање постоје, а интерес за гајење код сељачких газдинстава је велики, нарочито оних са већим бројем чланова.

До 1978. год. на подручју ОПК Титово Ужице у кооперацији са индивидуалним произвођачима и преко земљорадничких задруга треба да се подигну засади јагода на 200 ха, малина 600 ха, рибизли 200 ха и купина 100 ха. Примат у засадима малина дат је из два разлога. Прво, што овај део западне Србије има повољне природне услове за њихово успевање. И друго, што постоје потребе за овим плодовима ради смрзавања и прераде. У околини Титовог Ужица и Пожеге посебна пажња биће поклоњена производњи црвене рибизле, која на огледним парцелама у Љутицама даје принос од 15.000 кг/ха.

Предвиђено је да газдинства у сировинском подручју ПИК „Будимка“ током 1980. год. произведу 630 тона јагода, 4970 тона малина, 800 тона рибизли и 720 тона купина. Дневна динамика приспећа од подигнутих засада у периоду бербе износиће за јагоде 30 тона, малине 161 тона, рибизле 100 тона и купине 35 тона. Трошкови садног материјала, садње, бубрива и неге засада до ступања на род износиће 17.834.200 дин.

Бржи развој производње јагодичастог воћа у западној Србији захтева решавање многих проблема који су последњих година присутни у тако рећи свим комунама (одржавање паритета цена јагодичастог воћа са ценама осталих производа и др.). ПИК „Будимка“ већ је предузела мере да кредитира вредност садног материјала уз камату банке са роком враћања за малину 3 год., јагоду 2 год., рибизлу и купину 4 год. Сем тога, да би произвођачи били сигурни у улагања и реализацију производа, Комбинат гарантује произвођачима „заштитну откупну цену“. Последњу одређује представник пољопривредних произвођача, ОПК Титово Ужице, пољопривредне станице и стручна служба „Будимке“.

Размештај воћњака по комунама и воћарски реони

Процент пољопривредног земљишта под воћњацима. — У 16. години после увођења комуналног система проценат пољопривредног земљишта под воћњацима је износио 9,49. Највећи проценат под воћњацима имала су газдинства у комунама с десне стране Западне Мораве и у Горњем Јадру; најмањи у околини Чајетине. У Рађевини овај проценат је износио 12,40.

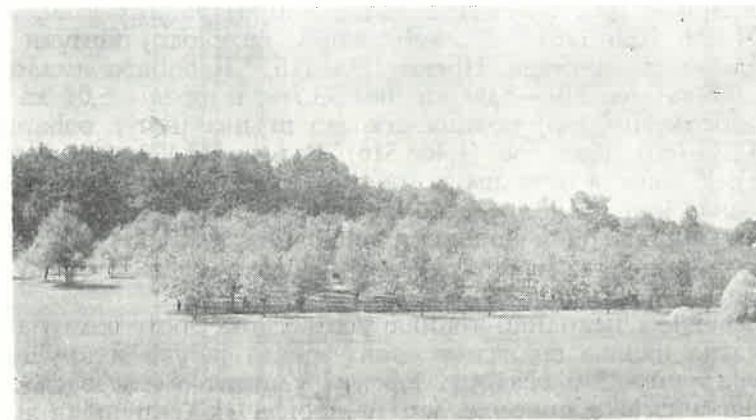
1) До 5,00% пољопривредног земљишта под воћњацима имају газдинства у комунама Обреновац (4,01%) и Чајетина (2,84%);

2) од 5,01—10,00% — Бајина Башта (9,65%), Богатић (5,79%), Ивањица (6,56%), Лозница (6,82%), Мали Зворник (9,97%), Титово Ужице (9,50%), Уб (5,62%), Владимирци (6,67%), Лајковац (5,09%) и Шабац (5,21%);

3) Од 10,01—15,00% — Коцељево (11,45%), Косјерић (11,85%), Краљево (10,31%), Крупањ (12,40%), Љубовија (10,44%), Мионица (10,74%) и Ваљево (12,73%);

4) Преко 15% — Ариље (16,08%), Чачак (15,53%), Лучани (17,20%), Осечина (15,31%) и Пожега (15,39%).

Плантажни воћњаци. — У периоду од 1945—1973. год. на подручју западне Србије подигнуто је 2714 ха плантажних воћњака. Од тога плантаже шљива заузимају 1766 ха; остатак од 948 ха налази се под јабучкама (786 ха) и вишњама (162 ха). Плантаже јабучка налазе се у СО Обреновац (170 ха), Чачак (114 ха), Краљево (17 ха), Лучани (146 ха), Крупањ (16 ха), Шабац (128 ха), Ариље (30 ха), Бајина Башта (10 ха), Чачак (10 ха), Пожега (58 ха), Титово Ужице (33 ха), Ваљево (39 ха), Мионица (13 ха) и Осечина (2 ха); вишњи — СО Краљево (5 ха), Коцељево (33 ха), Лозница (10 ха), Шабац (4 ха), Владимирци (25 ха), Ваљево (58 ха) и Осечина (27 ха); шљива — СО Чачак (6 ха), Краљево (30 ха), Лучани (248 ха), Коцељево (328 ха), Крупањ (150 ха), Лозница (62 ха), Љубовија (33 ха), Мали Зворник (54 ха), Бајина Башта (5 ха), Пожега (24 ха), Титово Ужице (4 ха), Ваљево (394 ха), Мионица (82 ха), Осечина (115 ха), Уб (52 ха), Шабац (135 ха) и Владимирци (44 ха).

Сл. 2. — Шљивар с леве стране пута Пожега—Косјерић

Воћарски реони. — Још 1948. год. стручњаци Министарства пољопривреде НР Србије из Београда извршили су реонизацију воћарске производње у западној Србији и с југословенског гледишта издвојили четири подреона. Први подреон заузимао је територије СНО Шабац, Богатић, Лозница, Владимирци, Обреновац и Уб; други — СНО Ваљево, Осечина, Крупањ, Љубовија и Мионица; трећи — СНО Пожега, Ариље, Ужице, Чајетина, Бајина Башта и Косјерић; четврти

— СНО Чачак, Гуча и Краљево. Прва два подреона чине саставни део шумадијског реона и карактеришу се шљиварством; док друга два у оквиру реона Западне Мораве и Дрине одликују се шљиварством и јабукарством (92).

Структура родних воћних стабала по комунама

У периоду 1955—1973. год. осетно је измењена структура воћарске производње у корист раних врста и високоприносних сорти воћа. Ипак, на основу анализе начињене о структури воћних стабала по врстама, може се констатовати да су шљиве доминантне воћке. Године 1972. од укупног броја родних стабала воћа више од 50% шљива, мање од 25% јабука и мање од 25% осталог воћа имале су СО Чачак, Краљево, Лучани, Коцељево, Крупањ, Лозница, Љубовија, Мали Зворник, Шабац, Владимирци, Бајина Башта, Чајетина, Ивањица, Косјерић, Пожега, Титово Ужице, Лајковац, Ваљево, Мионица, Уб и Осечина. Више од 25% стабала јабука, више од 50% шљива и мање од 25% осталог воћа имају једино СО Обреновац и Ариље. У СО Богатић у укупном броју родних стабала воћа шљиве учествују са 48,61%, јабуке са 22,15% и остало воће са 29,24%. Највећи проценат стабала јабука имају СО Обреновац (31,24%), Богатић (22,15%), Лучани (19,21%), Чајетина (19,07%), Ивањица (23,94%), Пожега (15,49%), Ариље (34,52%) и Титово Ужице (16,43%); најмањи СО Коцељево (1,46%).

СО Ариље има апсолутно највећи број родних стабала јабука — 304.700. Још 1961. год. воћарством се у овој комуни бавило око 4 хиљаде газдинстава. Преко 15% (15,5%) воћара имало је посед до 2,00 ха, од 2,01—5,00 ха око 33,7% и преко 5,01 ха 50,8%. Највећи апсолутни број родних стабала шљива имају воћари у СО Чачак (1,233.760), Краљево (1,466.516), Ваљево (2,172.800) и Осечина (1,024.773). У овим и осталим комунама на поседима многих газдинстава шљива још увек представља знатан извор прихода. Једно од таквих газдинстава је и Јовише Срећковића, земљорадника из Шумшеока код Диваца, који произведене шљиве у свежем стању продаје задружи.

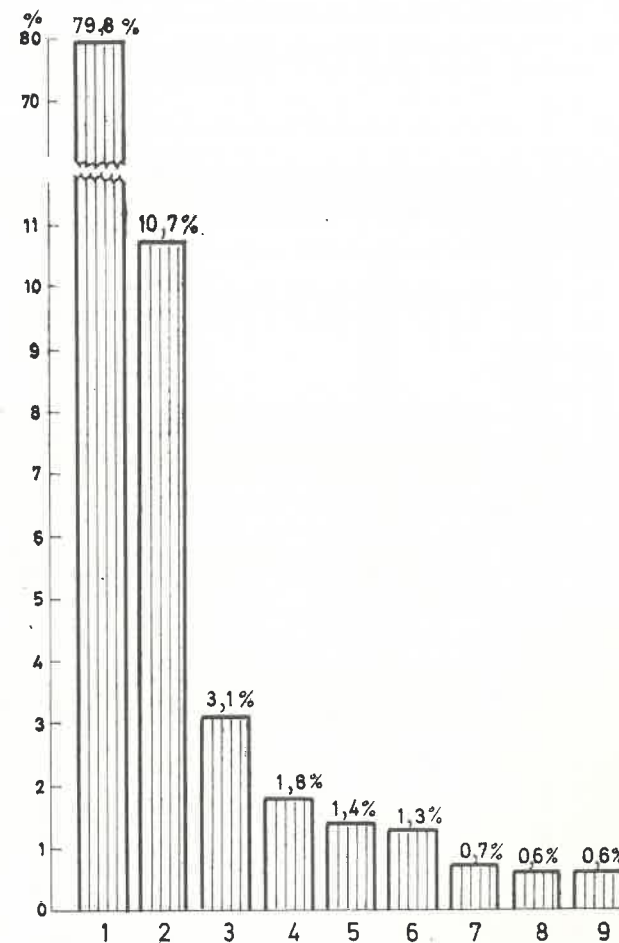
Последњих неколико година у извесном броју комуна поклања се знатна пажња подизању нових засада јабука и крушака, нарочито на друштвеном сектору. Ефекти улагања у ове засаде углавном су финансијске природе, јер је производња крушака и јабука врло рентабилна. Тренутно само СОУР „Хидропродукт“ — Чачак има под плантажним воћњацима 110 ха. До краја 1975. год. ова СОУР треба да подигне нов засад од 50 ха под крушкама и јабукама. У њој истичу да је циљ сабења јабука увођење спарова у производњу, повећање производње и побољшавање асортимана. У новим засадима биће претежно засађене ране сорте крушака, јер су оне дефицитарне на тржишту.

И производњи кајсија, вишања и дуња поклања се посебна пажња на друштвеном сектору, јер оне заузимају значајно место у

асортиману конзервираног воћа. У плану је да се проуче иновације у производњи ораха и изнађу могућности обнове производње на приватном сектору.

Воћарска производња

Западна Србија има близу 19 милиона родних воћних стабала. 1973. год. од тога је највише било шљива (79,8%), јабука (10,7%), крушака (3,1%) и трешања (1,8%); остатак од 4,6% отпада на све остале врсте воћа. У већини к.о. претежно су то домаће сорте. Високородних сорти јабука и крушака има највише у насељи-

Сн. 3. — Однос врста воћа у %
1 — шљиве; 2 — јабуке; 3 — крушке; 4 — трешње; 5 — ораси; 6 — вишње; 7 — брескве; 8 — дуње; 9 — најсије

Број родних стабала воћа по комунама у 1973. год.

Врста воћа

К о м у н а	Јабуне	Крушке	Дуње	Шљиве	Брескве	Ораси	Трешње	Вишње	Кајсије	Укупно
Обреновац	94.466	12.508	2.538	161.120	3.810	5.142	6.400	12.160	4.185	302.329
Чачак	226.626	73.335	15.841	1.233.760	25.660	20.578	15.984	6.977	26.892	1.645.653
Краљево	154.046	84.996	23.861	1.466.516	12.866	26.584	37.692	21.110	25.742	1.853.413
Лучани	193.992	18.572	1.094	765.894	350	12.693	13.210	3.386	598	1.009.789
Богатић	42.358	15.392	6.910	92.945	3.994	7.490	7.067	9.287	5.725	191.168
Оцељево	9.700	8.455	5.533	584.982	7.105	5.290	8.780	23.791	7.675	661.311
Рупањ	29.556	12.543	1.217	506.075	2.660	9.690	15.120	3.025	1.168	581.054
Озница	45.710	22.329	5.689	580.326	7.871	8.182	16.214	10.122	3.687	700.130
Љубовија	35.390	12.240	967	470.160	1.205	13.960	12.310	1.279	530	548.041
Мали Зворник	20.720	6.775	1.739	106.300	1.449	6.515	2.835	1.127	1.018	148.478
Јабак	114.406	30.813	16.127	628.990	15.053	10.733	22.095	30.702	14.647	883.566
Ладмирци	14.185	10.735	4.462	342.638	5.830	4.995	6.780	11.540	5.130	406.295
Риље	304.700	29.520	3.685	518.200	1.230	14.515	8.980	1.469	230	882.529
Ајина Башта	39.897	13.337	1.271	685.386	3.474	17.396	11.890	1.404	505	774.560
Ајетина	35.073	16.530	310	183.860	—	2.740	4.635	388	—	243.536
Ивањица	163.964	21.117	570	457.247	250	10.539	29.231	1.649	100	684.667
Осјерић	36.050	15.750	1.680	582.700	813	6.783	6.085	2.464	57	652.382
Лонега	113.661	23.811	2.145	568.271	1.091	10.747	8.075	5.094	557	733.452
Итово Унице	107.612	35.231	1.500	472.242	2.210	10.992	14.240	9.247	1.361	654.635
Ајковац	14.960	12.890	3.230	238.000	4.785	4.625	7.220	7.810	3.525	297.045
Аљево	126.112	52.183	6.083	2.172.800	15.467	23.870	32.195	50.895	5.972	2.485.577
Мионица	35.670	23.990	3.777	555.870	3.075	14.540	7.554	6.305	2.175	652.956
Осечина	38.545	16.640	2.300	1.024.773	2.940	14.200	30.800	13.999	1.375	1.145.572
Уб	11.890	8.785	3.080	653.150	3.455	3.198	5.025	14.520	3.995	707.098
в е г а :	2.009.289	578.477	115.609	15.052.205	126.643	265.997	330.417	249.750	116.849	18.845.236

ма која привредно гравитирају Чачку. Највећи број родних стабала воћа има СО Ваљево (13,18% од укупног броја), затим СО Краљево (9,83%), СО Чачак (8,73%), СО Осечина (6,07%) и СО Лучани (5,35%). Са 18,845.236 родних стабала воћа у 1973. год. добијено је 1,843.177 мц воћа. У поменутој години, рачунајући сва газдинства без обзира на сектор власништва, производња шљива износила је око 1,006.880 мц, са просечним приносом од 1,0 (СО Бајина Башта) до 18,4 (СО Богатић) кг по једном стаблу. По производњи, јабукe у западној Србији заузимају друго место, одмах после шљива. Укупни приноси у појединим комунама, у 1973. год., износили су од 1.545 (СО Уб) до 106.526 (СО Чачак) мц, односно око 30,78% од укупне производње воћа. Највећи просечан принос по једном стаблу остварили су воћари на територији СО Обреновац — 67,5 кг. Поменуте године просечни приноси у осталим комунама износили су од 12,0 (СО Ивањица) до 47,0 (СО Чачак) кг по једном стаблу.

Производња трешања, вишања и кајсија по комунама у 1973. год.

К о м у н а	Врста воћа		
	Трешње	Вишње	Кајсије
	производња у мц		
Обреновац	927	1644	769
Чачак	4294	1051	4504
Краљево	5219	1719	2944
Лучани	2009	192	99
Богатић	1935	1833	1724
Оцељево	1426	1646	635
Крупањ	2811	294	106
Лозница	4092	762	264
Љубовија	2019	91	33
Мали Зворник	366	136	84
Шабац	2896	2084	1622
Владимирци	557	894	432
Ариље	451	81	16
Бајина Башта	591	50	29
Чајетина	957	40	—
Ивањица	2459	167	5
Осјерић	581	155	4
Понега	1817	409	162
Итово Унице	2417	395	172
Лајковац	945	1274	587
Ваљево	4206	2678	399
Мионица	999	506	261
Осечина	4007	653	70
Уб	675	1704	351
С в е г а	49.016	20.458	15.272

Индивидуални просечни приноси воћа, нарочито у долини Западне Мораве, често пута су неупоредиво већи од просечних за комуне. Рачуна се да су многи воћари у СО Чачак рекордери у воћарској производњи на подручју западне Србије; они у подизању воћњака најчешће сарађују са стручњацима чачанског Института за воћарство. 1973. год. такав је случај био са Марком Баралићем,

воћарем из Атенице код Чачка; он је са 75 ари засађених са јабучама „златни делишес“, „јонатан“ и „сартинг“ остварио принос од 40.000 кг у вредности од 100.000 динара (249).

До 50.000 мц воћа у 1973. год. произведено је у СО Богатић, Крупањ, Љубовија, Мали Зворник, Владимирци, Бајина Башта, Чајетина, Ивањица, Косјерић, Титово Ужице, Лајковац и Мионица; од 50.000—100.000 мц — СО Обреновац, Коцељево, Лозница, Ариље, Пожега и Уб; од 100.000—200.000 мц — СО Краљево, Лучани, Шабац, Ваљево и Осечина; преко 200.000 мц — СО Чачак. Више од 50% воћарске производње отпада на шљиву у СО Краљево, Лучани, Коцељево, Лозница, Шабац, Владимирци, Косјерић, Лајковац, Ваљево, Мионица, Осечина и Уб. У СО Чајетина, Ивањица, Обреновац, Чачак, Богатић, Крупањ, Љубовија, Мали Зворник, Ариље, Пожега и Титово Ужице шљиве и јабучке имају највећу заступљеност у производњи.

Производња раније од шљива по комунама у 1973. години

К о м у н а	Производња раније у хл
Осечина	6.278
Обреновац	1.653
Краљево	12.438
Чачак	21.337
Лучани	14.470
Богатић	2.647
Коцељево	148
Крупањ	1.659
Лозница	8.770
Љубовија	2.034
Мали Зворник	950
Шабац	7.555
Владимирци	1.695
Ариље	3.725
Бајина Башта	1.950
Чајетина	720
Ивањица	1.205
Косјерић	3.112
Пожега	4.362
Титово Ужице	2.219
Лајновац	2.403
Ваљево	248
Мионица	1.382
Уб	4.847
У к у п н о	107.807

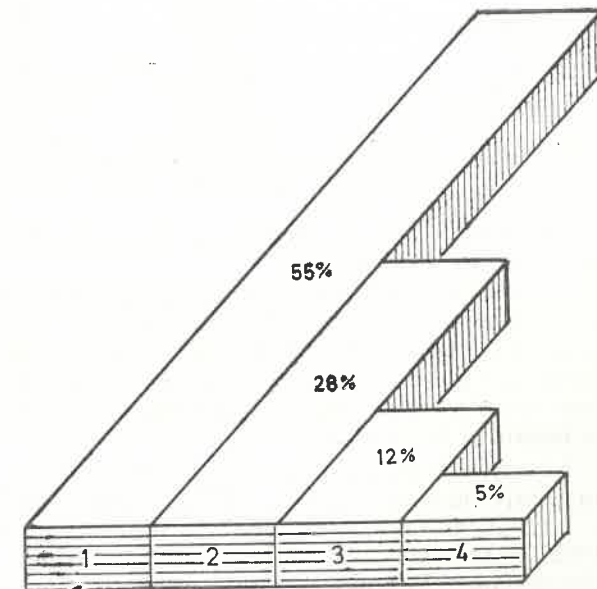
Од укупне србијанске воћарске производње ван аутономних покрајина из западне Србије потиче око 36,79% јабучка, 20,00% крушака, 21,15% дуња, 24,80% шљива, 4,34 бресака, 20,86% ораха, 23,68% трешања, 10,39% вишања и 13,44% кајсија. Ове цифре указују, поред осталог, да су газдинства у западној Србији нарочито знатни произвођачи јабучка, шљива и трешања. 1973. год. у њој је од укупно произведених шљива 77,26% осушено, прерађено у пекмез или употребљено за печење ракије. Од 20.941 мц свеже шљиве

произведено је 5.307 мц пекмеза. У алкохол је прерађено 659.907 мц свежих шљива; укупно је произведено 107.807 хл шљивовице.

У западној Србији производњом алкохола бави се преко 100 (110) предузећа и земљорадничких задруга (1971. год.). На територији комора Ваљево, Титово Ужице и Краљево налазе се највећи произвођачи ракије у Србији.

Још од пре другог светског рата — као што је већ раније истакнуто — ракија из западне Србије добија највиша признања за квалитет у земљи и иностранству. Шљивовица, препеченица, нановача и клековача из Ужица и његове околине познате су у свим већим европским центрима. Последњу производи погон за производњу алкохолних пића „Инекс“ — Титово Ужице. Још 1968. год. основан је овај погон средствима „ИНТЕРЕКСПОРТА“-а. У њему произведена клековача досада је освојила 7 златних медаља (348).

Преко 97.000 (97.140) мц произведених шљива у 1973. год. је осушено, од чега у СО Осечина 35.667 мц и СО Ваљево 25.859 мц. Само на подручју Међуопштинског већа Ваљево, Лајковац, Лиг, Лазаревац, Мионица, Осечина и Уб налази се 158 индустријских сушница; оне имају капацитет од 1000 вагона индустријски осушене шљиве за 30 дана (19). СОВР „Воћар“ — Краљево има организационе јединице за сушење воћа у к.о. Врба, Лаћевац и Самаила. И у другим комунама постоје такође бројне сушнице.

Сн. 4. — Учешће воћарства у укупном дохотку од пољопривреде на подручју СО Лучани
1 — ратарство; 2 — сточарство; 3 — воћарство; 4 — остале пољопривредне гране

До 100 мц сувих шљива у 1973. год. је произведено у СО Богатић, Мали Зворник, Шабац, Ариље, Чајетина и Косјерић; од 100—200 мц — СО Обреновац, Лозница, Пожега и Титово Ужице; од 200—400 мц — СО Чачак, Мионица, Лучани, Владимирци, Бајина Башта и Ивањица; од 400—10.031 мц — СО Краљево, Крупањ, Коцељево, Љубовија, Ваљево, Осечина и Уб. Највећи произвођачи сувих шљива су газдинства у СО Осечина (10.031 мц), Ваљево (7.935 мц), Уб (1098 мц) и Коцељево (3975 мц). У СО Осечина се осуши 25,35% од укупне производње сувих шљива у Србији.

Физички обим производње сувих шљива на економијама ИПК „Србијанка“ у 1969. год.

Радна јединица	Производња сувих шљива у кг	Вредност произведених сувих шљива у дин.
1. Јовање	75.439	172.873,30
2. Нотешица	190.572	438.318,60
3. Г. Грабовица	228.340	525.182,00
4. Д. Буновица	171.960	398.947,20
5. Мионица	258.587	616.787,91
6. Дивци	114.066	259.389,08
7. Бренђе	223.627	511.664,38
8. Рајновић	238.679	553.819,64
9. Драчић	182.864	459.362,80
10. Г. Буновица	320.871	722.666,52
11. Оглађеновац	162.538	396.451,20
12. Стубо	106.796	252.038,56
13. Пођута	200.000	460.000,00
14. Брановина	382.018	836.125,72
15. Причевић	196.150	443.299,00
16. Лесковице	184.354	442.449,60
17. Миличиница	127.700	293.710,00
18. Ставе	200.024	471.348,50
19. Ваљево	423.561	997.683,54
С в е г а	3,998.156	9,252.124,55

И преради осталог воћа газдинства у западној Србији поклањају знатну пажњу (кајсија и др.).

Највећи произвођачи воћних сокова на приватном сектору су газдинства у СО Богатић (221 хл), Чачак (113 хл), Шабац (76 хл), Краљево (64 хл) и Обреновац (51 хл). У 1973. год. индивидуална газдинства су произвела укупно 816 хл разних воћних сокова. Тренутно ове сокове не производе једино газдинства у СО Крупањ, Мали Зворник, Бајина Башта и Мионица.

Око 10% југословенске производње воћних сокова потиче из предузећа на подручју западне Србије. 1972. год. она је износила 5685 тона. Само их „Србијанка“ из Ваљева производи преко 4 хиљаде тона. У 1972. год. предузеће „Шапчанка“ (Шабац) произвело је 1572 тоне воћног сока. Ускоро фабрика у Коцељеву треба да се комплетира за производњу џемова, пастеризованог воћа, компота и прераду шљива. На територији СО Краљево планира се линија за воћне сокове капацитета 8400 тона годишње, са класичним и савременим паковањем. Вредност изградње ове линије износиће око

10,000.000 дин. (1973. год.). Погон за прераду воћа ПИК „Подриње“ ће се реконструисати. У плану је да производи преко два милиона килограма воћних сокова, 1,3 милиона килограма воћних концентрата и 260.000 килограма пиреа годишње. У остваривању програма развоја Комбинат ће инвестирати преко 180 милиона динара (349, 21).

Упоредни преглед производње воћних сонова у западној Србији и СФРЈ*

Предузеће	Производња воћних сонова у тонама
1. „Фрунтал“ — Ајдовштина	27.420
2. „Вино-Жупа“ — Александровац	6.092
3. „Србијанка“ — Ваљево	4.113
4. „Талис“ — Марибор	3.663
5. „Хладњача“ — Београд	2.592
6. „Пресад“ — Подравна	2.500
7. „Дрога“ — Бечеј	2.083
8. „Шапчанка“ — Шабац	1.572
9. „Босанка“ — Добој	1.355
10. „Дана“ — Мирна	1.338
11. „Конзерваекспорт“ — Скопје	1.334
12. „Таново“ — Горњи Милановац	1.198
13. „Кулпин“ — Нови Сад	723

* Према подацима предузећа „Воћар“ — Београд за 1972. год.

Средњорочни планови воћарства по комунама, који су усвојени 1970. и 1971. год., предвиђају веће усмеравање воћарске производње у складу са захтевима тржишта. То важи и за воћарска предузећа, која треба да се интегришу и усагласе своје привредне планове, а све то у циљу што бољег искоришћавања природних и техничких могућности за производњу воћа. Наредних година посебна пажња биће поклоњена измени асортимана производње. Путем кредитирања и другим мерама друштвени сектор ће развијати и усмеравати гајење одређених врста и сорти воћа на поседима индивидуалних произвођача. При томе посебан акценат биће стављен на производњу јагодичастог воћа.

У оквиру зеленог плана, поред осталог, такође је предвиђено повећање производње воћа и уопште унапређивање воћарства као привредне гране. Само Југословенска инвестициона банка — филијала Ваљево за унапређивање воћарства и осталих привредних грана одобриће својим комитентима кредите у износу од 1,60 милиона динара. Ови кредити биће искоришћени за подизање шљивика и засада јагодичастог воћа; укупне површине плантажа воћа удружених произвођача биће најмање 3 ха (19). Поједине друштвене пољопривредне организације већ су направиле програме инвестирања и неке добиле кредите од Пољопривредне банке за кредитирање унапређивања воћарства на индивидуалном сектору. Такав је случај,

на пример, са ИПК „Србијанка“ у Ваљевоу, који је добио 820.000 дин. и иста ће утрошити за подизање засада јагода, рибизли и шљива (350, 22).

И „Подгорка“ у Осечини, која има комплетирани линије за производњу концентрованих воћних сокова, компота, цемова и ракије, у оквиру зеленог плана предвиђа знатно унапређивање воћарства; она треба да подгине путем кредита нових воћњака на око 30 ха, од чега 15 ха шљивика. У том циљу „Подгорка“ планира да утроши близу 300 хиљада нових динара (351, 22).

Производња и прерада воћа на друштвеном сектору на примеру седам привредних организација

1) ИПК „Србијанка“ — Ваљево

Један од већих произвођача, прерађивача и извозника воћа у свежем и прерађеном стању је Индустијско-пољопривредни комбинат „Србијанка“ — Ваљево.

Још 7. XI 1960. год. „Србијанка“ је основана на ванредној скупштини Воћарско-пословног савеза за срез Ваљево и то као предузеће за производњу и прераду воћа и поврћа. Под данашњим називом послује од 24. III 1967. год. Од 1967. до средине 1969. год. Комбинату су припојене 13 пољопривредне и једна земљорадничка задруга. 1972. год. у њему је на основу уставних амандмана конституисано — организовано девет ООУР-а (топла прерада, кооперација и откуп, сопствена пољопривредна производња и др.). У Комбинату је, у 1972. год., било запослено близу 1000 (981) радника, од чега 5,4% са високом стручном спремом (352).

Комбинат обавља своју делатност на подручју СО Ваљево, Мионица, Осечина и Косјерић. У његовом гравитационом подручју живи преко 100 хиљада пољопривредних становника у око 20 хиљада домаћинстава. Већи део овог подручја је брдско-планински. Три комуне, према свим критеријумима, спадају у групу неразвијених у СР Србији (Косјерић, Осечина, Мионица) (353). Због тога „Србијанка“ врши знатна улагања не само у модернизацију постојећих и изградњу нових прерадних капацитета него и у кооперацију. Само од 1966—1970. год. она је инвестирала 46,828.000 дин. (113).

Од 2460 ха колико износи укупна пољопривредна површина Комбината на воћњаке отпада 550 ха. Највећи део воћњака налази се под шљиварима. 1972. у њима је произведено око 145 вагона шљива у свежем стању (352). У изразито родним годинама, као што је била 1969., производња је још већа. Поменуто године радне јединице комбината произвеле су 3,998.156 кг сувих шљива у вредности од 9,252.124,55 нових динара. Највећа производња остварена је била у радној јединици са седиштем у Ваљевоу — 423.561 кг; најмања у Јовању — 75.439 кг. У осталим јединицама производња је износила од 106.796 (Стубо) до 382.018 (Бранковина) кг (116).

Производи „Србијанке“ су познати и цењени на иностраним тржиштима. Удео овог комбината је огроман у југословенској размени са иностранством. „Србијанка“ остварује 35% југословенског извоза суве шљиве. 1973. год. је извезла 2069 тона сувих шљива, а годину дана раније 2671 тону. Воће овај комбинат извози у више од десет земаља. Извоз воћа и воћних прерађевина у 1972. год. достигао је импресивну цифру од око 39,429.142 нова динара. Око 83% производа је извезено на конвертибилно тржиште (354).

Производња сонова у ИПК „Србијанка“
у 1969. год.

Врста сока	Производња у кг
1. Сок од поморанџе	750.898
2. Сок од лимуна	277.525
3. Шејк нола	34.557
4. Сок од вишње	593.902
5. Сок од јагоде	295.604
6. Сок од купине	173.021
7. Сок од малине	275.743
8. Сок од боровнице	286.000
9. Сок од најсије	216.894
10. Сок од бресње	88.767
11. Сок од рибизле	10.980
12. Сок од парадајза	140.000

Највећи део воћа и воћних сокова „Србијанка“ извози у СР Немачку и Холандију. После њих долазе: Мароко, СССР, Алжир, Пољска, Источна Немачка и друге државе. У 1972. год. извоз је износио преко 8 милиона килограма. Поменуто године је забележен знатан извоз замрзнутог воћа, пулпе и сукуса (поред суве шљиве): 1,140.880 кг вишања, 407.995 кг малина, 45.580 кг јагода, 37.530 кг рибизли, 32.700 кг трешања, 269.935 кг шљива, 498.273 кг пулпе малина, 217.970 кг пулпе вишања, 166.505 кг сукуса малине и 25.306 кг сукуса вишања; остатак извоза је чинило пире и др.

Комбинат постиже добре резултате и у производњи алкохола. 1972. год. он је продао на тржишту 2,756.845 л ракије. Од тога отпада на флаширану ракију 974.467 л и ринфузну од 25° нешто око 949.309 л; остатак од 833.069 л отпада на ринфузну ракију од 40°. У Комбинату истичу да су највећи купци његове ракије предузећа „Бадел“ (1,000.000 л) и „Прокупац“ (400.000 л).

ИПК „Србијанка“ је стални снабдевач сировина немачке фабрике „Др Еткер“. Последња фирма је извршила и улагања у прерађивачке капацитете за јагодичасто воће (марк и др.) (342, 7).

ИПК „Србијанка“ самостално наступа на инострана тржишта; он има заступнике за сва важнија тржишта. По извозу воћа и осталих пољопривредних производа налази се на седмом месту у својој гупацији на подручју СФРЈ. 1973. год. заузимао је водећу позицију у извозу сувих шљива и малина. И у земљи има велики број купаца — око 700. Највеће реализације остварује са предузећем „Бадел“

(Загреб), „Инекс“ (Београд), „Колубара“ (Ваљево), „Прокупац“ (Београд), „Дрина“ (Лозница), „Крушевац“ (Крушевац), „Атекс“ (Београд), „Јадар“ (Лозница) и „Београд“ (Београд) (354).

„Србијанка“ већ десетак година усмерава своју политику на унапређивање воћарства и осталих пољопривредних грана у свом гравитационом подручју. Његова ООУР „Пољокооп“ чини знатне напоре у циљу унапређивања воћарске производње; сарађује са газдинствима индивидуалних произвођача у организовању робне размене производње; обезбеђује репроматеријал и садни материјал; врши уговарање производње. Године 1973. ООУР „Пољокооп“ је откупила следеће уговорене и неугворене количине воћа (354): 2.440.581 кг малина, 146.105 кг вишања, 141.386 кг трешања, 38.124 кг рибизли, 154.342 кг купина, 394.839 кг јабука, 2.516.801 кг свежих шљива, 542.384 кг сувих шљива и 37.901 кг ораха. У истој години сопствена производња комбината износила је 588.378 кг шљива, 24.427 кг вишања, 10.638 кг рибизли, 1910 кг купина и 159.126 кг осталог воћа — јабука и крушака.

У оквиру зеленог плана ИПК „Србијанка“ планира знатна улагања у воћарство. Од 1974—1978. год. он ће у кооперативној сарадњи подићи нових 500 ха под шљивама, 250 ха малињака, 200 ха засада вишања, 100 ха јагодњака и 50 ха под црном рибизлом. У сопственим економијама увећаће засаде шљива и вишања за 100 ха, а под јагодама за 30 ха. За комплетирање постојећих плантажа утрошиће 2.270.000 нових динара (234).

Од посебног је интереса, свакако, податак да основне концепције развоја воћарства и читаве пољопривреде „Србијанке“ полазе да максимално искористе повољне природне услове брдско-планинског подручја. Према плановима Комбината, основу развоја производње на друштвеном сектору чиниће пољопривредне површине, стручни кадар, већа и боља техничка опремљеност. У Комбинату, наиме, предвиђају да утицај на повећање производње на површинама индивидуалних пољопривредника врше успостављањем таквих односа са произвођачима који ће осигурати њихов дугорочни интерес. У производној оријентацији ићи ће се на развијање садашње и нове производње која ће донети већи доходак Комбинату, али и индивидуалним произвођачима. Захваљујући таквој пословној политици „Србијанка“ планира да изврши стабилизацију и повећање производње шљиве на друштвеном земљишту и у кооперацији. Сем тога, да осигура производњу и пласман већих количина јагодичастог и коштичавог воћа са друштвених површина и у кооперацији.

Августа 1974. год. ИПК „Србијанка“ и „Воћар“ — Ваљево имали су 350 склопљених уговора са пољопривредним произвођачима у воћарској производњи (355).

2) ПИК „Будимка“ — Пожега

„Будимка“ је основана од пулпне станице 29. XI 1947. год. У почетку се бавила производњом пулпе воћа као полуфабриката. Од 1948. год. послује као фабрика конзерви. Колектив је 1955. год.

осетно проширио капацитете за производњу воћних концентрата, осталих прерађевина за воће и других пољопривредних производа. Када су између 1965. и 1967. год. фабрици припојене хладњача, кланица и погони за прераду воћа и поврћа из Бијелог Поља, 33 Добриња и Љутица, прерасла је у ПИК „Будимка“.

Комбинат има успостављену дугорочну производну сарадњу са индивидуалним пољопривредним произвођачима у области воћарства, повртарства и делимично сточарства. У производној кооперацији постиже добре резултате. На територији СО Пожега, Титово Ужице, Пријеполје, Горњи Милановац и Лучани досада је кооперацијом обухватио око 2 хиљаде пољопривредних газдинстава. Између 1970. и 1973. год. на подручју СО Пожега у кооперацији је подигао засада малина на 79 ха, јагода 4,70 ха, рибизли 5,20 ха, купина 2,30 ха, шљива 14,00 ха, вишања 4,10 ха и трешања 2,50 ха. У истом периоду ван кооперације „Будимка“ је подигла засада ситног воћа на 146 ха. Највећи број засада подигнут је у к.о. Добриње (95,8 ха) и Љутица (106,05 ха).

„Будимка“ располаже прерадним и капацитетима за замрзавање да прихвати све произведене количине воћа не само из СО Пожега већ и из ширег региона. 1973. год. снабдевала се сировинама из комуна на подручју Србије, Македоније, Хрватске, Босне и Херцеговине. У конкуренцији са угледним југословенским прехранбеним фабрикама успешно производи мармаладу, џемове, слатка, компоте, воћне сокове и концентрате. Затим врши прераду и осталих пољопривредних производа. У оквиру прераде воћа, производи ракију од шљива. За 9 месеци у 1973. год. њено просечно коришћење основних средстава износило је 47.319 хиљада динара.

Комбинат запошљава 800 радника разних профила и квалификација. Физички обим производње износи 17.056.767—22.148.350 кг (за период 1968—1972. год.). У 1972. год. „Будимка“ је имала укупан приход 154.334 хиљаде — који је у поређењу са истим у 1968. год. већи за 92.871 хиљаду.

3) Ракијски комбинат „Чачанка“ — Чачак

Године 1958. основано је предузеће „Чачанка“ у Чачку за производњу и промет алкохолних и безалкохолних пића. Из овог предузећа, које је стално увећавало и проширивало своју делатност, израстао је данашњи комбинат. Постигнути резултати то најбоље показују. Физички обим производње ракије из године у годину стално расте, тако да је 1974. био за 7% већи у односу на обим у 1973. год. Док је у 1971. год. производња ракије износила 2.079.740 боца, у 1974. год. повећана је на 3.263.860. У 1972. год. ова производња је износила 2.796.497 боца.

Око 46% сировина за прераду „Чачанка“ набавља од организација из система „Воћаркооп“ — Београд. Највећи део сировина јој испоручује „Хидропродукт“ — Чачак. У 1974. год. „Чачанка“ је набавила за прераду 5.224.500 литара ракије.

Комбинат снабдева флашираном ракијом скоро сва већа предузећа у земљи. Године 1973. он је имао 33 купца који су остварили промет преко 500.000,00 дин. у укупној вредности од 41.030.000,00 дин. Од тога отпада на трговачко предузеће „Партизан“ из Чачка 3.760.000,00 дин., „Винопродукт“ — Загреб 4.740.000,00 дин. и „Подунавље“ — Бачка Паланка 1.900.000,00 дин.; остали купци са прометом преко 500.000,00 дин. била су предузећа из Вршца, Оџака, Осиека, Београда, Доњег Вакуфа, Апатина, Сомбора, Вуковара, Сплита, Бања Луке, Мостара, Новог Сада, Љубљане, Алексинца и других места.

Продају производа на велико врши преко сопствених стоваришта у Чачку, Сарајеву, Осиеку и Загребу. Године 1973. комбинат је имао једну продавницу на мало у Сарајеву.

Крајем 1973. год. у „Чачанки“ је било запослено 76 радника; од тога броја 17 радника су квалификовани, 27 полуквалификовани, 6 нискоквалификовани, 2 висококвалификована, 3 са нижом стручном спремом и 21 са средњом, вишом и високом.

У 1974. год. комбинат „Чачанка“ се интегрисао са предузећем за пољопривредну производњу и прехрамбену индустрију „Хидропродукт“ у Чачку. Укупан приход свих његових погона износи 84.028 хиљада динара.

4) 33 „Морава“ — Горобиље, ПЗ Чачак, ООУР Добриња и Љутица

33 „Морава“, из Горобиља југоисточно од Пожеге, основана је 1960. год. спајањем задруга из Прилишца, Милићевог Села и Горобиља. Годину дана касније, 1961., припојена јој је и задруга из Гововика. Преко десет година, колико постоји, ослонац је земљорадницима у пољопривредној производњи, доприноси напретку и прогресу села, била и остала значајан чинилац у развоју кооперативних односа.

Основна делатност задруге је пољопривредна производња, вршење услуга пољопривредним произвођачима, откуп и промет пољопривредних производа. Њена економија има 92 ха, од чега је 15 ха под воћњацима. Године 1973. произвела је 55 мц рибизли и 713 мц јабука. Откуп воћарских производа од индивидуалних произвођача био је знатно већи — 185.000 кг јабука и 258 хл ракије.

И ООУР Добриња у СО Пожега бави се воћарском производњом. Њена економија производи око 6500 кг рибизли. Године 1973. откупила је од индивидуалних произвођача 20.000 кг рибизли, 110.000 кг малина, 1400 кг јагода, 550.000 кг јабука и 110.000 хл ракије. Посебну пажњу поклања производњи воћних садница и развијају кооперативних односа у воћарству. Укупна кооперативна површина у 1973. год. износила је 82 ха. У производњи малина заузима прво место, са 78 ха, а рибизла друго.

ООУР „Љутица“, из Љутице, спада у ред оних организација удруженог рада које немају основна средства ван функције. Близу

18 ха, колико користи за воћарску производњу, претежно је засађено шљивама. На сопственој економији у 1973. год. произвела је 2168 кг малина, 680 кг рибизли и 53.000 садница малина. Исте године је откупила од пољопривредних произвођача 2400 кг рибизли, 161.800 кг малина, 3450 кг шипурака, 6100 кг купина, 167.600 кг јабука, 65.100 кг шљива и 334.630 хл ракије. У пољопривреди има развијене кооперативне односе.

Произведено воће 33 „Морава“, ООУР Добриња и Љутица продају ПИК „Будимка“ из Пожеге.

Концепција развоја ПЗ Чачак заснива се на обављању различитих врста делатности. Њене површине за базну производњу налазе се у Парменцу, Трнави, Бресници, Милићевцима и Атеници. Око 1,8% од укупног земљишног фонда користи за воћарство. Посебну пажњу обраћа откупу, промету и преради воћа. Године 1973. откупила је 1783 мц шљива, 1897 мц јабука, 310 мц крушака, 810 мц кајсија, 3455 мц малина, 3530 мц јагода, 3 мц рибизли и 325.209 хл ракије; ове године је прерадила 364.959 кг шљива, 28.335 кг крушака и 19.576 кг ракије.

У 1975. год. задруга планира да произведе 120.000 кг сувих шљива и 5025 кг ракије.

б) В И Н О Г Р А Д А Р С Т В О

Развој виноградарства до појаве филоксере крајем XIX века. — И виноградарство је било развијено у средњем веку. Још тада се у западној Србији гајила винова лоза у знатном броју к.о. У турско доба традиција гајења винове лозе је настављена. Тако је — почетком XVII века — у шабачкој нахији „виноградарство било веома развијено“; ушур на вино, који је наплаћиван од православног становништва, износио је око 650 товара. И муслимани су се бавили виноградарством; они нису правили вино од грозља а плаћали су на винограде „5 акчи пристојбе по дунуму“ (127, 249, 268—269).

У првој половини XVI века око свих градских насеља на подручју западне Србије налазиле су се „веће површине винограда у рукама војске, занатлија и другог варошког становништва“. Само на подручју Шапца, у 1548. год., градски посадници и занатлије муслимани имали су 36,50 дунума винограда. Највише је под виноградима имао Хаши Мехмед — 3 дунума; остали су имали од 0,50—2,0 дунума. Међу последњим био је и Дурсан-ага, шабачки диздар; он је имао 1,50 дунума винограда. Од осталих по 0,50 дунума имало је 2 муслимана; по 1 дунум — 17; по 1,5 дунума — 4; по 2 дунума — 4 (356, 104).

И у насељима удаљеним од касаве — у првој половини XVI века — налазили су се бројни виногради. Године 1548. у многим насељима новчани приходи од винограда били су чак већи од пшенице и осталих култура. У северном делу западне Србије, у 1548. год., такав је случај био у Добрићу, Голочелу, Доњем Бошњану, Љу-

тицама, Белобаби, Островици, Оброви, Брдарицама, Каони и Табнићу. Најчешће су ови виногради били у поседу православног становништва. Међутим, ту и тамо по „селима је било нешто муслиманских винограда, чифлика и мезреа са виноградима, а припадали су обично тимар-сахибијама села у којима су се ти виногради налазили“ (356, 138, 141).

До краја XVI века око Шапца, и још неких градских насеља, површине под виноградима су се повећавале. Међутим, у каснијем турском периоду виноградарство је све више уступало место воћарству. Разлог — воћку је „било лакше гајити од винове лозе“ (356, 143). Но и поред тога винова лоза се ипак гајила. *К. Костић* истиче како се нарочито помињу „и хвале виногради око... Ваљева... Ужица“ (357, 24). Из путописа види се да је Чачак у XVII веку био „украшен виноградима“; Пожега је имала „десет махала и хиљаду и шездесет даском и ћеремитом покривених кућа, приземних и на спрат са виноградима и баштама“; куће у Ужицу с обе стране реке Бетиње биле су „окићене... виноградима, баштама и ружичњацима“ (358, 141—147); Ваљево је имало „шест махала са осам стотина и седамдесет приземних и на спрат ћеремитом и шиндром покривених кућа с виноградима и башчама“ (359, 110).

Године 1721. у шабачком дистрикту винова лоза је заузимала преко 800 (834) мотика. Од тога је било 746 мотика добрих винограда; остали су били рђави или неодређене каквоће. Производила су се вина „осредње каквоће“ (127, 310) и због тога се највише пила увозна. У XVIII веку она су углавном увожена из суседних крајева, нарочито из Срема и Мађарске (360, 88). На почетку XIX века вина у Мачви су се могла наћи врло ретко, јер се ретко трошила, „само у причест и кад ко умре што га прелију“ (151, 168). У Шапцу се, у 1827. год., пило бело смедеревско вино. Пред доношење Хатишерифа најбоља вина су производили манастири. У прве три деценије XIX века такав је случај био са манастиром Чокешина; он је имао добра сопствена вина. Његови виногради налазили су се на „јеминском грунту“ и на исте није плаћао феудалне дажбине (285, 12, 70).

За турског времена кириције из околине Ивањице „носиле су масло, смрзнуто у буразима, у Призрен, а отуда доносили „метохијско вино“ у мешинама (310, 227). На вино при продаји наплаћивана је такса. У 1808. год., по дозволи Правителства народног савета, једна ока „сеоског вина“ продавана је у Шапцу по 8 пара, а „немачког вина“ 16. Прекршиоци овог „нарака“ кажњавани су са „12 гроша штрафа или 25 батина“ (361, 13, 75, 171). У 1825. год. Карановац је имао „3 трговца вином“ (23, 275).

Иако у западној Србији нису постојале простране виноградарске површине, као у Тимочкој Крајини, ипак се после доношења Хатишерифа у извесном броју к.о. производило грожђе „врло добро за јело“ (362). Године 1834. у околини Ваљева лоза се једино није гајила у к.о. Трњаци, Јошева и Бргуле. Поменуће године у ваљевској нахији „спахиски приходи“ износили су од 38.320 ока виноградарског кљука близу 6.000 (5.748) гроша. У појединим к.о. при-

ход од кљука је износио (55, 282—285): Орашац — 99 гр 24 п, Касаба Уб — 53 гр 22 п, Црвена Јабuka — 10 гр 20 п, Радјево — 38 гр 4 п, Вукићевица — 60 гр 12 п, Јабучје — 190 гр 14 п, Пироман — 10 гр 20 п, Лончаник — 6 гр 30 п, Дрен — 387 гр 30 п, Шарбани — 54 гр 18 п, Руклада — 29 гр 4 п, Мургаш — 28 гр 20 п, Бајевац — 749 гр 28 п, Лајковац — 41 гр 28 п, Скобаљ — 16 гр 2 п, Калинић — 6 гр 30 п, Трстеница — 41 гр 10 п, Скеда — 50 гр 10 п, Вровине — 309 гр и осталим к.о. од 9 до 747 гр 36 п.

После укидања турског аграрног система најчувенији су били виногради у околини Ваљева, Чачка, поцерски и посавотамнавски. Последњи су се пружали од Прова, па преко Свилеуве, Крнула, Бојића, Синошевића, Метковића, Грушића, Дворишта, Десића, Добрића, Варне, Цуљковића, Радовашнице и Петковице до Чокешине (59, 475—478). Године 1871. у студеничком срезу виноградарством су се нарочито с успехом бавила газдинства у к.о. Бајевац и Ушће (363, 40). У ваљевском округу, у 1876. год., били су на гласу виногради у к.о. Бајевац, Бањани, Радуш, Врховине, Попадић, Гвозденовић, Козличих, Близоње, Гола Глава, Котешница, Забрдица и Бранковина (70, 413). У околини Краљева и Чачка, 90-их година XIX века, виноградарством су се нарочито бавила газдинства у Јездини, Лозници, Трнави, Атеници, Рајацу, Жежевици и Петници. У поменутих насељима од произведеног грожђа производило се „питко“ вино (362). Од свих њих нарочито је било „чувено вино од Карановца“ (23, 291).

Године 1863. житељи Карановца имали су под виновом лозом 78 мотика. Највећи виноград био је Тимотија Протића, трговца — 16 мотика у Прогорелици. До 3 мотике под виноградима имали су Милан Буњак, трговац, Цмиљана, удов. поч. Антонија Пећанина, Стефан Вучићевић, мутавџија, Миљко Милић, мумуџија, Јован Савић, меанџија, Петар Лазаревић, терџија, Мато Милутиновић, кафеџијски слуга, Димитрије Јовановић, слуга, и Станко Јовановић, поручник; преко 3 мотике — Милош Ристић, кмет, Радоица Милетић, надничар, Јосиф Алексић, бојација, Борђе Лукић, срески начелник, Милош Вујовић, окружни протојереј, и Велисав Миловановић, срески писар. Последњи је имао један виноград од 6 мотика у вредности од 24 цесарска дуката (53, 231—275).

До 70-их година XIX века сељачка газдинства у ужичком и подринском округу незнатно су се бавила виноградарством. Од овога углавном је изузетак чинила к.о. Ужице. Још у XVII веку брда око истоимене вароши налазила су се под виновом лозом и виноградари за сваки виноград плаћали шест акча царске порезе (364, 274—275). 1867. године у оба поменућа округа се налазило нешто око 2118 мотика под виновом лозом; у осталим окрузима ова површина је износила од 6.680—17.544 мотике. У истој години на 100.000 становника долазило је мотика под виноградима у појединим окрузима (61, 82—84): ваљевском 21.015, шабачком 14.852, чачанском 11.510, ужичком 4.000 и подринском 158.

У пожелском и ужичком срезу виногради су се почели „нагло“ подизати од 70-их година XIX века. Године 1892. у околини

Љубовије приличан број пољопривредника се бавио виноградарством. Две године касније, 1894., у Драгачеву винограда је било „само на неколико места ради пробе“. У економској 1893/94. год. газдинства из овог дела западне Србије имала су винограде у трнавском срезу (365).

И у западној Србији са појавом филоксере виноградарство је за кратко време нагло опало у к. о. где је било развијено и виногради изгледали „доста јадно“. Крајем XIX века у к.о. Лозница постојао је само један виноград, у „Старој Вароши“ (76, 28).

Мере за обнову филоксером уништених винограда. — Још 1895. год. Српско пољопривредно друштво је констатовало да виноградарство у западној и читавој Србији „жалосно стоји, јер је пропало и нагло пропада од филоксере и других незгода, а међутим се слабо или скоро никако не обнавља“. Поменуће године Друштво је у циљу унапређивања виноградарства било предложило држави да предузме што хитније следеће мере (59, 473—475): повећа производњу америчке лозе за подлогу у свим расадницима или исту увезе из Француске; испита земљишта у свим важнијим виноградарским крајевима; да продаје лозу по умеренијим и нижим ценама; даје виноградарима „све могуће поуке“; да винограде подигнуте на америчкој подлози и окалемљеном домаћом лозом ослободи порезе 5 год.; да путем награда подстиче подизање винограда; да сиромашним виноградарима омогући добијање кредита под повољнијим условима; да заштити новоподигнуте винограде од сточних потирица и др.

Крајем XIX века вредност једног хектара земље под виноградима је износила од 88,6—343,6 дин. Године 1897. укупна вредност свих виноградарских земљишта у ваљевском округу износила је 523.397 дин., подринском 319.780 дин. и ужичком 7.725 дин. Три године касније, 1900., по укупној површини под виноградима ужички округ се налазио на последњем месту — 19,15 ха. Највећу површину имао је подрински округ — 1.109,72 ха. Од 974,67 ха колико је било под виноградима у насељима која су административно гравитирала Ваљеву на „добре“ је отпадало 399,35 ха, „оштећене“ 451,60 ха и „младе“ 123,72 ха. Међу последњим преовлађивали су виногради са домаћом лозом — 118,75 ха; остали су били на америчкој подлози — 4,97 ха. Поменуће године у ваљевском округу од 100 ха уопште под виноградима није родило 66,41%, Подрињу 45,91% и у околини Ужица 34,11%. У појединим окрузима принос вина са 1 ха под „добрим“ виноградима износио је 2,93—7,07 хл, од домаће лозе 3,02—7,75 хл, на америчкој подлози 1,00 хл и филоксером оштећени 1,00—2,67 хл. Цена једног литра вина по ценовнику за 1900. год. износила је од 0,65—0,79 дин. (83, 184, 197).

На почетку XX века по проценту укупне површине под виноградима прво место је заузимао подрински округ (0,51%). У осталим окрузима овај проценат је износио од 0,09—0,17. Године 1907. у појединим окрузима производња вина је износила (у товарима): ваљевском — 9249, подринском — 7460, ужичком — 40 и чачан-

ском — 9647 у укупној вредности од 1,996.679 дин. Производња вина са 1 ха „добрим“ виноградима кретала се од 7,25—17,88 хл (87, 238—267).

У годинама пред први светски рат унапређивањем виноградарства у западној Србији бавило се 7 лозних и воћних расадника. Најстарији расадник налазио се у Лозници; он је био основан још крајем XIX века. Највећу површину под виноградима имали су расадници у подринском округу — 9,90 ха; у осталим окрузима ова површина је износила од 5,96—8,90 ха. Године 1908. унапређивањем виноградарства бавиле су се још две пољопривредне станице — ваљевска и ужичка (87, 282—286).

Производња и прерада грозђа између два светска рата. — После првог светског рата највећи проценат пољопривредне површине под виноградима имао је краљевачки округ (1,00%); најмањи ужички округ (0,00%). Године 1940. овај проценат у ваљевском округу износио је 0,4, а у шабачком 0,6. Уочи другог светског рата до 0,3% пољопривредне површине под виноградима имали су следећи срезови (165, 20—21): ваљевски — Ваљево (0,3%), посавски — Обреновац (0,1%), тамнавски — Уб (0,3%), рачански — Бајина Башта (0,03%), ужички — Ужице (0,0%), азбуковачки — Љубовија (0,1%) и мачвански — Богатић (0,1%); од 0,3% до 0,5% — колубарски — Мионица (0,5%), подгорски — Ваљевска Каменица (0,5%) и јадарски — Лозница (0,5%); преко 0,5% — жички — Краљево (0,7%), трнавски — Чачак (4,7%), посавотамнавски — Владимирци (0,9%) и поцерски — Шабац (2,0%). У осталим срезовима није гајена винова лоза — драгачевском (Гуча), ариљском (Ариље), златиборском (Чајетина), моравском (Ивањица), пожешком (Ужичка Пожега), црногорском (Косјерић) и рађевском (Крупањ).

Родни виногради у ваљевском округу 1940. год. (165)

С р е з	В и н о г р а д и				
	Површина		Укупно	Производња	
	налемљене лозе	некалемљене лозе		У к у п н о	
			грожња мц	вина хл	
1. ваљевски	96	12	108	166	74
2. колубарски	94	74	168	2.400	600
3. подгорски	132	56	188	503	403
4. посавски	40	—	40	—	—
5. тамнавски	78	88	166	367	297

У односу на површину под виноградима производња грозђа и вина била је релативно велика. Године 1940. само у насељима која су административно и привредно гравитирала Мионици било је произведено 2400 мц грозђа и 600 хл вина. Највећи произвођачи виноградарских производа била су газдинства у Поцерини и Посавотамнави — близу 10 хиљада метарских центи грозђа и преко 3,5 хиљада хектолитара вина. Поменуће године виноградарци у тамнавском срезу били су произвели близу 300 хл вина, јадарском 932 хл. жичком

507 и ваљевском 74. У 1940. год. газдинства из читавог ваљевског округа произвела су 0,4% од целокупне србијанске производње вина — 1374 хл (165, 55—56).

Између два светска рата западна Србија имала је своје најбоље винограде у околини Јелице. Од грозђа у овим виноградима производило се познато „јелачко“ вино (322, 41).

Виноградарска производња у првим послератним годинама. — За време немачке окупације многи предратни виноградни у западној Србији били „су пропали услед оскудице у плавом камену за прскање винограда и људске радне снаге за благовремену и потребну обраду“. У 1945/46. год. у околини Краљева виноградарство је било ограничено углавном „на ретке љубитеље винове лозе“; у чачанском округу виноградни су се налазили само у трнавском срезу; у ујичком округу они су заузимали свега око 10 ха. У последњем округу винова лоза углавном се гајила где-где, нарочито око кућа, изузев у рачанском срезу, где је заузимала око 9 ха (366).

Године 1946. газдинства у Поцерини са 680 ха родних винограда произвела су 21.662 мц грозђа; просечан принос грозђа по 1 ха износио је преко 30 мц. Највећи део грозђа прерађен је у вино-произведено је 5984 хл у вредности од 17.330 хиљада динара. Највећи просечни приноси грозђа остварени су у СНО Лозница — 43 мц по 1 ха. У осталим СНО-а просечни приноси износили су од 3—38 мц/ха. Површина под родним виноградима у Посавотамнави износила је 536 ха; Рађевини 82 ха; Азбукловици 7 ха (367) итд.

Виноградарска производња на подручју десет СНО-а у 1946. год.*

С р е з	Родни виноградни у ха	Укупан принос грозђа у мц	Вредност произведеног вина у 000 дин.
Ариљски	3	80	64
Драгачевски	65	195	156
Нолубарски	279	10.635	8.508
Подгорски	98	2.220	1.776
Пожешки	5	56	45
Посавски	126	4.092	3.274
Тамнавски	80	2.875	2.285
Ујички	1	33	26
Мачвански	110	3.371	2.697
Ваљевски	282	8.037	6.430

* Према подацима Главне управе за пољопривреду НРС

Иако западна Србија није виноградарски део републике, после ослобођења 1945. год. месне власти биле су предузеле низ мера да се побољша репродукциона способност виноградарства и винарства. Разлог ових акција био је, према изјавама виноградара, што се у првим послератним годинама осетно била повећала потрошња грозђа и вина. Још 1947. год. ради измене сортне структуре винограда одређена је била Среска пољопривредна станица у Владимирцима

да производи висококвалитетан лозни садни материјал. Истовремено у свим виноградарским к.о. заведено је планско производно задужење за сваког виноградара. Колико је оно износило, најбоље показује податак да су само виноградарски из СНО Ваљевска Каменица били обавезни да у 1948. год. произведу 4640 мц грозђа. Укупна површина под виноградима у СНО Владимирци износила је 396 ха. За 1948. год. његово планско задужење износило је 15.840 мц грозђа. У СНО Краљево ово задужење на 314 ха износило је 12.560 мц (368).

У првим послератним годинама на подручју западне Србије налазило се око 4,8% од укупног броја чокота у Србији. Култура винове лозе нарочито је била развијена западно „од Чачка на оним странама које су окренуте југоистоку“ (369, 23), Поцерини и Посавотамнави. Приватни сектор доминирао је у виноградарској производњи. Од укупног броја чокота, 0,3% имао је државни сектор и 0,4% задружни. Само у насељима која су административно и привредно гравитирала Ужицама приватни сектор је имао 4,655.692 чокота; остатак од 46.683 чокота припадао је државном и задружном сектору (329).

Број чокота винове лозе у СНО Ваљево на почетку 1949. год. (329)

Сектор власништва	Укупан број чокота винове лозе
Државни сектор	152
Задружни сектор	—
Приватни сектор	1.406.848
У к у п н о	1.407.000

Од свих СНО-а у 1949. год. највећи број чокота имао је Шабац. Преко 18% свих чокота налазило се на његовој територији. Од укупног броја чокота налазило се у власништву газдинстава из СНО Владимирци 11,5%, Ваљево 6,4% и Гуча 4,1%. Најмањи број чокота имала су газдинства у златиборском срезу, у коме их је било нешто око 130. Највећи број чокота на америчкој подлози имала су газдинства у околини Чачка — близу 3,2 милиона. На другом месту се налазио СНО Шабац са 3,049.934 чокота, док трећем СНО Владимирци са 1,537.104 чокота (329).

Размештај винограда по комунама и виноградарска производња

Западна Србија има преко 2,5 хиљада хектара под виновом лозом. Међутим, и поред тога у њој проценат пољопривредне површине под виноградима износи 0,33, што је — у односу на остале србијанске крајеве — минимална површина. Више од две петине винограда налази се у комуни Чачак и Шабац, а преостале површине углавном у комуни Обреновац, Коцељево, Краљево, Лозница,

Ваљево и Владимирци. Према проценту пољопривредне површине под виноградима на прво место долази комуна Чачак (1,46%), а затим следе: Коцељево (1,38%), Шабац (0,83%), Владимирци (0,59%), Обреновац (0,55%), Лајковац (0,48%), Лозница (0,40%), Осечина (0,33%), Краљево (0,32%), Крупањ (0,28%), Ваљево (0,27%), Уб (0,25%), Мионица (0,11%), Лучани (0,01%), Љубовија (0,01%) и Бајина Башта (0,006%).

Број родних чокота по комунама у 1973. год.

К о м у н а	Број родних чокота			
	На америчкој подлози	Домаћа лоза	Хибриди	У н у п н о
Обреновац	525.400	133.900	44.800	704.100
Чачак	3.512.885	180.670	33.600	3.727.215
Краљево	1.452.500	115.400	116.000	1.683.900
Коцељево	1.758.500	—	148.000	1.906.500
Крупањ	330.000	—	216.000	546.000
Лозница	1.042.000	46.000	18.000	1.106.000
Љубовија	—	14.000	—	14.000
Шабац	3.903.900	—	112.000	4.015.900
Владимирци	953.000	20.000	265.000	1.238.000
Бајина Башта	—	7.000	—	7.000
Лајновац	353.000	—	116.500	469.500
Ваљево	994.700	107.200	50.000	1.151.900
Мионица	101.000	—	58.000	159.000
Осечина	477.500	—	50.000	527.500
Уб	448.000	68.000	107.000	623.000
Свега	15.852.385	692.170	1.334.900	17.879.515

Укупан број родних чокота износи близу 18 милиона. То је нешто више од 3% од укупног броја у Србији. Винова лоза на америчкој подлози доминира у скоро свим комунама у којима је виноградарство развијено. Од 17,879.515 родних чокота, 692.170 је на домаћој подлози.

Комуна Обреновац и Чачак су познате по изванредно високим просечним приносима грозђа по једном чокоту. У 1973. год. виноградарски из ових комуна остварили су просечне приносе грозђа од 1,4—1,6 кг по једном родном чокоту, што је за 0,5—0,8 кг више од просека за Србију. Очигледно је да такви приноси у комунама Обреновац и Чачак дају и већу акумулацију, али је, такође, сигурно да многи виноградарски у СО Бајина Башта и још неким другим комунама, чешће из објективних него из субјективних разлога, такве приносе не могу да реализују. Међутим, потребно је посебно истаћи да су последњих година просечни приноси грозђа по једном чокоту на поседима знатног броја газдинстава осетно увећани. Од 17,879.515 родних чокота, у 1973. год., виноградарски из западне Србије постигли су принос од 0,4—1,6 кг; укупно 173.399 мц грозђа (3,29% од укупне производње у Србији).

Сл. 5. — Процент укупне пољопривредне површине под виноградима по комунама

До 10.000 мц грозђа годишње производи се у СО Крупањ, Лозница, Љубовија, Бајина Башта, Лајковац, Мионица, Осечина и Уб; од 10.000—20.000 мц — СО Краљево, Коцељево, Владимирци, Ваљево и Обреновац; преко 20.000 мц — СО Чачак. Последња комуна је највећи произвођач грозђа у западној Србији — преко 50 хиљада метарских центи годишње.

Преко 50% (57,01%) произведеног грозђа виноградарски у западној Србији прерађују алкохол; остатак од 42,99% троше сами произвођачи у свежем стању или продају на локалним тржиштима (Обреновац и др.). Близу 100.000 (98.867) мц грозђа у 1973. год. је прерађено у алкохол и произведено 50.283 хл вина и 4417 хл комовице. До 5.000 хл вина произведено је у СО Обреновац, Краљево, Коцељево, Крупањ, Лозница, Љубовија, Владимирци, Ваљево, Мионица, Осечина и Уб; преко 10.000 хл — СО Чачак и Шабац. Највећи произвођачи комовице су виноградарски у СО Чачак (1680 хл), Шабац (914 хл) и Коцељево (409 хл); у осталим комунама производња износи од 8 (СО Љубовија) до 366 (СО Краљево) хл.

У западној Србији плантажни виногради постоје у СО Обреновац, Чачак, Краљево и Шабац; укупно 100 ха. Године 1973. у њима је произведено 6700 мц грозђа. Просечан принос по 1 ха износио је од 25,0 (СО Краљево) до 85,0 (СО Чачак) мц.

СТАЛНО ЗЕЛЕНЕ ПОВРШИНЕ

Бројно стање сувата у XIX веку. — Још 1833. год. на Златибору и његовој околини постојало је 26 сувата. Вредност једног сувата износила је од 250—1000 гр. Војни комадант Јованче Спасић, шаљући 1837. год. извештај о суватима у Подрињу, додаје: „Бено казуе, да се кое у Главичицама под Лозницом, кое у Гушиној ади под Островом, кое пак у Шипуљи под Лешницом може 500 волова суватити“. И у осталим крајевима западне Србије такође је било доста стално зелених површина и од њих оствариван знатан новчани приход. То се донекле може видети и из спискова прихода вароши Ваљева и ваљевске асовине. По тим списковима само у 1834. год. приходи од сена износили су 576 гр (371). Пре доношења Хатишерифа Турци у 56 насеља ужичког округа имали су 363 ливаде (33). Године 1821. они су без решења из Цариграда узимали сенски десетак од народа (372, 362). Још у то доба сељак је био обавезан „да сваки своје ливаде од трња којекакви изтреби“ (373, 356). Ливаде су кошене крајем јуна и почетком јула. У 1836. год. у околини Ваљева већ 29. јуна косидба је била почела, али су траве биле „доста рђаве“ (374).

У појединим годинама пред доношење извршног Царског Фермана сувати су издавани под закуп. Закупнина је била различита у разним годинама. Године 1833. она је износила за 21 суват на Златибору преко 12.000 (12.380) гроша. 30-их година XIX века сувати нису увек били неограничено отворени за исхрану стоке, јер их је кнез Милош често пута резервисао за свој „мал“ или поклањао на једногодишње коришћење угледним личностима. Године 1833. купљено је у ваљевској нахији 1000 оваца за рачун кнеза Милоша и послато у Поникве „да их Мићић у Златибор намести да пасу“. У 1837. год. лешнички и лознички сувати искључиво су коришћени за суваћење кнежевих волова (375). Поменуће године у чачанском округу се налазило 11 алија, 8 сувата и 21 „закос“; укупна годишња аренда износила је 5259 гр 25 п. У Драгачеву најпространији суват био је зв. Берберово поље. Његови арендатори били су Гиле Црвчанин и Јевђеније Дмитровић из Карановца; они су плаћали аренду 537 гр 20 п годишње (48, 314—316).

Преобраћање стално зелених површина у друге категорије земљишта после доношења Хатишерифа. — 40-их година XIX века у западној Србији већ увелико су разораване стално зелене површине и преобраћане у друге категорије земљишта. У то време веома је био уочљив процес имовинске поларизације и стално се осећала потреба за новим њивским површинама. Под утицајем трго-

вине у другој половини XIX века из године у годину ливаде су све више разораване за сејање жита (373, 266) и осталих култура. У 1867. год. било је мање коса ливада на 100.000 становника него у 1847. у појединим окрузима (61, 85—88): ваљевском 19.552, шабачком 20.100, чачанском 33.558, ужичком 24.167 и подринском 19.210. Међутим, и поред тога оне су у 1867. год. ту и тамо у појединим к.о. још увек заузимале знатне површине. Поменуће године ужички округ са 104.377 коса ливада заузимао је друго место у Србији (после пожаревачког округа); у осталим окрузима ова површина је износила од 48.827—83.483 косе.

Процент земље под ливадама и пашњацима у 1889. год. био је највећи у ужичком округу — 45,83, а најмањи у шабачком — 27,21. У ваљевском округу овај проценат је износио 41,81, подринском 35,23 и чачанском 45,44. На 1000 становника највише је долазило ливада и пашњака у ваљевском округу — 279,7 ха; осталим окрузима од 162,9—211,5 ха (143).

80-их година XIX века на Тари изхрањивано је „годишње на 20.000 грла ситне и крупне стоке“. У 1892. год. ужички трговци на златиборским пашњацима угојили су до 3000 говеда за извоз. Пред крај XIX века на Златибору у поседу државе се налазило 10 „отромних сувата“; они су имали површину око 10.000 ха и на њима су трговци напасали стоку за посек и извоз (376).

Висина аренде за поједине сувате на Златибору
70-их година XIX века*

С у в а т	Висина годишње аренде	
	гроша	пара
Крајеви	8.800	—
Пусто Брдо	7.688	—
Велики Шајиновци	7.610	—
Доња Рибница	6.820	28
Бијеле Воде	6.814	—
Честе	5.644	—
Бучје	5.480	—
Брегови	5.264	—
Нобиља Глава	3.300	—

Вредност стално зелених површина и производња сена крајем XIX и почетком XX века. — Крајем XIX века просечна вредност 1 ха под ливадама у ваљевском округу износила је 457,3 дин.; у осталим окрузима од 149,3—348,6 дин. Најскуплији сувати били су у Подрињу (106,2 дин. за 1 ха); најјевтинији у ваљевском округу (27,5 дин.). Укупна вредност свих пашњака у подринском, ваљевском и ужичком округу износила је нешто око 4,9 милиона динара. Године 1900. принос ливадског сена кретао се од 12,77—15,43 мц по 1 ха. Поменуће године само у Подрињу са 23.404,81 ха под ливадама до-

* Према подацима М. Ђ. Милићевића, (72,628).

бивено је 337.862,82 мц сена у вредности од 1,324.422 дин. У ваљевском округу принос сена износио је 346.823,87 мц (83, 185—196) или за 38.356,11 мц више него у ужичком.

Године 1905. чачански и ваљевски округ имали су апсолутно највећу површину под ливадама не само у западној него и читавој Србији, а подрински под пашњацима. Највећа просечна вредност 1 ха под ливадама била је у ужичком округу — 505 дин.; најмања у ваљевском округу — 317 дин. У свим окрузима 1907. год. произведено је близу 800 хиљада метарских центи ливадског сена (27,6% од укупне производње у Србији). Поменуће године чачански округ по укупној производњи сена заузимао је треће место у Србији са 215.152 мц (после крагујевачког округа). На четвртом месту налазио се подрински, а петом ваљевски округ. У последњем округу 1907. год. са 29.925,99 ха принос сена је износио 204.301 мц или просечно са једног хектара 9,24 мц (87, 238, 248).

Стално зелене површине пред први и између два светска рата. — У годинама пред први и између два светска рата у западној Србији још увек се налазио релативно висок проценат пољопривредне површине под ливадама и пашњацима. У Горњем Драгачеву, на почетку XX века, више их је било но ораће земље. Најбољи сувати налазили су се на Чемерну (377, 326); они су били у поседу државе и заузимали површину од 15 км². Године 1924. на Златибору окружних сувата било је 18 и то (169, 102—104): „Лесковац“, „Доњи Брегови“, „Пола кобиње главе“, „Велике ливаде“, „Чаловац“, „Горњи брегови“, „Пањеви“, „Горњи крајеви“, „Доњи крајеви“, „Беле воде“, „Горња рибница“, „Доња рибница“, „Мали шанковци“, „Велики шанковци“, „Крива бреза“, „Триња“, „Мало пусто брдо“ и „Велико пусто брдо“; остали сувати су били срески или приватни. Просечна величина сувата износила је од 150—300 ха (169, 102—104).

У ужичком округу, у 1940. год., под стално зеленим површинама се налазило 63,2% од укупне пољопривредне површине. Највећи проценат под пашњацима имао је златиборски срез (58,9%). На другом месту се налазило Драгачево са 46,2%. До 10% пољопривредне површине под ливадама имали су срезови Обреновац, Уб, Љубовија, Лозница, Богатић, Владимирци и Шабац; од 10—20% — Ваљево, Мионица, Ваљевска Каменица, Ужичка Пожега и Крупањ; од 20—30% — Гуча, Краљево, Чачак, Ариље, Чајетина, Ивањица, Бајина Башта, Ужице и Косјерић; преко 30% — Ивањица. Прво место по укупној производњи сена заузимао је златиборски срез (Чајетина) са 188.482 мц. 1940. год. у њему је на 14.982 ха произведено 3,1% од укупне производње сена у Србији. У осталим срезовима производња ливадског сена је износила од 3290 (Љубовија) до 177.004 (Краљево) мц, а просечни приноси од 7,0—35,5 мц по 1 ха.

Искоришћавање стално зелених површина после другог светског рата. — Од 1940—1969. год. проценат пољопривредне површине под ливадама и пашњацима у границама многих данашњих комуна осетно је смањен. Још у периоду административног управља-

ња привредом у појединим СНО-а биле су разоране знатне стално зелене површине и преобраћене у њиве или друге категорије земљишта. У дванаестој години после увођења комуналног система површине под ливадама само у СНО Ариље биле су мање за 28,2% у односу на 1940., а у СНО Чајетина за 41,1%. У СО Косјерић било их је мање за 15,5%. Године 1968. апсолутно највећу површину под пашњацима имале су СО Чајетина (24.444 ха) и Краљево (23.738 ха); најмању СО Лајковац (651 ха) и Владимирци (656 ха).

У првим послератним годинама најраспространије стално зелене површине налазиле су се на Златибору и Дивчибарама. Последње углавном су се налазиле у поседу индивидуалних газдинстава. Године 1940. пашњаке на Златибору користила је ергела из Сарајева и пољопривредна школа у Севојну. Непосредно после другог светског рата овим и пашњацима који су аграрном реформом прешли у државну својину углавном је управљало трговачко предузеће „Чигота“ (Титово Ужице) и селекциона станица на Златибору (касније Земаљска сточарска станица „Партизанске воде“). Последња станица имала је у поседу преко 1200 ха стално зелених површина и на њима у току лета држала крупну стоку са домаћих пољопривредних добара или откупљену од индивидуалних одгајивача. Године 1947. предузеће „Чигота“ је на близу четири хиљаде хектара пашњака товило стоку или издавало под закуп индивидуалним сточарима (102). 27. V 1947. год. Указом Президијума Народне Скупштине НРС сви пашњаци на Златибору предати су били на управљање Министарству пољопривреде НР Србије (378). У СО Титово Ужице и Чајетина у 1968. год. се налазило близу 5% стално зелених површина у Србији. И у једној и у другој комуни друштвена газдинства користила су близу 16 хиљада хектара ливада и пашњака (27,8% од укупне површине).

Непосредно после другог светског рата стално зелене површине у западној Србији биле су доста запуштене, закоровљене и исцрпљене немачким искоришћавањем у предратним годинама и за време немачке окупације, па су давале мале просечне приносе сена по 1 ха (92). Године 1946. у подринском округу они су са 1 ха ливада износили 8 мц. Најбоље ливаде су се налазиле у северном делу СНО Богатић и око Добраве. Поменуће године низијских пашњака у подринском округу било је око 5633 ха; брдских — 14.563 ха. У СНО Лозница брдски пашњаци су заузимали 1945 ха, Богатић — 59 ха, Шабац — 200 ха, Владимирци — 812 ха, Љубовија — 5906 ха и Крупањ — 5641 ха. Последњи углавном су се налазили на висини до 900 м. По секторима власништва стално зелене површине на подручју ОНО Шабац углавном су биле својина индивидуалних газдинстава — око 91,0%; остатак око 9% припадао је државном сектору или су биле сеоске утрине. У 1946. год. државни пашњаци издавани су под закуп — од почетка маја до првог снега (379).

Још одмах после ослобођења 1945. год. месне власти биле су предузеле низ мера да се повећа продуктивност стално зелених површина. У том циљу почетком 1948. год. Министарство пољоприв-

реде НР Србије било је одржало низ семинара широм целе западне Србије са представницима СНО-а и друштвених организација и на истим упознало учеснике са основним агротехничким мерама које треба да примењују у циљу увећања приноса сена. Поменуће године и све фронтоске организације имале су специјалне задатке у погледу неге и чишћења ливада и пашњака. Акцијама примена агротехничких мера биле су обухваћене стално зелене површине не само на приватном сектору него и у поседу сељачких радних задруга и пољопривредних добара. Од овога су једино чинили изузетак планински пашњаци, који су се претежно налазили у ресору Министарства шумарства НР Србије. У годинама пред укидање административног система управљања привредом на овим стално зеленим површинама од свих агротехничких мера једино је спроведена испаша путем прегона (92).

Још у првим послератним годинама бивше сеоске и општинске утрине у западној Србији биле су предате на коришћење друштвеним пољопривредним и шумским организацијама. Године 1948. на територији СНО Ивањица ово земљиште користила су шумска газдинства из Рашке и Ивањице. Годину дана касније, 1949., на захтев Повереништва за пољопривреду Министарство за пољопривреду НР Србије доделило их је СНО Ивањица ради формирања сточарске фарме (380). Средином 1949. год. у читавој ужичкој административној и привредној области сељачке радне задруге имале су око 3764 ха под стално зеленим површинама у 60 села (108).

Сл. 3. — Ливаде на Дивчибарима

После увођења комуналног система власти су предузимале низ мера у циљу увећања приноса сена по 1 ха (СО Бајина Башта и др.). У овом периоду посебна пажња се поклања подизању вештачких ливада не само под класастим травама него и легуминозама. Досада је само у СО Ивањица подигнуто преко 3 хиљаде хектара оваквих ливада (222). У СО Лучани друштвене пољопривредне организације „Воћар“ — Гуча и „Воћар“ — ООУР Котража (Драгачево)

имају највеће површине под вештачким ливадама у кооперацији и на сопственим економијама. Последња организација планира да у 1973. год. подигне нових 270 ха вештачких ливада (220).

И у осталим комунама друштвене пољопривредне организације поклањају све већу пажњу производњи сточне хране са вештачких ливада („Србијанка“ у СО Ваљево и др.). У СО Косјерић чак главна „оријентација друштвеног сектора у пољопривреди је у повећању површина под вештачким ливадама“ (381). Последњих неколико година газдинства у СО Бајина Башта сточну храну, нарочито кабасту, претежно обезбеђују са вештачких травњака. У околини Бајине Баште ових травњака просечно се подиже око 285 ха годишње. Само 33 Заовина у 1972. год. подигла је 3 ха вештачких травњака. Поменуће године она је вршила мелиорацију не само сопствених вештачких (16 ха) него и природних травњака (15 ха). У кооперацији је подигла или извршила мелиорацију травњака на 200 ха (219, 16 18).

Но подручју СО Бајина Башта све земљорадничке задруге се баве подизањем и мелиорацијом травњака. Неке од њих врше инвестиције углавном из сопствених фондова (33 Заовине, 33 Бајина Башта); остале користе и банчине кредите (30:70). У 1972. год. 33 Костојевић у кооперацији је подигла вештачких травњака на 100 ха (219, 18).

Још од 1960. год. друштвене пољопривредне организације у северном делу западне Србије почеле су да се баве подизањем вештачких ливада. Од 1962—1965. год. само задруга у Пецкој подигла је вештачке ливаде на 100 ха, Брежђу 20 ха, Радаљу 64 ха, Драчићу 10 ха, Поћути 10 ха, Лесковици 10 ха, Ваљево 5 ха и Голој Глави 2,5 ха. Међу свима њима највећу пажњу у производњи сена поклањала је задруга у Крупњу; она је прва и почела са подизањем вештачких ливада. Од 1962—1965. год. само задруга у Пецкој подигла 500 ха и са исте остварила принос сена од 40—50 мц/ха (260). Последњих десетак година површине под вештачким ливадама су се прошириле не само на друштвеном него и приватном сектору. У 1971. год. оне су у СО Ваљево заузимале око 3500 ха, природне ливаде 5316 ха и пашњаци 9647 ха (382); укупно 18.463 ха.

Интересантно је, поређења ради, навести да се у 1973. год. на подручју западне Србије налазило 22,28% свих стално зелених површина у Србији. Тако, на пример, у СО Осечина налази се 2871 ха под ливадама, а 3145 ха под пашњацима, у СО Мионица: 3366 и 3000 ха, у СО Мали Зворник: 685 и 1556 ха, у СО Лубовија: 2157 и 5087 ха, у СО Крупњак 1433 и 3291 ха и у СО Лучани: 6679 и 5046 ха. Просечна површина, у 1973. год., под ливадама у појединим комунама износила је од 108 (СО Богатић) до 18.777 (СО Ивањица) ха, а под пашњацима од 621 (СО Владимирци) до 23.839 (СО Краљево) ха. Године 1973. СО Ивањица по укупним површинама под ливадама заузимала је прво место у западној Србији (испред СО Краљево). У 1973. год. у насељима која су административно и привредно гравитирала Чајетини налазило се под свим стално зеленим површинама

28.732 ха. Просечан принос сена са 1 ха ливада износи од 12,6 (СО Бајина Башта) до 32,8 (СО Обреновац) мц, а пашњака од 2,4 (СО Бајина Башта) до 21,9 (СО Богатић) мц.

До 50.000 мц ливадског сена производи се у СО Обреновац, Богатић, Коцељево, Крупањ, Лозница, Љубовија, Мали Зворник, Шабац, Владимирци и Лајковац; од 50.000—100.000 мц — СО Ариље, Мионица, Осечина и Уб; од 100.000—200.000 мц — СО Чачак, Лучани, Бајина Башта, Косјерић, Пожега, Титово Ужице и Ваљево; од 200.000—300.000 мц — СО Чајетина; преко 300.000 мц — СО Краљево и Ивањица.

Газдинства из западне Србије, иначе, производе сена са пашњака око 950 хиљада мц годишње. Преко 50.000 мц овог сена се производи у шест комуна (СО Краљево, Лучани, Ивањица, Чајетина, Титово Ужице и Ваљево); у осталим комунама производња износи од 6216 (СО Владимирци) до 49.961 (СО Чачак) мц.

КАТАСТАРСКИ ПРИХОД ПО ЈЕДНОМ ХЕКТАРУ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА

Пољопривредна газдинства у комунама Обреновац и Богатић остварују највећи катастарски приход по 1 ха пољопривредног земљишта (1334—1417 дин.). У комуни Чачак овај приход износи 1201 дин. До 500 дин. катастарског прихода по 1 ха имају комуне Чајетина (181 дин.), Ариље (428 дин.), Бајина Башта (413 дин.), Ивањица (310 дин.), Косјерић (427 дин.), Мали Зворник (431 дин.), Осечина (472 дин.) и Титово Ужице (441 дин.); од 500—1000 дин. — Ваљево (597 дин.), Лучани (613 дин.), Коцељево (809 дин.), Краљево (602 дин.), Крупањ (517 дин.), Лозница (784 дин.), Љубовија (832 дин.), Мионица (670 дин.) и Пожега (555 дин.); преко 1000 дин. — Богатић (1334 дин.), Владимирци (1071 дин.), Уб (1147 дин.), Чачак (1201 дин.), Шабац (1308 дин.), Лајковац (1081 дин.) и Обреновац (1417 дин.).

а) Комуне према приходу од њива и вртова

Просечан катастарски приход по 1 ха њива на подручју западне Србије је за 8,6% мањи од србијанског просека. Када се тај показатељ посматра по комунама — приход је у брдско-планинским комунама више него скроман, а у планинским далеко испод просека. Поред свега тога, у скоро сви комунама укупан катастарски приход од њива је већи него од других пољопривредних категорија земљишта. Нарочито је његово учешће преодминантно у равничарским комунама.

1. До 800 дин. катастарског прихода по 1 ха њива у 1972. год. остварила су газдинства у комунама Ариље (657,5 дин.), Бајина Башта (619,2 дин.), Ваљево (786,2 дин.), Ивањица (520,1 дин.), Косјерић

(741,3 дин.), Крупањ (587,0 дин.), Љубовија (592,1 дин.), Мали Зворник (524,2 дин.), Осечина (564,8 дин.) и Чајетина (499,1 дин.);

2. Од 800—1000 дин. — Лучани (916,1 дин.), Коцељево (819,4 дин.), Лозница (868,0 дин.), Мионица (835,4 дин.), Пожега (918,0 дин.) и Титово Ужице (802,6 дин.);

3. Преко 1000 дин. — Богатић (1421,1 дин.), Владимирци (1134,1 дин.), Краљево (1190,6 дин.), Лајковац (1214,0 дин.), Уб (1200,4 дин.), Чачак (1446,4 дин.), Шабац (1354,6 дин.) и Обреновац (1465,3 дин.).

По катастарском приходу од 1 ха вртова комуна Обреновац налази се на првом месту у западној Србији (6937,3 дин.). Комуна Шабац заузима друго место са 4903,6 дин. Богатић се налази на трећем месту (4607,7 дин.). У осталим комунама просечан приход износи од 1045,8—4510,2 дин. по 1 ха.

б) Комуне према приходу од воћњака

У западној Србији остварује се 31,6% катастарског прихода са воћњака у Србији. Нарочито велики укупан катастарски приход се остварује у комунама Ваљево (6.233.017 дин.), Краљево (8.097.894 дин.) и Чачак (9.604.760 дин.). У комуни Обреновац се остварује највећи катастарски приход по 1 ха (1607,2 дин.). Учешће катастарског прихода од воћњака у укупном, које износи 11,7%, у односу на србијански просек је веће за 4%.

1. До 1000 дин. катастарског прихода по 1 ха воћњака у 1972. год. остварила су газдинства у комунама Ариље (668,9 дин.), Бајина Башта (812,8 дин.), Богатић (853, 7 дин.), Ваљево (788,3 дин.), Лучани (898,0 дин.), Ивањица (679,9 дин.), Косјерић (817,9 дин.), Коцељево (961,4 дин.), Крупањ (795,6 дин.), Лозница (803,6 дин.), Љубовија (654,8 дин.), Мали Зворник (672,1 дин.), Мионица (812,8 дин.), Осечина (746,7 дин.), Пожега (768,4 дин.), Титово Ужице (744,5 дин.) и Чајетина (430,7 дин.);

2. Од 1000—1500 дин. — Владимирци (1052,1 дин.), Краљево (1070,4 дин.), Лајковац (1047,2 дин.), Уб (1055,7 дин.), Чачак (1365,6 дин.) и Шабац (1108,3 дин.);

3. Преко 1500 дин. — Обреновац (1607,2 дин.).

в) Комуне према приходу од винограда

Западна Србија има релативно мали укупан катастарски приход од винограда — 3.363.800 дин. У укупном приходу са подручја Србије она учествује са свега 2,8%. Комуна Чачак остварује највећи укупан катастарски приход. Око 31,4% прихода од винограда који износи 1.059.307 дин., реализују газдинства из катастарских општина у околини Чачка.

1. До 800 дин. катастарског прихода по 1 ха винограда у 1972. год. остварила су газдинства у комунама Бајина Башта (554,0 дин.).

8. Ратарско-воћарско-пашњачко-ливадско-виноградарском — Љубовија и Мали Зворник;

9. Ратарско-воћарско-ливадско-пашњачко-повртарско-виноградарском — Уб;

10. Ливадско-пашњачко-ратарско-воћарском — Чајетина;

11. Ратарско-воћарско-повртарско-виноградарско-ливадско-пашњачком — Шабац;

12. Ратарско-воћарско-ливадско-повртарско-пашњачко-виноградарском — Обреновац.

НЕПОСРЕДНИ ПУТ РАЗВОЈА ЗЕМЉОРАДЊЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

У измењеним послератним условима са извршним променама у економско-социјалној структури ограничавањем индивидуалних поседа, интензификацијом, све већом применом најсавременијих техничких искустава у обради земље, развојем високопродуктивне производње на друштвеном сектору и оријентацијом комуналне политике на подстицање интеграционих процеса земљорадња у западној Србији стално мења свој лик. У условима комуналног система увођењем одлучивања непосредних произвођача о оријентацији искоришћавања пољопривредног земљишта, порастом произвођачке културе и повећавањем робности производње она се све више развија у интензивну пољопривредну грану. Носиоци њеног преображаја су друштвена газдинства, која користе око 10,5% од укупног пољопривредног земљишта фонда. Само у СО Крупањ — у Раћевини — у 1971. год. друштвени сектор је имао 1226 ха. Ова површина у СО Краљево износи 11.096 ха, а у читавој западној Србији 84.021 ха. Његов утицај на стварање интензивније земљорадње од оне каква је била у предратним и првим послератним годинама је изузетно значајан за овај део републике, јер у њему индивидуална газдинства још увек обрађују близу 90% од укупног пољопривредног земљишног фонда разбијеног у доста ситне парцеле. Такав преображај земљорадње данас је нарочито изражен у Мачви, Колубари, Тамнави, Поцерини и Посавотамнави, где је још 1967/68. год. учешће друштвено организоване производње у укупној сетви износило 41,2—66,1%. Даљи развој земљорадње западне Србије ићи ће сличним путем, при чему ће друштвени сектор посебну пажњу посветити модернизовању и интензивирању свих пољопривредних грана у брдско-планинским комунама. То се пре свега односи на воћарство, а нарочито производњу јагодичастог воћа.

Газдинства из западне Србије данас остварују око 21% од укупног катастарског прихода са пољопривредног земљишта Србије. Од тога потиче са њива и вртова 460.867.845 дин., односно 78,1%, од ливада, пашњака и трстика 56.833.707 дин. или 9,6%, а од воћњака и винограда 72.677.013 дин. или 12,3%. Он није исти у свим ко-

мунама и зависи како од комплексних природних — физичко-географски услова, тако и од сложених друштвено-економских. Међу свим комунама највећи катастарски приход има СО Шабац, који износи 83.433.887 дин. (14,1% од укупног у западној Србији); иза ње долази комуна Чачак, која има катастарски приход од 52.823.613 дин. (1972. год.)

1. До 10.000.000 дин. катастарског прихода од пољопривредног земљишта у 1972. год. имале су комуне Ариље (8.789.706 дин.), Косјерић (9.924.522 дин.), Мали Зворник (3.369.257 дин.) и Чајетина (6.931.784 дин.);

2. Од 10.000.000—15.000.000 дин. — Бајина Башта (13.106.901 дин.), Крупањ (10.705.484 дин.) и Осечина (10.284.194 дин.);

3. Од 15.000.000—20.000.000 дин. — Лучани (17.906.690 дин.), Ивањица (16.636.535 дин.), Коцељево (15.466.062 дин.), Лајковац (15.642.233 дин.), Љубовија (17.254.700 дин.), Мионица (15.260.661 дин.), Пожега (15.005.905 дин.) и Титово Ужице (16.808.558 дин.);

4. Од 20.000.000—30.000.000 дин. — Владимирци (29.705.020 дин.) и Лозница (29.391.847 дин.);

5. Од 30.000.000—50.000.000 дин. — Ваљево (35.638.737 дин.), Богатић (41.962.607 дин.), Краљево (43.757.460 дин.), Уб (42.603.278 дин.) и Обреновац (47.968.894 дин.);

Преко 50.000.000 дин. катастарског прихода са пољопривредног земљишта остварују газдинства у комунама Чачак (52.823.613 дин.) и Шабац (83.433.887 дин.).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Б. Ж. Милојевић: О географским областима НР Србије (1); Гласник Српске академије наука, књ. IX, св. 4, октобар—децембар 1957, Београд, 1958 (402); Б. Јовановић: Рељеф слива Колубаре, Посебна издања Географског института Српске академије наука, књ. 10, Београд, 1956 (9, 256).
2. Ј. Марковић: Рељеф Мачве, Шабачне Поцерине и Посавине, Посебна издања Природно-математичког факултета у Београду, књ. 1, Београд, 1967.
3. М. Зеремски: Рељеф планине Таре, Посебна издања Српског географског друштва, св. 33, Београд, 1956 (5—7); Савезна управа хидрометеоролошке службе — Катастар водних снага Југославије: Слив Дрине (Рзав—Црни Рзав, Доњи Лим, Горњи Лим, Увац, Вапа), Београд, 1948 (1).
4. Р. Ршумовић: Рељеф слива Голиске Моравице, Посебна издања Географског института Српске академије наука, књ. 16, Београд, 1960 (1—5); Б. Ж. Милојевић: Долина Западне Мораве, Мораче и Треске, Посебна издања Српског географског друштва, св. 26, Београд, 1948 (7—11).
5. Ђ. Танасијевић: Педолошки покривач западне и северозападне Србије, Београд, 1966.

6. М. Милосављевић: Температура ваздуха као вегетациони чинилац у НР Србији, Гласник Српског географског друштва, св. XXIX — бр. 2, Београд, 1949.
7. М. Милосављевић: Климатографска сница Народне Републике Србије, Хидротехничке мелиорације у НР Србији, Београд, 1951.
8. Хидрометеоролошка служба ФНР Југославије: Температура, ветар и облачност у Југославији (Резултати осматрања за период 1925—1940.), Прилози познавању климе Југославије, књ. 1, Београд, 1952.
9. М. Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији, Годишњак Пољопривредно-шумарског факултета, Београд, 1948.
10. Савезни пројектански биро за хидроелектрична постројења: Основни пројекат Доње Дрине, св. 8, Београд, 1948.
11. Економски институт ФНРЈ: Привреда ФНРЈ у 1952. години с освртом на послератни развој, Београд, 1953.
12. К. Милосављевић: Кишне и сушне периоде у НР Србији, Издање Института за водну привреду НР Србије, Београд, 1951.
13. Р. Ршумовић: Сточарство на Мучњу, Гласник Српског географског друштва, св. XL — бр. 1, Београд, 1960.
14. Хидрометеоролошка служба ФНР Југославије: Падавине у Југославији (Резултати осматрања за период 1925—1940.), Београд, 1957.
15. Архив Србије — Београд, Фонд ОК КПС Шабац — извештај од 18. IX 1945 (кутија 10).
16. Економски институт ФНРЈ: Привреда ФНРЈ у 1955. години, Београд, 1956.
17. Програм привредног и друштвеног развоја општине Ваљево у 1971. години (Архив Скупштине општине Ваљево, 1971).
18. У Титовом Ужицу град као снег — Политика, 13. V 1974.
19. Међуопштинско веће Ваљево, Лајковац, Љиг, Мионица, Осечина, Лазаревац и Уб: Стање, проблеми и услови за даљи развој привреде (Архив Основне привредне коморе Ваљево, 1974).
20. Д. Дунић: Сава — потамолошка студија, Посебна издања Географског института САН, књ. 12, Београд, 1957.
21. После незапамћеног водостаја Саве — Политика, 9. XI 1974.
22. Д. Милановић: Краљево и његово уне гравитационо подручје, Посебна издања Српског географског друштва, књ. 38, Београд, 1973.
23. НИП „Књижевне новине“: Краљево и околина, Београд, 1966.
24. Привредни и друштвени развој среза Ваљево у периоду од 1957. до 1963. године (Архив Скупштине општине Ваљево, 1964).
25. После поплава у Мачви — Политика, 4. XI 1974 (10).
26. Ђ. Танасијевић: Основне педолошке карактеристике северозападнoг подручја Србије, Београд, 1972 (у рукопису).
27. Р. Ршумовић: Површ Понижава и Стапара, Зборник радова Географског института САН, књ. 11, Београд, 1955.
28. М. Ненадовић: Мемоари, Београд, 1867.
29. Н. Вучо: Привредна историја Србије (до првог светског рата), Београд, 1955.
30. П. Срећковић: Како је придружен Србији Јадар и Рађевина, Гласник СУД, књ. 57, Београд, 1884.
31. Вук Стеф. Карацић: Српски речник, Београд, 1935.

32. С. Игњић: Ужична нахија, Београд, 1961.
33. Архив Србије — Београд, КК—XXXII—520.
34. М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије, књ. I, Београд, 1901.
35. Архив Србије — Београд, КК—XXVII—301, КК—IX—293, КК—XXXII—381 и 493.
36. Архив Србије — Београд, Тефтер прихода добивених са мунаде и асовине ваљевске 1833. год. (АС—тефтер бр. 248).
37. Архив Србије — Београд, Списак прихода од мунаде вароши Вајева и ваљевске асовине (Тефтер бр. 253).
38. Архив Србије — Београд, КК—IX—416.
39. С. Обрадовић: Грађа за историју народа округа подринског (од 24. сеп. 1813. до краја 1834. године), Гласник СУД, књ. XXXVI, Београд, 1872.
40. А. Николић: Султански спахилуци (мунаде) у Србији (1815—1835.), Зборник Музеја првог српског устанка, књ. I, Београд, 1959.
41. Б. Недељковић: Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931., Београд, 1936.
42. Архив Србије — Београд, КК—XXXVII—157 и КК—IX—375.
43. В. Крстић — Н. Петровић: Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824—1825, Посебна издања Српске академије наука и уметности, књ. CDLX (Одељење историјских наука књ. 1), Београд, 1973.
44. М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије, књ. II, Београд, 1901.
45. Архив Србије — Београд, КК—IX—293, 301, 307, 343 и 341.
46. Р. Драшковић: Један прилог за проучавање друштвено-економских прилика у предустаничкој и устаничкој Србији, Зборник Музеја првог српског устанка, књ. III—IV, Београд, 1964—1965.
47. Љ. Ж. Мићић: Златибор, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Београд, 1925.
48. Б. Перуничкић: Чачак и Горњи Милановац (1815—1865), Издање историјског архива — Чачак 1968.
49. Тих. Р. Ђорђевић: Архивска прађа за насеља у Србији (у време прве владе кнеза Милоша), Насеља и порекло становништва, књ. 22, Београд—Земун, 1926.
50. Архив Србије — Београд, КК—XXXVII—731, КК—XXXVIII—743 и КК—XXXVII—539; Тих. Р. Ђорђевић: Архивска прађа за насеља у Србији (у време владе кнеза Милоша), Насеља и порекло становништва, књ. 22, Београд—Земун, 1926 (333).
51. Подриње, библиотека „Подрињска књига“ III, Шабац, 1960.
52. Архив Србије — Београд, КК—IX—561, КК—XXXVII—586 и 1021.
53. Б. Перуничкић: Једно столеће Краљева 1815—1915 (издање Историјског архива Краљева), Краљево, 1966.
54. С. Игњић: Муслиманска имања у Ужицу, Ослобођење градова од Турана 1862—1867, Зборник радова приназаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова, Београд, 1970.
55. Б. Перуничкић: Град Ваљево и његово управно подручје 1815—1915, Ваљево, 1973.
56. О. Гавриловић: Ваљевски окружни суд 1815—1865. године, Посебна издања Српске академије наука и уметности (Одељење друштвених наука књ. 72), Београд, 1973.
57. С. Игњић: Ужице и околина 1862—1914 (докторска дисертација), Вести — Титово Ужице, 1967.
58. Јавност бр. 26, Београд, 1873.
59. Тежан бр. 45 и 46, Београд, 1895.
60. Вл. Јовановић: Статистички преглед нашег привредног и друштвеног стања, с обзиром на привредно и друштвено стање других држава (наставак), Гласник СУД, књ. LI, Београд, 1882.
61. В. Јакшић: Стање земљорадње у Србији, Гласник СУД, књ. XLI, Београд, 1875.
62. С. Недић: Из минулих времена (намата 60 одсто!), Политика, Београд, 1. IX 1974 (13).
63. Тежан бр. 18, Београд, 1871.

64. Ж. Поповић: Прошлост Шапца, Споменица шабачке гимназије 1837—1937, Шабац, 1938.
65. Мих. М. Чолић: Пожега (Дописи), Тежак бр. 32 и 33, Београд, 1893.
66. Љ. Милковић: Наше поресно питање, Отаџбина, књ. XIX, Београд, 1888.
67. Тежак бр. 16, Београд, 1890 (127); Тежак бр. 9, Београд, 1892 (87); Тежак бр. 16, Београд, 1888 (446).
68. А. Алексић: Мачванска благишта, Годишњица Николе Чупића, књ. IV, Београд, 1882.
69. Архив Среза Шабачног, Градски државни архив у Шапцу (нефасцикулирана акта).
70. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд, 1876.
71. Љ. Павловић: Колубара и Подгорина, Насеља српских земаља, св. 4, Београд, 1907.
72. М. Ђ. Милићевић: Преглед задружног стања Срба сељака, Гласник друштва српске словености, св. IX, Београд, 1857.
73. Ј. Миодраговић: Народно просвећивање у Србији у прошлом веку, Годишњица Николе Чупића, књ. XXX, Београд, 1911.
74. Архив Србије — Београд, KK—XXXVII—1364.
75. Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље (Основи антропогеографије), Београд, 1966.
76. Ј. Цвијић: Из успомена и живота, Нови Сад, 1923.
77. Драг. К. Јовановић: Мачва и Поцерје (Подаци о пољопривреди), Тежак бр. 21, Београд, 1888 (588); Записник са XXXII Главног годишњег збора Српског Пољопривредног Друштва, држаног 28. јануара 1901. год. у дому друштвеном у Београду, Тежак бр. 10 (прилог), Београд, 1901; Тежак бр. 24 и 25, Београд, 1894 (21); Тежак бр. 34 и 35, Београд, 1894 (290); Тежак бр. 47 и 48, Београд, 1894 (397); Тежак бр. 9 и 10, Београд, 1895 (98).
78. В. Карић: Привредно стање у Србији, Отаџбина, књ. 16, Београд, 1887.
79. Д. Јанковић: О политичним странкама у Србији XIX века, Просвета — Београд, 1951.
80. Статистика краљевине Србије, књ. XXVII, Београд, 1909.
81. Статистика краљевине Србије, књ. XXVIII, Београд, 1909.
82. Статистика краљевине Србије, књ. XVI, Београд, 1900.
83. Управа државне статистике: Статистички годишњак, књ. V, Београд, 1904.
84. Р. Ршумовић: Друштвеногеографске промене Златиборског Старог Влаха од почетка прошлог века до данас, Гласник СГД, бр. 1, Београд, 1973.
85. А. Ђорђевић: Прилог „Нашем привредном програму“, Отаџбина, књ. 26, Београд, 1890.
86. Тежак бр. 4, Београд, 1901 (29); Записник са XXXII Главног годишњег збора Српског Пољопривредног Друштва, држаног 28. јануара 1901. године у дому друштвеном у Београду, Тежак бр. 10 (прилог), Београд, 1901 (15).
87. Управа државне статистике: Статистички годишњак краљевине Србије, књ. 12, Београд, 1913.
88. Ж. Живуловић: Лешници и пензионери, Политика, Београд, 20. март 1974.
89. Архив Србије — Београд, Планска комисија — панет VI — 1951.
90. Архив Србије — Београд, Фонд ОК КПС Шабац — одељење агитроп комисије — извештај од 21. VI 1945 (кутија 11).
91. М. Милојевић: Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина, Посебна издања Географског института „Јован Цвијић“, књ. 17, Београд, 1962.
92. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—9610/49; IX—10.876/47; IX—ПОВ—10.682/48.
93. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—VIII—строго поверљиво — 261/50 (панет 84).
94. Архив Србије — Београд, ОНОО Ваљево (1941—1954), кутија IV (Списак лица осуђених на конфискацију имовине).
95. Архив Србије — Београд, ОНОО Шабац — 1945, Извештаји одељења окружног народног одбора (VIII).
96. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС — VIII — 1143/46.
97. Архив Србије — Београд, Грађа за водич кроз архив (Адресар пољопривредних предузећа и установа за 1946. год.).

98. Архив Србије — Београд, Грађа за водич кроз архив (Списак задруга — чланица савеза земљорадничких задруга 1947. год.).
99. Архив Србије — Београд, ОНОО Шабац — 1946, Извештај окружног народног одбора за децембар 1946 (VIII).
100. Архив Србије — Београд, ОНОО Шабац — 1945, Извештаји окружног народног одбора за септембар 1945 (VIII).
101. Архив Србије — Београд, ОНОО Титово Ужице — 30. VII 1946 (кутија (VII)).
102. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—39/46; I—15.395/47.
103. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—53.779/47.
104. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—61.304/47.
105. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—12/49; IX—58.796/48; КА—73/51; IX—4420/49.
106. Статистички уред НР Србије: Претходни резултати пописа стокe 31. I 1949., Београд, 1949.
107. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—64.470, 60.874, 67.559 и 48.055/49.
108. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—V—фасцикла 70 (проблеми задругарства).
109. Напред — 287, Ваљево, 1953.
110. Геодетска управа СР Србије: Катастарски статистички подаци за СР Србију, Београд, 1964.
111. Републички завод за статистику СР Србије: Општинска статистична документација бр. 52, Београд, 1968.
112. Савезни завод за статистику: Домаћинства и становништво према карактеристикама домаћинства, књ. IX, Београд, 1966.
113. ИПК „Србијанка“ — Ваљево: Средњорочни план развоја за период 1971—1975. године (Архив ИПК „Србијанка“ — Ваљево, 1971).
114. Републички завод за статистику СР Србије: Општинска статистична документација бр. 78, Београд, 1971.
115. Програма развоја пољопривредне и прехрамбене индустрије на подручју Основне привредне коморе Ваљево у периоду 1971—1975. године (Архив ОПК Ваљево, 1970).
116. ИПК „Србијанка“ — Ваљево: Извештај о пословању за 1969. годину (Архив ИПК „Србијанка“ — Ваљево, 1969).
117. Скупштина среза Ваљево (секретаријат за привреду): Развој пољопривреде у трипланинском подручју среза (Архив ОПК Ваљево, 1964).
118. Ж. Живуловић: Правда се, ипак, вратила, Политика, Београд, 13. X 1974.
119. Секретаријат за привредни и друштвени развој СО Ваљево: Основни подаци за општину Ваљево (Архив Скупштине општине Ваљево, 1974).
120. Статистички годишњак Југославије, год. XIX, Београд, 1972.
121. Републички завод за статистику СР Србије: Први резултати пописа становништва и станова 1971, Саопштење 75, Београд, мај 1971.
122. Б. Ж. Милојевић: Главне долине у Југославији (Географска проучавања и проматрања), Посебна издања Одељења природноматематичких наука САН, књ. 5, Београд, 1951.
123. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—46.174/47 и 43.706/47.
124. М. Васиљевић и В. Трбуховић: Праисторија, Шабац у прошлости, књ. I, Шабац, 1970.
125. М. Васиљевић и В. Трбуховић: Стари вен, Шабац у прошлости, књ. I, Шабац, 1970.
126. А. Ханџић: Шабац и његова онолина у XVI вијену, Шабац у прошлости, књ. I, Шабац, 1970.
127. Шабац у прошлости, књ. I, Издање историјског архива у Шапцу, Шабац, 1970.
128. Д. Пантелић: Београдски пашалук пред први српски устанак (1794—1804), Посебна издања САН, књ. CXLVII, Београд, 1949.
129. В. Караџић: Први српски устанак, Београд, 1954.

130. Р. Алексић: Путне белешке, Тењак бр. 17 и 18, Београд, 1870 (209); Тењак бр. 15, Београд, 1869 (245); Извештај о раду Пожешке подружине Српског Пољопривредног Друштва за 1894. год., Тењак бр. 3 и 4, Београд, 1895 (33—34); Тењак бр. 32 и 33, Београд, 1895 (371); Тењак св. 7, Београд, 1882 (371).
131. Извештај са добра Српског пољопривредног друштва код Шапца за 1892-гу годину, Тењак бр. 4 и 5, Београд, 1893 (32—33); Тењак бр. 3, Београд, 1869 (29—30); Извештај о раду жичке подружине Српског пољопривредног друштва за год. 1892, Тењак бр. 4 и 5, Београд, 1893; Тењак св. VI, Београд, 1882 (314).
132. Извештај Уничке Подружине Српског Пољопривредног Друштву, Тењак бр. 1, 2 и 3, Београд, 1902 (11); Тењак бр. 14, Београд, 1892 (131); Тењак бр. 29, Београд, 1892 (86); Тењак бр. 10, Београд, 1893 (82); Јефр. П. Гудовић: Извоз српских производа и природна богатства земљишта, Тењак бр. 12 и 13, Београд, 1893 (102); Тењак бр. 30, Београд, 1892 (300).
133. Један конзулски извештај о Србији год. 1837., Споменик СКА XVII, Београд, 1892.
134. Архив Србије — Београд, НК—XXX—1561.
135. Архив Србије — Београд, НК—XIX—526, 341 и 343.
136. Д. Лапчевић: Србија у бројевима (I део), Београд, 1929.
137. Тењак бр. 6, Београд, 1873 (48—49); Извештај о раду „Друштва за пољску привреду“ у 1873. год., Тењак бр. 8, Београд, 1874 (59); Тењак бр. 6, Београд, 1873 (48—49); Тењак бр. 23, Београд, 1871.
138. Тењак бр. 16, Београд, 1876 (125); Тењак бр. 33 и 34, Београд, 1876 (585); Тењак бр. 15 и 16, Београд, 1892 (145).
139. Тењак св. 7, Београд, 1882 (432—433).
140. В. Карић: Србија, Београд, 1888.
141. Р. Алексић: Путне белешке, Тењак бр. 17 и 18, Београд, 1870 (200—204); Тењак бр. 21, Београд, 1888 (586).
142. Рад. В. Милановић: На Рзаву (Дописи), Тењак бр. 33 и 34, Београд, 1898 (268); Тењак бр. 14, Београд, 1894 (123); Тењак бр. 4 и 5, Београд, 1894 (43); Тењак бр. 26, Београд, 1898; Тењак бр. 32 и 33, Београд, 1893 (276); Тењак бр. 7, Београд, 1890 (94).
143. Статистика краљевине Србије, књ. III, Београд, 1894.
144. Љ. Павловић: Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, Насеља српских земаља, књ. VIII, Београд, 1912.
145. Рад. С. Усноковић: Уничка Пожега, Гласник географског друштва, св. 11, Београд, 1924.
146. Свет. Гавриловић: О могућностима гајења олајне репице у Србији и о потребним претходним условима за то, Тењак бр. 18, Београд, 1893 (139); Тењак бр. 1, Београд, 1878 (4, 10, 115); Тењак бр. 29, Београд, 1892 (286); Тењак бр. 24 и 25, Београд, 1894 (256); Тењак бр. 25, Београд, 1893 (205); Извештај о раду колубарске пољопривредне подружине за 1894. год., Тењак бр. 3 и 4, Београд, 1895 (18, 33, 38); Тењак бр. 4 и 5, Београд, 1894 (26); Тењак бр. 4 и 5, Београд, 1893 (33).
147. Тењак бр. 11, Београд, 1892 (108).
148. Тењак бр. 13, Београд, 1890 (102).
149. Љуб. С. Стојановић: Старо Унице, Гласник географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.
150. М. Новаковић: Шабац у доба Ђановања, Споменица шабачке гимназије 1837—1937, Шабац, 1938.
151. Ј. Веселиновић: Хајдук Станко, Београд, 1962.
152. Тењак св. IV, Београд, 1882 (190).
153. Л. Р. Јовановић: Пољска привреда у Србији, Београд, 1900.
154. Извештаји поднесени Министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
155. Тих. Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша (културне прилике од 1815 до 1839. године), Београд, 1922.
156. Вун Стеф. Караџић: Географическо-статистично описаније Србије, Даница за 1824 (Просвета — Београд, 1969).
157. Ј. Вујић: Путешествије по Србији, књ. 2, Београд, 1902.
158. Драг. Н. Лапчевић: Тачна индустрија и лан, Тењак бр. 4 и 5, Београд, 1892.

159. С. Купарић: Гајење лана у Уници и околини, Тењак бр. 4, Београд, 1902 (29); Тењак бр. 25, Београд, 1890 (209); Тењак бр. 33 и 34, Београд, 1898 (269).
160. А. Алексић: Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике, Гласник СУД, књ. 72, Београд, 1891.
161. Тењак бр. 15, Београд, 1901 (119); Тењак бр. 7, Београд, 1902 (51—52).
162. Тењак бр. 3, Београд, 1902.
163. Напред — 501, Ваљево, 1958.
164. Пољопривредна комора за дринску бановину: Село дринске бановине у бројевима, Сарајево, 1939.
165. Министарство пољопривреде и исхране: Статистика пољопривредне производње у Србији и Банату, Београд, 1940.
166. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—строго поверљиво — 1124/50 (путија 217).
167. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII део, Сарајево, 1930.
168. Политина, Београд,, 6. X 1974 (11).
169. М. Савић: Наша индустрија, занати и трговина, IV део, Сарајево, 1924.
170. М. Савић: Привредне прилике и подизање индустрије земаљске одбране у сливу Дрине и западне Мораве (округу уничком и суседним окрузима), Београд.
171. Архив Србије — Београд, Фонд ОК КПС Шабац — извештај од 31. III 1945. год. (путија 9).
172. Архив Србије — Београд, ОНОО Ваљево (1945—IV), Извештај ОНОО Обреновац — I ОНОО-у Ваљево.
173. Архив Србије — Београд, АСНОС—1945, Извештај о одржаној конференцији са посланицима округа чачанског 11. III 1945 (II).
174. Архив Србије — Београд, Извештај Претседништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије о досадашњем раду (од 11. XI 1944. год. за 5 месеци) — Грађа за водич кроз архив.
175. Архив Србије — Београд, ОНОО Ваљево (1945), Распоред разреза људске исхране по срезовима ваљевског округа (IV).
176. Архив Србије — Београд, ОНОО Шабац — 1945, Укупно задужење подринског округа од стране повереништва исхране (VIII).
177. Архив Србије — Београд, ОНОО Ваљево (1945), Зиратна и засејана површина зиратног земљишта у округу ваљевском (IV).
178. Архив Србије — Београд, Грађа за водич кроз архив (Реферат Максима Горановића, помоћника Савезног министра пољопривреде, за ширу конференцију земаљских министарстава пољопривреде 1. августа 1945.).
179. Све за победу — 8, Ваљево, 1945.
180. Архив Србије — Београд, АСНОС — 1945, Записник прве конференције посланика шабачког округа од 11. марта 1945 (III).
181. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС — VIII — 30.257 (панет 84).
182. Архив Србије — Београд, Фонд ОК КПС Шабац, Извештај бр. 97 од 3. XI 1945 (путија 10).
183. Архив Србије — Београд, ОНОО Шабац — 1945, Извештаји одељења ОНОО Шабац за октобар 1945 (VIII).
184. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—18 (засејане површине озимим усевима у 1946. год.).
185. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—16.581/47; КА—450/48; I—20.229/45; I—17.855/47; КА—59/46; IX—61.297/47; I—61.297/47; IX—13.008, 19.453, 19.917, 20.742, 20.802, 22.972, 22.624 и 25.596/47; ОН КПС Шабац — 40 (2. јун 1945).
186. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—66.758/48 (путија 3).
187. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—ПОВ—15.250/49 и 15.614/49.
188. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XVI—ПОВ—16.901/49 (путија 281).
189. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—ПОВ—7072/50 (путија 220).

190. Напред — 242, Ваљево, 1952 (2); Напред — 250, Ваљево, 1953 (1).
191. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—НА—СП—6/127/XVa/1946 (кутија 2).
192. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—638/49 (кутија 213).
193. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—10.540/49 (кутија 256); 17.722/I/1948 (кутија 10).
194. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—15.477/48 (кутија 3).
195. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—1305/49 (кутија 213); ПС—ПОВ—1639/50.
196. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—984/50 (кутија 217).
197. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—СП—955/IX—1950, 1094/II—1950, 1128/II—1950, 1303/III—1950 и 290/II—1951 (кутија 220); ПС—ПОВ—6:17/50, 1726/50 и 1857/50.
198. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XVIII—19.952, 20.375, 21.410, 21.689, 22.356, 22.418, 22.961 и 23.937/50.
199. Архив Србије — Београд, Планска комисија НРС — Петогодишњи план 1947—1951. год. (кутија 161).
200. Архив Србије — Београд, АСНОС — 1945, Извештај са окружне скупштине округа уничног 11. III 1945 (III).
201. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—VIII одељење — панет 84 (ненумерисани извештаји).
202. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—ПС—ПОВ—5111/50.
203. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—34.341/48.
204. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—7487/II од 19. V 1945 (кутија 253).
205. Архив Србије — Београд, ОНОО Шабац — 1945, Извештаји ОНОО Шабац од 17. IV 1945 (VIII).
206. Напред — 56, Ваљево, 1946.
207. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—5392/II/ од 23. IV 1945 (кутија 253).
208. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—8230/49; IX—19.802, 19.876, 19.916, 20. 155 и 21.255/47; IX—29.011/47; IX—52.978/48.
209. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—ПОВ—3984 и 4631/49.
210. Статистички уред НР Србије: Коначни резултати пописа пољопривредних машина, оруђа и справа, св. 2 и 7, Београд, 1949.
211. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—ПОВ—3437 (кутија 258).
212. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—25.436/51.
213. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—V—ПОВ—5417/50, 5487/50 и 5733/50 (кутија 76).
214. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—ПОВ—5877/50.
215. Статистички уред НР Србије: Засејане површине јесењом и пролетњом сетвом (стање на дан 15. маја 1948. год.), Београд, 1949.
216. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—954/50 (кутија 219).
217. Статистички годишњак НР Србије, Београд, 1955.
218. Програм развоја привреде и друштвених делатности општине Лајковац за 1973. годину (Архив Скупштине општине Лајковац, 1973).
219. СО Бајина Башта: Основне карактеристике развоја у 1972. години (Архив Скупштине општине Бајина Башта, 1973).
220. План друштвено-економског развоја општине Лучани за 1973. годину (Архив Скупштине општине Лучани, 1973).
221. Програм друштвено-економског развоја комуне Чачак за 1973. годину (Архив Скупштине општине Чачак, 1973).

222. Могућности развоја привреде и друштвених служби општине Ивањица у 1973. години (Архив Скупштине општине Ивањица, 1973).
223. Савезни завод за статистику: Основни подаци индивидуалних газдинстава по насељима, књ. 1, Београд, 1964.
224. Друштвени план среза Ваљево за 1960. год. (Архив Скупштине општине Ваљево, 1960).
225. Предлог друштвеног плана развоја општине Обреновац у периоду 1971—1975. год. (Архив Скупштине општине Обреновац, 1971).
226. Пољоиндустрија — година VIII бр. 330, Београд, 1974.
227. План привредног и друштвеног развоја општине Ноћељско за 1973. годину са оценом развоја у претходној 1972. години (Архив Скупштине општине Краљево, 1973).
228. Програм друштвено-економског развоја општине Бајина Башта у 1973. години (Архив Скупштине општине Бајина Башта, 1973).
229. Анализа привредних и друштвених делатности у 1972. години и предвиђања развоја у 1973. години на подручју општине Владимирци (Архив Скупштине општине Владимирци, 1973).
230. СО Ваљево — Секретаријат за скупштинске послове: Стање и проблеми пољопривредне механизације (Архив Скупштине општине Ваљево, 1973).
231. СО Ваљево: Информација о извршењу јесење сетве и плану пролећне сетве (Архив Скупштине општине Ваљево, 1973).
232. Напред — 86, Ваљево, 1946.
233. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—6060/48 и IX—ПОВ—10.682/48.
234. Програм привредног и друштвеног развоја општине Ваљево за 1974. годину (Архив Скупштине општине Ваљево, 1974).
235. СО Ваљево: Реонизација хибридног кукуруза за подручје општине и примена одговарајуће агротехнике (Архив Скупштине општине Ваљево, 1973).
236. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—ПОВ—10.682/48.
237. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—ПОВ—10.048/48.
238. Планска комисија НР Србије — Статистички уред: Ратарска производња у 1947. (принос позних усева), св. 12, Београд, 1947.
239. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—40.379/49.
240. Програм привредног и друштвеног развоја општине Ваљево за 1973. годину (Архив Скупштине општине Ваљево, 1973).
241. Напред — 1338, Ваљево, 1974.
242. Савезни завод за статистику: Статистички годишњак Југославије 1973., Београд, 1973.
243. Политика — бр. 21.982 — Година LXXI, Београд, 1974.
244. Стање и могућности развоја привреде на подручју Основне привредне коморе Ваљево (Архив Основне привредне коморе Ваљево, 1968).
245. Скупштина општине Шабац: План друштвено-економског развоја општине Шабац за период од 1971. до 1975. године, Шабац, 1972.
246. Републички завод за статистику СР Србије: Општинска статистичка документација бр. 79, Београд, 1971.
247. Политика, 2. септембар 1974 (24).
248. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—НА—ПОВ—6/46; IX—29.011/47; I—ПОВ—4876/47; IX—90/II/45.
249. Б. Марјановић: Разговор са Марном Баралићем, најбољим чачнским воћарем, Политика, Београд, 8 I 1947 (16).
250. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—984/50.
251. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—7059/III/1947.
252. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—ПС—ПОВ—16.793/49.
253. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—ПОВ—3659/48 и 5490/48.
254. Напред — 138, Ваљево, 1947.

255. Политика, Београд, 10. VIII 1973; Политика, Београд, 13. III 1974 (15).
256. СО Крупањ: План развоја привреде и друштвених делатности у 1973. години (Архив Скупштине општине Крупањ, 1973).
257. „Воћар“ — Београд: Програмска оријентација развоја пољопривредне производње и индустријске прераде пољопривредних производа (Архив предузећа „Воћар“ — Београд, 1973).
258. СО Чачак: Документација уз програм развоја привреде и друштвених делатности у 1973. години (Архив Скупштине општине Чачак, 1973).
259. Комунист — 921, Београд, 1974.
260. Основна комора среза Ваљево и комисија за привреду и друштвено самоуправљање извршног одбора СО ССРН: Стање, постигнути резултати и могућности производње у брдско-планинском региону (Архив Основне привредне коморе Ваљево, 1965).
261. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—ПОВ—152/46; IX—29.011/47; КА—216/46; КА—341/46; ПОВ—156/VI/46; IX—25.832/47; XI—813/45.
262. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—53/51 (нутија 219).
263. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—1330/50.
264. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—32.893/49; I—34.569/48.
265. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—ПОВ—7865/49 (нутија 260).
266. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—22.222/49 и 56.585/49 (нутија 257); Напред — 112, Ваљево, 1947.
267. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—VIII—17.510/V/46 (нутија 84).
268. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—VIII—12.118/V/46 (нутија 84).
269. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—946/47.
270. С. Зеџ: Зелени план у Драгачеву мења главни производ, Новости, Београд, 20. III 1974; Ж. Живуловић: Бесанице кромпираша, Политика, Београд, 6. IX 1974 (9).
271. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—47.190/47; I—8069/48.
272. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—522/50 (нутија 217).
273. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—ПС—22.880/50.
274. Ђ. Танасијевић: Педолошки покривач Мачве, Поцерине и Јадра, Институт за педологију и агрохемију у Топчидеру, Београд, 1953.
275. Архив Србије — Београд, Фонд ОК КПС Шабац, сресни извештај за период од 26. IX до 26. X 1945 (нутија 10).
276. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—2122/II од 10. III 1945 (нутија 253).
277. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—62/51 и 1098/50 (нутија 219).
278. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—ПОВ—7367/49; КА—19/46; XI—ПОВ—8680/49, 7535/49 и 11.661/49; АСНОС — Извештај са окупне скупштине округа ужичног од 11. III 1945 (III).
279. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—ПОВ—14.906/49.
280. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—СП—955/50, 1094/50, 1128/50, 1303/50 и 290/51 (нутија 220).
281. М. Ј.: Откуп дувана у ваљевском крају (Привредна трибина), Политика, Београд, 29. IV 1974.
282. Пољопривредне станице Ваљево и Шабац: Могућност развоја пољопривреде среза Ваљево у периоду од 1964—1970. године (Архив Основне привредне коморе, Ваљево, 1963).

283. М. Лутовац: Привредно-географске прилине и саобраћајне везе у доба првог устанка Србије, Географски лик Србије у доба првог устанка (Посебна издања СГД, св. 32, Београд, 1954).
284. Б. Храбак: Живот у Карановцу за време Првог српског устанка, Зборник музеја Првог српског устанка, књ. I, Београд, 1959.
285. Ђ. Магарашевић: Путовање по Србији у 1827. години, Панчево.
286. Тежак бр. 44, Београд, 1894.
287. Тежак бр. 26, Београд, 1892.
288. М. Поповић: Историја Уњица, Унице, 1924.
289. Србија у години 1834, Споменик XXIV.
290. Д. Лапчевић: Из ужичког краја, Београд, 1926.
291. Р. М. Илић: Ибар, Насеља српских земаља, књ. III, Београд, 1905.
292. В. Стојанчевић: Етничке, демографске и социјално-економске карактеристике Ваљева у 19. веку, Гласник Међуопштинског историјског архива, св. 8, Ваљево, 1973.
293. Р. Јеремић: Дрињци нириције, Гласник географског друштва, св. 10, Београд, 1924.
294. Д. Поповић: Чачанска пимназија 1837—1937, Чачан, 1939.
295. Р. Ускоковић: Ивањица, Гласник географског друштва, св. 6, Београд, 1921.
296. Б. Дробњановић: Путевима наше земље, Београд, 1952.
297. Тежак бр. 44, Београд, 1894; Тежак бр. 6, Београд, 1888 (171); Тежак бр. 15 и 16, Београд, 1892 (145).
298. Б. Ж. Милојевић: Рађевина и Јадар, Насеља српских земаља, књ. IX, Београд, 1913.
299. Љ. Павловић: Сомолска нахија, Насеља и порекло становништва, књ. 26, Београд, 1930.
300. Тежак бр. 36, Београд, 1892 (259); Тежак бр. 32 и 33, Београд, 1892 (321).
301. Тежак бр. 3, Београд, 1875 (20); Извештај о раду „Друштва за пољску привреду“ у 1873. год., Тежак бр. 8, Београд, 1874 (59); Тежак бр. 44, Београд, 1894 (376).
302. О. Срдановић — Бараћ: Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежана“ у развитку пољопривреде Србије до првог светског рата (докторска дисертација), Београд, 1969.
303. Тежак бр. 34, Београд, 1893.
304. М. Барјактаревић: Ариље, Гласник Етнографског института САН, књ. II—III (1953—1954), Београд, 1957.
305. М. Барјактаревић: Гуча, Гласник Етнографског института САН, књ. II—III (1953—1954), Београд, 1957.
306. В. Ђорђевић: Моје министровање, успомене и белешке, Отаџбина, књ. 25, Београд, 1890.
307. Извештај о трговини у Србији у годинама 1885—86, поднет Министарству Спољних Послова Вел. Британије од Посланства те државе у Србији, Отаџбина, књ. 17, Београд.
308. Месечна извешта о трговини Србије, Отаџбина, књ. XIX, Београд, 1888.
309. Тежак бр. 17 и 18, Београд, 1894.
310. Рад. С. Ускоковић: Кирицилун ивањичког Старог Влаха, Гласник географског друштва, св. 13, Београд, 1927.
311. Тежак бр. 9 и 10, Београд, 1898.
312. Р. Симоновић: Привредно-географске зоне и привредно-географски значај понешке котлине, Гласник СГД, св. XXXI — бр. 1, Београд, 1951.
313. Ј. Ердџановић: Доње Драгачево, Српски етнографски зборник, књ. 4, Београд, 1902.
314. Н. Савић: Историја Шалца (Издање у част стогодишњице устанка за ослобођење), Шабац.
315. М. Ст. Ђуричић: Шабац као културна жина Србије XIX и XX века, Шабац, 1937.
316. Тежак бр. 28, Београд, 1902.

317. М. Трипковић: Привреда Ваљева 1918—1920. године, Гласник Историјског архива Ваљева, бр. 7, Ваљево, 1972; Извештај Ваљевске штедионице о раду у 1908. год., Ваљево, 1909 (5); Извештај о раду Ваљевске штедионице у 1910. год., Ваљево, 1911 (5).
318. Подринске новине, Шабац, 1906.
319. П. Соколовић: Наше школовање у шабачкој гимназији (1905—1911), Споменница шабачке гимназије (1837—1937), Шабац, 1938.
320. М. Савић: Наша индустрија и занати, II део, Сарајево, 1922.
321. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VII део, Сарајево, 1929.
322. М. Савић: Наша индустрија и занати, I део, Сарајево, 1922.
323. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књ. IX, Сарајево, 1930.
324. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—5396/II од 23. IV 1945 (кутија 253).
325. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—ПОВ—672/49; IX—50.130/47; IX—ПОВ—2149/48; XV—371, 659 и 697/48; XV—35.748/48; XI—10.124/46.
326. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XV—СП—479/48.
327. Архив Србије — Београд, Адресар пољопривредних предузећа и установа у 1947. год. (Грађа за водич кроз архив).
328. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XV—4552/47; XV—13.202 и 70.416/48.
329. Статистички уред НР Србије: Претходни резултати пописа воћних стабала и чонота винове лозе, Београд, 1949.
330. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—ПОВ—19.165/50 (кутија 122).
331. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—60.223/49.
332. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—ПС—36.122/50.
333. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—53.579/48.
334. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—25.520/47, 30.027/47 и 7904/45.
335. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—15.450/47.
336. Напред — 90, Ваљево, 1946.
337. Напред — 109, Ваљево, 1947.
338. Проблематика шљиварства у нашој земљи (Архив Завода за привредно планирање НР Србије, 1956).
339. Напред — 244, Ваљево, 1953.
340. Закључци конференције о проблемима шљиварства одржане у Ваљеву 27. и 28. јула 1956. год. (Архив Завода за привредно планирање НР Србије, 1956).
341. Политика, Број 21.966 — Година LXXI, Београд, 1974.
342. СО Ваљево: Могућност и перспектива развоја јагодичастог воћа на територији општине (Архив Скупштине општине Ваљево, 1972).
343. Све за победу — 23, Ваљево, 1945.
344. Напред — 58, Ваљево, 1946.
345. Напред — 78, Ваљево, 1946.
346. М. Јоцић: Пред бербу малина, Политика, Београд, 28. мај 1973.
347. Друштвено-економна оправданост удруживања радних организација „Воћар“ — Београд, „Србија-продукт“ — Београд и „Чачанна“ — Чачак у здруженом предузеће (Архив предузећа „Воћар“ — Београд, 1973); Види још „Новости“ од 15. VII 1971.
348. Привредни публицитет — Комунист — 1973.
349. Политика, Београд, 5. VI 1972.
350. М. Јоцић: Кредити за индивидуалне пољопривреднике из средстава „зеленог плана“, Недељни прилог привредних комора СР Србије — Привредна трибина, год. III, бр. 13 (Пол. од 1. IV 1974).
351. М. Јоцић: Недовољно интересовање за скупе кредите, Привредна трибина бр. 27, Недељни прилог привредних комора СР Србије (Пол. од 8. VII 1974).

352. Извештај о пословању Индустријско-пољопривредног комбината „Србијанна“ за 1972. годину (Архив ИПК „Србијанна“ — Ваљево, 1973).
353. Извод из програма ИПК „Србијанна“ и подручја на којем обавља делатност (Архив ИПК „Србијанна“ — Ваљево, 1973).
354. Извештај о пословању ООУР-а у саставу ИПК „Србијанна“ појединачно и Комбината као целине у пословној 1973. год. (Архив ИПК „Србијанна“ — Ваљево, 1974).
355. Остваривање задатана из „зеленог плана“ и припреме за спровођење закона о удруживању земљорадника (Архив Скупштине општине Ваљево, 1974).
356. А. Ханџић: Град Шабац и његова нахија у првој половини XVI вијена, Чланци и грађа за културну историју источне Босне, књ. IV, Тузла, 1960.
357. Н. Н. Костић: Грађа за пољопривреду код нас, Београд, 1921 (Издање министарства пољопривреде и вода, књ. 3).
358. Е. Челебија: Путописи (одломци о југословенским земљама), књ. II, Сарајево, 1957.
359. Е. Челебија: Путописи (одломци о југословенским земљама), књ. I, Сарајево, 1957.
360. Д. Поповић: Србија и Београд (од пожаревачког до београдског мира), Београд, 1950.
361. Протокол шабачког магистрата (од 1808 до 1812. године), Гласник СУД, књ. I, Београд, 1868.
362. Тежак бр. 51 и 52, Београд, 1893 (430—431); Тежак бр. 21 и 22, Београд, 1892 (194).
363. А. Алексић: Ибар од Рашне до Карановца, Годишњица Николе Чулића, год. III, Београд, 1879.
364. Јов. Радовић: Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама, Годишњица Николе Чулића, књ. XXX, Београд, 1911.
365. Тежак бр. 13, Београд, 1894 (114); Тежак бр. 10, Београд, 1893 (882); Тежак бр. 18, Београд, 1892 (171); Тежак бр. 3 и 4, Београд, 1895 (35).
366. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XI—5706/II од 21. IV 1945; 19.278/II од 22. IX 1945; 2724/II од 15. III 1946; 5102/II од 23. II 1946 (кутија 253).
367. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—XV—кутија 274.
368. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—ПОВ—841/48 и 2149/48.
369. Б. Ж. Милојевић: Долина Мораве, Мораче и Треске, Посебна издања СГД, св. 26, Београд, 1948.
370. Љуб. Павловић: Ужична Црна Гора, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Београд, 1925.
371. Архив Србије — Београд, КК—XXXII—469 и 516; КК—XXXVIII—1658; Списак прихода од мунаде вароши Ваљева и Ваљевске асовине 1834 (Телефтер 253).
372. В. Ј. Петровић и Др Ник. Ј. Петровић: Грађа за историју краљевине Србије (време прве владавине кнеза Милоша Обреновића), књ. 2, Београд, 1884.
373. В. Ј. Петровић и Др Ник. Ј. Петровић: Грађа за историју краљевине Србије, књ. I, Београд, 1882.
374. Архив Србије — Београд, КК—IX—516 а.
375. Архив Србије — Београд, КК—XXXII—469, 484 и 833; IX—332, 334, 516 и 562.
376. К. Ђорђевић: Тара планина, Тежак бр. 7, Београд, 1888.
377. Н. Јовановић: Горње Драгачево, Српски етнографски зборник, књ. 11, Београд, 1908.
378. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—I—18.608/47, (кутија 10)

379. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—КА—44.575/46.
 380. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС—IX—7235/49.
 381. Могућност развоја привреде и друштвених служби општине Косјерић за 1973. годину (Архив Скупштине општине Косјерић, 1973).
 382. Развој крмне базе и њен утицај на производњу меса на територији општине Ваљево (Архив Скупштине општине Ваљево, 1973).
 383. Б. Перуничкић: Чачак и Горњи Милановац, Издање историјског архива — Чачак 1969.

R é s u m é

MIROSLAV D. MILOJEVIĆ

LA SERBIE DE L'OUEST

— Recherches de géographie agraire —

La Serbie de l'Ouest est inclinée du sud vers le nord. Dans sa partie méridionale elle embrasse les contreforts des Dinarides et dans sa partie septentrionale les plaines de Srem et de Mačva et les chaînons néogènes dans les régions de Pocerina et de Posavotamnava. Sa partie extrême nord est constituée par les pénéplaines de Posavina—Pocerina et de Dobrava—Dumača; elles sont séparées l'une de l'autre par le pli de Posavina—Pocerina.

La température moyenne annuelle de l'air varie de 6,5° (Divčibare) jusqu'à 10,0° (Šabac). L'amplitude se monte de 19,5° (Divčibare) à 23,8° (Šabac). Les températures moyennes mensuelles maxima se produisent généralement aux mois de juillet et d'août — jusqu'à 23,1°; au mois de juin elles oscillent entre 12,8° et 20,2°. Les températures moyennes mensuelles minima ont lieu aux mois de décembre, de janvier et de février (de 0,0° à —6,4°). La température moyenne pendant la période de végétation varie de 8,5° à 16,0° et elle est favorable à toutes les plantes qu'on y cultive généralement.

La Serbie de l'Ouest abonde en eaux courantes. La Save qui représente le plus important objet hydrologique a son cours inférieur dans les limites de cette région. Entre Rača et l'embouchure de la Kolubara, elle reçoit, du côté droit, 7 affluents considérables. Ce sont: le Vukodraž, le Mušnik, la Bitva, la Dumača, la Zasavica, la Dobrava et le Jerez. En aval de la commune cadastrale d'Ušće, la Kolubara seule a un débit assez grand; elle est formée par les rivières d'Obnica et de Jablanica dont le confluent est en amont de Valjevo et elle se jette dans la Save près d'Obrenovac. De Lisapolje à Mislodjin, dans les limites de la Serbie de l'Ouest, son tributaire le plus important est la Tamnava avec l'Ub. Ce dernier a sa source au pied de V. Beleg (452 m).

La Drina se jette dans la Save près de Bosanska Rača. Son embouchure est située à l'altitude de 81 m. En aval de la station thermique de Koviliača elle reçoit du côté droit le Jadar et la Liešnica

La première de ces rivières est formée par la jonction de la Crna Reka et de la Dragijevačka rečica près de Bjelino Brdo. D'Osečina jusqu'à l'endroit où il se jette dans la Drina, près de Straža, le Jadar reçoit une dizaine de cours d'eau.

Le débit de la Save près de Sremska Mitrovica, à la hauteur des eaux absolument la plus grande, atteint environ 5900 m³/sec. De tels débits sont très rares. Ils n'ont lieu qu'une fois au cours de cent ans.

Le débit de la Morava de l'Ouest, formée par la jonction de la Moravica et de la Djetinja, est également considérable. Dans la période de 1956 à 1965 il se montait, près de Kraljevo, à 42,3 m³/sec. Le débit moyen le plus bas de la Morava de l'Ouest a lieu au mois de septembre et le débit moyen le plus haut au mois de mars. A l'opposé de celle-ci, l'Ibar a les eaux les plus basses au mois d'août et les plus hautes au mois d'avril.

La couverture pédologique dans les communes particulières est assez hétérogène; ce fait est dû à l'influence de différents facteurs pédogénétiques (relief etc.). Environ 20 p.c. de tous les sols sont constitués par le parapodzol et les sols parapodzoliques.

Depuis la période d'avant la deuxième guerre mondiale déjà, le problème d'arrondissement du fonds foncier dans la Serbie de l'Ouest se posait dans une forme aiguë. Dans l'intervalle de 1947 à 1951 les fermes coopératives à terrains morcelés en parcelles naines étaient incapables de réaliser l'organisation régulière du travail. Certaines coopératives paysannes de travail possédaient 60 ha divisés en plus de 300 parcelles. Dans une situation pareille elle n'ont pas pu introduire l'assolement des cultures, tandis que le bétail et les hommes perdaient beaucoup de temps en passant d'une parcelle à l'autre. Le problème d'arrondissement continuait à rester d'une très grande actualité même après l'abolition du système administratif de gestion de l'économie. En 1964 de 14,586.538 parcelles de terrain en Serbie 1,160.964 se trouvaient dans le district de Valjevo seul. Le plus grand nombre moyen de parcelles par 1 ha avaient les ménages dans le district de Kraljevo — 2,03 et le plus petit dans le district de Titovo Užice — 1,46. Dans les communes particulières sur le territoire du district de Titovo Užice, le nombre moyen de parcelles par 1 ha était comme suit: Arilje — 1,88, Bajina Bašta — 1,78, Ivanjica — 1,40, Kosjerić — 1,89, Požega — 2,18, Čajetina — 1,22, etc.

De 1957 à 1963 la caractéristique générale du fonds foncier, sans égard au secteur de propriété, était l'émiettement, c.à d. la division en une multitude de petites parcelles; c'était le cas non seulement dans le secteur individuel mais aussi dans le secteur collectif. Dans la partie septentrionale de la Serbie de l'Ouest le secteur collectif a acheté, jusqu'à la fin de l'année 1962, environ 697 ha en vue de grouper et d'augmenter son fonds foncier.

Entre 1963 et 1973 ont été effectuées de nombreuses interventions d'intégration agraire dans la Serbie de l'Ouest. Dans l'intervalle de 1966 à 1970 au Combinat industriel et agricole «Srbijanka» seul

ont été incorporées 16 coopératives. Plus de 45 p.c. du nombre total de ménages ont une propriété jusqu'à 5 ha; au-dessus de 5,01 ha — 26,9 p.c.; sans propriété et avec une propriété jusqu'à 0,05 ha 27,3 p.c.

Dans la cinquième année après l'introduction du système communal, trois communes possédaient jusqu'à 1000 charrues pour le labourage des terres, cinq en avaient de 1000 à 2000, treize de 2000 à 3000 et onze plus de 3000. Sur 1000 exploitations agricoles individuelles il y avait environ 60 charrues en moyenne. Les communes de Koceljevo, Ljubovija et Kamenica avaient le plus grand nombre de charrues sur 100 ménages (70 chacune); le plus petit les communes de Čačak (37), Zablacé (41) et Loznica (45). Ces dernières années, les exploitations individuelles dans un grand nombre de communes cadastrales utilisent de moins en moins les moyens pour la culture de terre du secteur collectif, car de plus en plus nombreuses sont celles qui possèdent leurs propres tracteurs avec les instruments agricoles correspondants.

Le total du fonds foncier agricole se composait en 1971 de 55,6 p.c. de terres labourables et de jardins, 9,5 p.c. de vergers, 0,3 p.c. de vignobles et le reste sont des surfaces continuellement vertes et autres surfaces. La plus grande partie des surfaces continuellement vertes est sous les pâturages (55,8 p.c.). Dans toutes les communes les prairies occupent environ 15,2 de surfaces agricoles.

La plus grande partie des surfaces ensemencées sous les céréales est utilisée pour le maïs. Cette culture occupe environ 50 p.c. en moyenne des surfaces sous les céréales dans la Serbie de l'Ouest entière. La production du maïs suscite un intérêt particulier parmi les producteurs pour deux raisons: premièrement à cause des conditions agroécologiques favorables sur une considérable étendue et, deuxièmement, à cause de l'orientation croissante sur l'engraissement du bétail. Quelques dernières années, le maïs est presque exclusivement utilisé pour l'alimentation du bétail; c'est aussi le cas dans presque toutes les communes cadastrales dans les régions montagneuses.

D'une année à l'autre la surface sous le froment est assez variable. La principale raison en est le prix non-économique de cette culture, un plus haut degré de technique agricole que dans les années d'avant-guerre et les rapports accrus par 1 ha. En certaines années la cause en sont les conditions défavorables de géographie physique pour les semailles.

La production annuelle du froment par un habitant est d'environ 350 kg. En 1972 cette production se montait à 349,9 kg.

Au printemps de l'année 1971, dans la Serbie de l'Ouest environ 10,08 p.c. du fonds total de terres labourables ont été ensemencés en légumes. Les pommes de terre, à juger d'après le fait qu'elles étaient semées sur 39,70 p.c. de surfaces sous les légumes, représentaient au printemps susmentionné une des cultures potagères les plus importantes. Čačak est le centre du territoire qui se distingue par une production abondante de pommes de terre et les conditions optimales

pour sa production. Les ménages qui gravitent vers la coopérative agricole — organisation du travail uni »Hidroprodukt« (Čačak) participent avec 32,4 p.c. à la production totale des pommes de terre pour le marché dans la RS de Serbie. Jusqu'en 1970 la production totale des pommes de terre a été utilisée surtout pour l'alimentation de la population et du bétail. Cependant, à partir de cette année, on utilise les pommes de terre, dans une mesure croissante, aussi pour la transformation industrielle. A cet effet on a construit, cette année, une usine pour la production de chips, dont la capacité est de 50 wagons en 8 heures.

Sur le territoire de la Serbie de l'Ouest la plus grande partie des surfaces sous les plantes industrielles est ensemencée en betterave à sucre et en hélianthe. Sous cette dernière culture se trouvent un peu plus de trois mille hectares en onze communes. Ces dernières années il n'existe pas un intérêt spécial pour la culture de cette plante industrielle. La raison en sont les prix peu stimulants et les rapports instables; dans la plupart des communes cadastrales ces derniers se montent à 13,3—16,6 quintaux métriques par 1 ha. Selon le plan, la production du tournesol et du soya devrait être augmentée pour assurer les composants pour la production du fourrage et des matières premières pour l'industrie alimentaire.

Environ 14,12 p.c. de terres labourables sont ensemencés en plantes fourragères. De cette surface, dans le district de Čajetina se trouvent 778 ha. La commune de Čačak a la plus grande surface sous les plantes fourragères (6012 ha).

La Serbie de l'Ouest a près de 19 millions d'arbres fruitiers (en 1973) dont les plus nombreux sont les pruniers (79,8 p.c.), les prommiers (10,7 p.c.), les poiriers (3,1 p.c.) et les corisiers (1,8 p.c.). Le reste de 4,6 p.c. est constitué de toutes les autres espèces d'arbres fruitiers. Dans la plupart des communes cadastrales ce sont pour la plupart des sortes domestiques. Les sortes de pommes et de poires à haut rendement sont les plus nombreuses dans les localités qui gravitent économiquement vers Čačak. Le plus grand nombre d'arbres fruitiers se trouve dans la commune de Valjevo (13,18 p.c. du nombre total); viennent ensuite les communes de Kraljevo (9,8 p.c.), de Čačak (8,7 p.c.), d'Osečina (6,07 p.c.) et de Lučani (5,35 p.c.). 18,845.236 arbres fruitiers ont porté, en 1973, 1,834,177 quintaux métriques de fruits. Dans l'année susmentionnée, y compris tous les ménages sans égard au secteur de propriété, la production des prunes se montait à 1,006,880 quintaux métriques avec le rapport moyen de 1,0 (commune de Bajina Bašta) à 18,4 (commune de Bogatić) kg par un arbre. Par la production, les pommes occupent la seconde place dans la Serbie de l'Ouest, immédiatement après les prunes. Les rapports totaux dans les communes particulières se montaient, en 1973, de 1,545 (la commune d'Ub) jusqu'à 106,526 (la commune de Čačak) quintaux métriques, resp. environ 30,78 p.c. de la production totale des fruits. Le plus grand rapport moyen par un arbre a été réalisé par les pomiculteurs sur le territoire de la commune d'Obrenovac — 67,5 kg. Les

rapports moyens dans les autres communes variaient de 12,0 (la commune d'Ivanjica) jusqu'à 47,0 (la commune de Čačak) kg par un arbre.

Le nombre totale de ceps de vigne se monte à près de 18 millions. C'est un peu plus de 3 p.c. du nombre total en Serbie. La vigne sur les porte-greffe américains prédomine dans presque toutes les communes à la viticulture développée. De 17,879.515 ceps fructifères 692.170 sont sur les porte-greffe domestiques.

Dans les communes d'Obrenovac, de Bogatić, de Koceljevo, de Krupanj, de Loznica, de Ljubovija, de Mali Zvornik, de Šabac, de Vladimirci et de Lajkovac on produit jusqu'à 50.000 quintaux métriques de foin de prairie; de 50.000 à 100.000 quintaux métriques dans les communes d'Arlje, de Mionica, d'Osečina et d'Ub; de 100.000 à 200.000 quintaux métriques dans les communes de Čačak, de Lučani, de Bajina Bašta, de Kosjerić, de Požega, de Titovo Užice et de Valjevo; de 200.000 à 300.000 quintaux métriques dans la commune de Čajetina; plus de 300.000 quintaux métriques dans les communes de Kraljevo et d'Ivanjica.

Les ménages de la Serbie de l'Ouest produisent du foin de pâturages environ 950.000 quintaux métriques par an. Plus de 50.000 quintaux métriques de ce foin sont produits dans six communes (Kraljevo, Lučani, Ivanjica, Čajetina, Titovo Užice et Valjevo); dans le reste des communes cette production atteint de 6213 (la commune de Vladimirci) à 49.961 (la commune de Čačak) quintaux métriques.

Dans les conditions modifiées d'après-guerre, avec les changements effectués dans la structure économique et sociale par la limitation des propriétés individuelles, par l'intensification, l'application croissante des expériences techniques les plus modernes dans la culture de terre, par le développement de la production à haut rendement dans le secteur collectif et par l'orientation de la politique communale vers la stimulation des processus de l'intégration, l'agriculture change constamment de figure. Dans les conditions du système communal, par l'initiation des producteurs directs à l'orientation de l'utilisation des terrains agricoles, par l'accroissement de la culture de production et l'augmentation de la production pour le marché, elle se développe de plus en plus en une branche d'agriculture intensive. Les protagonistes de sa transformation sont les exploitations en propriété collective qui utilisent environ 10,5 p.c. du fonds agricole totale. Dans la commune de Krupanj — dans la région de Radjevina — seulement, le secteur collectif possédait en 1971 1226 ha. Cette surface se montait, dans la commune de Kraljevo, à 11.096 ha et dans la Serbie de l'Ouest entière à 84.021 ha. Son influence sur la création de l'agriculture plus intensive de celle qu'elle était dans les années d'avant-guerre et les premières années d'après-guerre a été exceptionnellement importante pour cette partie de la république, car les exploitations individuelles y cultivent encore près de 90 p.c. du fonds agricole total, morcelé en parcelles assez menues. Une telle transformation de l'agriculture est aujourd'hui particulièrement bien exprimée dans les régions de Mačva, de Kolubara, de Tamnava, de Pocerina et de Posa-

votamnavo où, en 1967/68 déjà, la participation de la production organisée collectivement à l'ensemencement atteignait de 41,2 à 66,1 p.c. Le développement ultérieur de l'agriculture dans la Serbie de l'Ouest va suivre le même chemin et le secteur collectif y prêtera une attention spéciale à la modernisation et à l'intensification de toutes les branches de l'agriculture dans les communes des régions montagneuses. Ceci se rapporte surtout à la culture des fruits, particulièrement à la production des fraises, framboises et autres fruits de ce genre.

Les ménages de la Serbie de l'Ouest réalisent aujourd'hui environ 21 p.c. du revenu cadastral total des terrains agricoles de Serbie. 78,1 p.c. de cela, soit 460,867.845 dinars, proviennent des champs et des jardins, 9,6 p.c., soit 56,833.707 dinars des prairies, pâturages et rose-lières et 12,3 p.c., soit 72,677.013 dinars, des vergers et vignes. Ce revenu n'est pas égal dans toutes les communes et il dépend non seulement des conditions complexes naturelles de géographie physique, mais aussi des conditions complexes sociales et économiques. Parmi toutes les communes celle de Šabac a le plus grand revenu cadastral qui se monte à 83,433.887 dinars (14,1 p.c. du revenu cadastral total dans la Serbie de l'Ouest; vient ensuite la commune de Čačak qui a un revenu cadastral de 52,823,613 dinars (en 1972).

1. Jusqu'à 10,000.000 dinars de revenu cadastral provenant des terrains agricoles avaient en 1972 les communes d'Arilje (8,789.706 dinars), de Kosjerić (9,924.522 dinars), de Mali Zvornik (3,369.257 dinars) et de Čajetina (6,931.784 dinars);

2. De 10,000.000 à 15,000.000 Bajina Bašta (13,106.901 dinars), Krupanj (10,705,484 dinars) et Osečina (10,284.194 dinars);

3. De 15,000.000 à 20,000.000 Lučani (17,906.690 dinars), Ivanjica (16,636,535 dinars), Koceljevo (15,466.062 dinars), Lajkovac (15,642.233 dinars), Ljubovija (17,254,700 dinars), Mionica (15,260.661 dinars), Požega (15,005.905 dinars) et Titovo Užice (16,808.558 dinars);

4. De 20,000.000 à 30,000.000 Vladimirci (29,705.020 dinars) et Loznica (29,391.847 dinars);

5. De 30,000.000 à 50,000.000 Valjevo (35,638.737 dinars), Bogatić (41,962.607 dinars), Kraljevo (43,757.460 dinars), Ub (42,603.278 dinars) et Obrenovac (47,968.894 dinars);

Plus de 50,000.000 de revenu cadastral provenant des terrains agricoles ont été réalisés par les ménages dans les communes de Čačak (52,823.613 dinars) et Šabac (83,433.887 dinars).